

FAN VA JAMIYAT ILIM HÁM JÁMIYET

2025/5-2

ISSN 2010-720X

2004-jildin mart ayidan boshlab shiga basladi

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASI MEKTEPKE
SHEKEMGI HAM MEKTEP BILIMLENDIRIWI
MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikaliq jurnal

Seriya: Pedagogika ilimleri. Psixologiya ilimleri

**Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat
pedagogika instituti**

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Pedagogika fanlari. Psixologiya fanlari

**Нукусский государственный педагогический
институт имени Ажинияза**

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Педагогические науки. Психологические науки

**Nukus State Pedagogical Institute
named after Ajiniyaz**

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Pedagogical sciences. Psychological sciences

№ 5/2

**Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis
mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámaáti
Shólkemlestiriw komiteti bashlıǵı, NMPI rektori – A.T.UBBIYEV
Bas redaktor – A.K.PAZÍLOV**

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

p.f.b.f.d. **Abdazimov A.** (Tashkent);
t.i.d., prof. **Abdullaeva Y.** (Nókis);
ps.i.d., prof. **Abdirasulov R.** (Jizzax);
p.i.d.(DSc), doc. **Allambergenova M.** (Nókis);
p.i.b.f.d., doc. **Babaniyazova N.** (Tashkent);
p.i.d. (DSc), doc. **Bekimbetova G.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Darmenov J.** (Nókis);
f.i.k., doc. **Dilmanov I.** (Nókis);
ps.i.d. (DSc), prof. **Elmuratova A.** (Nókis);
f.i.b.f.d., prof. **Fedakar P.** (Turkiya);
p.i.d., prof. **Xodjaniyazov S.** (Urgench);
p.i.k., doc. **Jumabaev N.** (Nókis);
b.i.d., prof. **Jumamuratov M.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Jumasheva G.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Ibragimov Y.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), doc. **Kadirov K.** (Nókis);
f-m.i.f.d., doc. **Kalxanov P.** (Nókis);
f.i.k., prof. **Kochanov Q.** (Nókis);

p.i.d. (DSc), prof. **Qarlibaeva G.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Qurambaeva G.** (Tashkent);
f.i.d. (DSc), prof. **Qurbaniyazov G.** (Nókis);
p.i.d.(DSc), prof. **Qurbaniyazova Z.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Makovchik A.** (Minsk);
p.i.k., doc. **Mamirbaeva D.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Matjanov N.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Najimov P.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Nauruzbaeva A.** (Nókis);
ps.i.d. (DSc) **Nurimbetova E.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Pazilov A.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), prof. **Pazilova M.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Pirniyazova A.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Seytjanova U.** (Nókis);
p.i.d. (DSc), doc. **Seytkasimov D.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Tajieva A.** (Nókis);
p.i.k., prof. **Tlegenov A.** (Nókis);
p.i.d., prof. **Utebaev T.** (Nókis);
p.i.k., doc. **Ermolich S.Y.** (Minsk).

**Q.Biysenbaev – juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva – korrektor
N.Allamuratova – operator**

**Juwaplı redaktorlar:
f.i.d. (DSc), doc. S.Matyakupov – ózbek tili boyınsha
f.i.d. (DSc), doc. G.Kdirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha
p.i.d. (DSc), doc. D.Seytkasimov – qaraqalpaq tili boyınsha**

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallımı» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jıl «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.
2020-jıl 7-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikaciýalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministrler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen ilimler boyınsha ilim doktori dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

BAS MAQALA

СОВМЕСТНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРОГРАММЫ В ПОДГОТОВКЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ: ПОТЕНЦИАЛ МЕЖГОСУДАРСТВЕННОГО ПАРТНЁРСТВА

С.Я.Ермолич – кандидат педагогических наук, доцент

координатор деятельности по реализации совместных образовательных программ,
руководитель Центра узбекской культуры учреждения образования
Белорусский государственный педагогический университет имени Максима Танка

Развитие современного высшего педагогического образования происходит в условиях трансформации образовательной среды, вызванной глобальными технологическими, социокультурными и институциональными изменениями. На международном уровне наблюдаются устойчивые тенденции, формирующие новое качество подготовки педагогических кадров: **интернационализация образования** и расширение академического сотрудничества, внедрение программ двойных дипломов и сетевых форматов профессиональной подготовки, цифровизация образования, использование искусственного интеллекта и **иммерсивных технологий** в образовательном процессе, переосмысление роли профессорско-преподавательского состава в современной системе высшего образования, ориентация на концепцию устойчивого развития.

На этом фоне национальные системы высшего педагогического образования Беларуси и Узбекистана демонстрируют стремление к модернизации, сохраняя при этом уникальные традиции подготовки педагогов. **Высшее педагогическое образование в Республике Беларусь** демонстрирует устойчивую ориентацию на системную подготовку кадров, развитие кластерной модели подготовки педагогов, объединяющей школы, колледжи, университеты, научные учреждения, усиление практико-ориентированности и модернизацию содержания обучения. Особое внимание уделяется инклюзивности, цифровизации образовательной среды и повышению престижа педагогической профессии.

В Республике Узбекистан, в свою очередь, наблюдается активная институциональная реформа: внедрение кредитно-модульной системы, цифровых платформ, расширение автономии высших учреждений образования, развитие международных академических программ, включая двойные дипломы, повышение охвата высшим образованием и внедрение новых направлений подготовки специалистов.

Интеграция **традиций и инноваций** в высшем педагогическом образовании двух стран позволяет объединить белорусский опыт системной подготовки и методологической стабильности и узбекский вектор гибкости и международной кооперации. Такое сотрудничество способствует формированию **академической среды**, в которой будущие педагоги развивают профессиональные компетенции, навыки межкультурной коммуникации, исследовательской деятельности и цифровой грамотности.

Сотрудничество Республики Беларусь и Республики Узбекистан приобретает особую значимость, особенно в сфере реализации совместных образовательных программ (далее – СОП), направленных на подготовку квалифицированных педагогических кадров. СОП становятся платформой для подготовки кадров нового поколения, способных эффективно работать в условиях модернизации и образовательной кооперации.

Совместные образовательные программы выступают не только в качестве инструмента международной образовательной интеграции, но и как регламентированная форма академического сотрудничества между учреждениями образования независимых государств, обеспечивающая соответствие стандартам качества, взаимное признание результатов обучения и наличие юридической платформы для реализации образовательной деятельности.

Рассмотрение СОП как инструмента академического сотрудничества Беларуси и Узбекистана в системе профессиональной подготовки педагогических кадров на уровне высшего образования основано на правовом,

системном и междисциплинарных подходах. Системный подход позволяет рассмотреть СОП как форму академического сотрудничества, основанную на нормативно-правовых, организационных, содержательных и национально-культурных основаниях. При анализе учитываются также коллаборация в области высшего образования, консорциумы образовательных учреждений, транснациональное взаимодействие в сфере образования, сетевое образовательное сотрудничество и межвузовское взаимодействие, институциональные особенности учреждений высшего образования/высших учреждений образования, механизмы согласования учебных планов подготовки специалистов, процедуры взаимного признания документов об образовании, академической мобильности и др.

Нормативная правовая база реализации СОП регламентирует организационные, финансовые, академические основания взаимодействия. Национальные законодательства обоих государств демонстрируют стремление к систематизации и модернизации нормативных механизмов, адаптированных к международным образовательным трендам. Нормативно-правовая совместимость образовательных систем является важным условием реализации СОП и программ двойных дипломов.

В контексте реализации СОП нормативно-правовое регулирование в Беларуси базируется, прежде всего, на положениях Кодекса Республики Беларусь об образовании (далее – Кодекс) [1].

Статья 2 Кодекса устанавливает основы государственной политики в сфере образования. Принципы государственной политики в сфере образования представляют собой концептуальную правовую основу интеграции белорусского образования в мировое пространство с учетом национальных интересов и сохранения традиций, ориентации на устойчивое развитие. Данные основания легитимируют академическое сотрудничество, обеспечивают правовые условия для участия белорусских учреждений образования в процессах интернационализации и интеграции образовательных систем.

Статьи 15 и 16 Кодекса уточняют типы образовательных программ, возможности реализации образовательных программ посредством сетевой формы взаимодействия, получения образования в очной (дневной, вечерней), заочной, дистанционной формах получения образования и в форме соискательства.

Возможность реализации СОП с использованием информационно-коммуникативных технологий, дистанционной формы актуальна при организации смешанного формата обучения с участием зарубежных партнёров. Дистанционная форма получения образования предусматривает «преимущественно самостоятельное освоение содержания образовательной программы обучающимся, взаимодействие обучающегося и педагогических работников на основе использования дистанционных образовательных технологий. Под дистанционными образовательными технологиями понимаются образовательные технологии, реализуемые в основном с применением информационнокоммуникационных технологий при опосредованном (на расстоянии) взаимодействии обучающихся и педагогических работников» [1].

Особое значение имеют статьи 19 и 25 Кодекса, предоставляющие учреждениям образования полномочия в разработке программ, заключении международных соглашений, включая академические контракты и рамочные договоры.

Статьи 59 и 62 Кодекса регулирует договорные отношения в сфере образования, включая договор о подготовке специалиста с высшим образованием на платной основе. В рамках реализации СОП вышеуказанные статьи служат правовой основой для подготовки трехстороннего договора, определяющим предмет договора, сроки получения образования, порядок изменения стоимости и расчетов за обучение, права и обязанности сторон.

Статья 94 Кодекса об образовании Республики Беларусь закрепляет положения о признании документов об образовании, выданных за рубежом, и об установлении их эквивалентности белорусским образовательным документам. Установление соответствия осуществляется Министерством образования Республики Беларусь в соответствии с внутренними актами законодательства и международными соглашениями, что выступает необходимым условием для академической интеграции в сфере образования.

Анализ **Закона Республики Узбекистан «Об образовании» № ЗРУ-637 от 23.09.2020** (далее – Закон) позволяет выделить ключевые положения, формирующие нормативную основу для реализации СОП в сфере подготовки педагогических кадров с зарубежными партнёрами, включая Республику Беларусь [2].

Законодательство Узбекистана признаёт международное академическое сотрудничество как составную часть национальной образовательной системы. В соответствии со **статьей 2** международные договоры, заключённые Республикой Узбекистан, имеют приоритет над национальными нормативными актами в случае расхождений. Это положение является правовой гарантией основой для реализации СОП, регулируемых межгосударственными соглашениями.

Основные принципы в области образования Республики Узбекистан отражают гуманистическую и демократическую направленность педагогической подготовки. Они включают равные возможности, недискриминацию и открытость системы образования, что соответствует ключевым задачам совместных программ — подготовке педагогов, способных работать в мультикультурной среде и транслировать универсальные ценности.

Статья 67 Закона декларирует международное сотрудничество образовательных организаций Узбекистана. Так, образовательные организации осуществляют международное сотрудничество с соответствующими образовательными учреждениями и организациями зарубежных стран посредством: развития научно-технического сотрудничества по проблемам образования; создания совместных факультетов, учебных центров и научных лабораторий; подготовки совместных образовательных и научно-исследовательских проектов и программ международного уровня; осуществления совместных фундаментальных и прикладных научно-исследовательских проектов; проведения научно-практических семинаров, конференций и симпозиумов; осуществления обмена студентами,

магистрами, докторантами, преподавателями и научными сотрудниками; внедрения программ двойных дипломов (Double Diploma). Образовательные организации могут осуществлять подготовку кадров в сотрудничестве с образовательными учреждениями и организациями иностранных государств в соответствии с законодательством [2].

Статья 5 Закона определяет статус иностранных граждан в национальной системе образования, предоставляя им право обучаться наравне с гражданами Узбекистана при соблюдении условий международных договоров. Это положение позволяет реализовывать двусторонние программы, включая образование белорусских студентов в узбекских высших учебных заведениях.

В рамках разработки и реализации СОП необходимо учитывать, что содержание программ должно соответствовать государственным образовательным и профессиональным стандартам. Это создаёт основу для согласования учебных планов партнёрами, обеспечивая сопоставимость и академическую целостность образовательных результатов.

Высшее образование в Узбекистане имеет две ступени – бакалавриат и магистратуру. Бакалавриат является базовым высшим образованием, предоставляющим углубленные знания, умения и навыки по одному из направлений высшего образования, продолжительность обучения не менее трех лет. Магистратура является высшим образованием по конкретной специальности на базе соответствующего бакалавриата с продолжительностью обучения не менее одного года.

Статья 35 предоставляет право государственным высшим образовательным организациям право самостоятельно утверждать учебные планы и образовательные программы на основе государственных образовательных и профессиональных стандартов, а также определять форму обучения с учетом языка обучения и особенностей направлений образования бакалавриата и специальностей магистратуры.

Особое значение в контексте непрерывной подготовки педагогов имеет положение о послевузовском образовании, переподготовке и повышении квалификации, закреплённое **статьями 7, 12 и 13** Закона. Оно открывает возможности для реализации совместных магистерских и аспирантских программ, стажировок, повышение квалификации, научных проектов.

Следует отметить, что в Узбекистане существуют следующие формы получения образования: образование с отрывом от производства (дневное); образование без отрыва от производства (заочное, вечернее, дистанционное); дуальное образование; образование в семье и самообразование; обучение и образование взрослых; инклюзивное образование; образование в порядке экстерната; подготовка кадров в области обороны, безопасности и правоохранительной деятельности [2].

В таблице представлены результаты сравнительного анализа совместимости образовательных систем Республики Беларусь и Республики Узбекистана.

Табл. – Нормативно-правовая совместимость образовательных систем Беларуси и Узбекистана: сравнительный обзор

Критерий	Республика Беларусь	Республика Узбекистан
Правовой документ	Кодекс об образовании №243-З от 13.01.2011 (ред. от 11.11.2024)	Закон «Об образовании» №ЗРУ-637 от 23.09.2020
Принципы образования	Ст. 2: приоритет образования; приоритет общечеловеческих ценностей, прав человека, гуманистического характера образования; гарантии конституционного права каждого на образование, духовное, нравственное и физическое развитие; инклюзии в образовании, обеспечивающей равный доступ к получению образования для всех обучающихся с учетом разнообразия особых индивидуальных образовательных потребностей и индивидуальных возможностей каждого обучающегося (одаренного, талантливого, обучающегося, индивидуальные потребности которого обусловлены его жизненной ситуацией, состоянием здоровья, иными обстоятельствами); обязательности общего среднего образования; интеграции в мировое образователь-	Ст. 4: признание приоритетности образования; свобода выбора формы получения образования; недопустимость дискриминации в области образования; обеспечение равных возможностей для получения образования; внедрение национальных и общечеловеческих ценностей в образование и воспитание; гуманистический, демократический характер образования и воспитания; непрерывность и преемственность образования; обязательность одиннадцатилетнего образования и годичной подготовки к общему среднему образованию детей от шести- до семилетнего возраста; обще-

	ное пространство при сохранении и развитии традиций национальной системы образования; обеспечения включения в содержание образовательной программы дошкольного образования, образовательных программ общего среднего образования, образовательных программ профессионально-технического образования, образовательных программ среднего специального образования и образовательной программы дополнительного образования детей и молодежи основ знаний в области охраны окружающей среды и природопользования, безопасности жизнедеятельности; поддержки и развития образования с учетом задач устойчивого социально-экономического развития государства; государственно-общественного характера управления образованием; светского характера образования	доступность образования в пределах государственных образовательных стандартов и государственных образовательных требований; единство и дифференцированность подхода к выбору учебных программ; образование на протяжении всей жизни человека; гарантия социальной защиты педагогов в обществе; светский характер системы образования; поощрение образованности, одаренности и таланта; сочетание государственного и общественного управления в системе образования; открытость и прозрачность в области образовательной деятельности
Виды образования	Ст. 10.5: Система образования включает в себя систему дошкольного образования, систему общего среднего образования, систему профессионально-технического образования, систему среднего специального образования, систему высшего образования, систему научно-ориентированного образования, систему дополнительного образования детей и молодежи, систему дополнительного образования одаренных детей и молодежи, систему дополнительного образования взрослых, систему специального образования	Ст. 7: дошкольное образование и воспитание; общее среднее и среднее специальное образование; профессиональное образование; высшее образование; послевузовское образование; переподготовка и повышение квалификации кадров; внешкольное образование
Формы Получения образования	Ст. 16: образование в очной (дневной, вечерней), заочной, дистанционной формах получения образования и в форме соискательства	Ст. 15: образование с отрывом от производства (дневное); образование без отрыва от производства (заочное, вечернее, дистанционное); дуальное образование; образование в семье и самообразование; обучение и образование взрослых; инклюзивное образование; образование в порядке экстерната; подготовка кадров в области обороны, безопасности и правоохранительной деятельности
Права обучающихся	Ст. 30: получение образования в соответствии с образовательными программами; одновременное освоение содержания нескольких образовательных программ основного образования; перевод для получения образования по другой специальности; восстановление для продолжения получения образования; обучение и воспитание по индивидуальному учебному плану, индивидуальной учебной программе; создание специальных условий для получения образования с учетом особенностей их психофизического развития; уважение человеческого достоинства, защиту от всех форм физического и психического насилия, оскорбления личности, охрану жизни и здоровья во время образовательного процесса; бесплатное психолого-медико-педагогическое обследование в государственных центрах коррекционно-развивающего обучения и реабилитации; бесплатная коррекция нарушений в физическом и (или) психическом развитии в государственных учреждениях образования; пользование учебниками и учебными пособиями; обеспечение стипендией и другими денежными выплатами; обеспечение местом для проживания; возмещение расходов по найму жилого помещения (его части) в случае необеспечения жилым помещением (его частью) в общежитии; кредит на льготных условиях для оплаты первого высшего образования; отпуска, каникулы, каникулярные отпуска; бесплатное пользование библиотекой, физкультурно-спортивными сооружениями, учебной, производственной, научной базой учреждения образования; получение социально-педагогической поддержки и психологической помощи со стороны специалистов учреждения образования; поощрение за успехи в учебной, общественной, научной, научно-технической, экспериментальной, инновационной деятельности, участие в физкультурно-оздоровительных, спортивно-массовых, спортивных мероприятиях, образовательных мероприятиях; участие в управлении учреждением образования; участие в олимпиадах, конкурсах, турнирах, фестивалях, кон-	Ст. 47: свобода выбора форм получения образования; получение качественного образования, соответствующего государственным образовательным стандартам, государственным образовательным требованиям и учебным программам; получение необходимых условий для обучения, созданных с учетом их психологических особенностей и физиологического развития, а также получение бесплатных психолого-медицинских услуг; участие в формировании содержания получаемого ими образования, разработанного согласно требованиям государственных образовательных стандартов профессионального и высшего образования, в соответствии с порядком, установленным государственным образовательным учреждением; защиту жизни и здоровья от любого физического и психологического насилия, оскорблений личности педагогическими работниками и другими участниками образовательно-воспитательного процесса; каникулы для отдыха и других социальных нужд в период получения образования; получение академических отпусков и стипендий, восстановление обучения и перевод в другие образовательные организации, из одной формы обучения, профессии, направления образования, специальности в другую; участие в обсуждении вопросов по управлению образовательной организацией; бесплатное пользование услугами учебных, методических, научно-производственных, культурных, спортивных и бытовых объектов образовательной организации в процессе получения образования; участие в научно-исследовательской, опытно-конструкторской, научно-технической, экспериментальной и иннова-

	ференциях, симпозиумах, конгрессах, семинарах, праздниках и других образовательных и иных мероприятиях, спортивно-массовых мероприятиях, общественной, научной, научно-технической, экспериментальной, инновационной, культурной деятельности; ознакомление со свидетельством о государственной регистрации, учредительным документом, специальным разрешением (лицензией) на образовательную деятельность, сертификатами о государственной аккредитации, правилами внутреннего распорядка для обучающихся, правилами внутреннего распорядка в общежитиях, иными локальными правовыми актами, содержащими права и обязанности обучающихся, а также с учебно-программной документацией; участие в профессиональных союзах, молодежных и иных общественных объединениях, деятельность которых не противоречит законодательству; обращение в ко-миссию по разрешению конфликта интересов педагогического работника в случае возникновения разногласий между участниками образовательных отношений	ционной деятельности образовательной организации. Обучающиеся могут иметь и иные права в соответствии с законодательством. Запрещается в образовательных организациях привлечение обучающихся к работе, не связанной с получением образования.
Обязанности обучающихся	Ст. 31: добросовестно и ответственно относиться к освоению содержания образовательных программ, программ воспитания; заботиться о своем здоровье, стремиться к нравственному, духовному и физическому развитию и самосовершенствованию; выполнять требования учредительных документов, правил внутреннего распорядка для обучающихся, правил внутреннего распорядка в общежитиях; уважать честь и достоинство других участников образовательного процесса; не допускать действий, препятствующих другим участникам образовательного процесса исполнять их обязанности и реализовывать их права в сфере образования; бережно относиться к имуществу учреждения образования, организации, реализующей образовательные программы научно-ориентированного образования, иной организации, индивидуального предпринимателя, осуществляющих образовательную деятельность	Ст. 48: осваивать знания, умения и навыки на основе учебных программ, посещать занятия, самостоятельно к ним готовиться, выполнять задания педагогических работников; не оказывать физическое и (или) психологическое насилие по отношению к другим участникам образовательно-воспитательного процесса и не препятствовать выполнению ими своих обязанностей; соблюдать требования устава и (или) иных учредительных документов, правила внутреннего распорядка образовательной организации, правила мест временного проживания и требований других внутренних документов по организации и осуществлению образовательной деятельности; стремиться к нравственному, духовному и физическому развитию и расширению своего мировоззрения; уважать честь, достоинство и деловую репутацию участников образовательно-воспитательного процесса; беречь имущество, материальные и культурные ценности образовательной организации

Реализация совместных образовательных программ является важным шагом в интернационализации высшего педагогического образования и формировании устойчивого академического партнерства между Республикой Беларусь и Республикой Узбекистан.

Правовое регулирование образовательных отношений в Республике Беларусь осуществляется на основе национального законодательства об образовании и международных договоров, участником которых является Республика Беларусь. Согласованность внутренней правовой системы с международными обязательствами формирует нормативную основу для интеграции в мировое образовательное пространство, включая реализацию СОП.

Закон «Об образовании» Республики Узбекистан обеспечивает нормативную гибкость и институциональную поддержку для реализации совместных образовательных программ с Беларусью, создавая правовые условия для академической мобильности, совместной подготовки педагогов в условиях интеграции образовательных систем двух стран.

Проанализированные основополагающие нормативные правовые акты в области образования обеих стран демонстрируют высокую степень совместимости и согласованности в отношении целей, принципов,

организационных механизмов и процедур, необходимых для успешной реализации СОП.

СОП выступают не только как инструмент подготовки квалифицированных педагогических кадров, но и как платформа для интеграции традиционных образовательных подходов с инновационными практиками, включая цифровизацию, инклюзивность, дистанционные технологии, сетевые формы и академическую мобильность. Они способствуют признанию образовательных достижений, расширению возможностей для студентов и преподавателей, укреплению культурных и научных связей, а также продвижению традиционных и инновационных идей по подготовке педагогических кадров на международной арене.

Учитывая нормативную гибкость и институциональную готовность сторон, дальнейшее развитие совместных образовательных программ требует активного взаимодействия учреждений высшего образования Беларуси и высших учреждений заведений Узбекистана в международных образовательных инициативах. Это позволит создать устойчивую инфраструктуру академического сотрудничества, способную отвечать современным вызовам в области подготовки высококвалифицированных педагогических кадров и обеспечивать соответствие мировым образовательным стандартам.

Литература

1. Кодекс Республики Беларусь об образовании: от 13 января 2011 г. № 243-З (в ред. от 11.11.2024 г.) // Национальный правовой Интернет-портал Республики Беларусь [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://pravo.by/document/?guid=3871&p0=Hk1100243> (дата обращения: 21.07.2025).
2. Закон Республики Узбекистан «Об образовании» № ЗРУ-637 от 23 сентября 2020 г. // Национальная база данных законодательства Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://lex.uz/ru/docs/5013009> (дата обращения: 21.07.2025).

PEDAGOGIKA ILIMLARI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARI NUTQINI O'STIRISHDA ERTAKLARNING AHAMIYATI

P.I.Abdaliev – *katta o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ertak, nutq, xalq og'zaki ijodi, shaxsiy kamolot, falsafa.

Ключевые слова: сказка, речь, фольклор, личная выдумка, философия.

Key words: fairy tale, speech, folklore, personal fiction, philosophy.

Kirish. Bolaning nutqi – uning fikrlash qobiliyati, ijtimoiy munosabatlari va ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatiga ta'sir qiluvchi eng muhim omillaridan biridir. Ayniqsa, boshlang'ich sinfda o'quvchilarning nutqini shakllantirish va boyitish bo'yicha maqsadli ish olib borish bolaning umumiy rivojiga xizmat qiladi. Bu borada xalq og'zaki ijodi-ayniqsa, ertaklar muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon bolaning shaxsiy kamolati, tafakkuri, ijtimoiy munosabatlarga bevosita ta'sir etadi. Ertaklar esa bolalar nutqini shakllantirish va boyitishda samarali vosita hisoblanadi. Ularning mazmundorligi, obrazlar yorqinligi va tarbiyaviy ahamiyati bolalarni faol fikrlashga, so'z boyligini oshirishga undaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari tabiiy qiziquvchan va taassurotlarga boy bo'ladi. Shu bois, ular uchun dars jarayonini qiziqarli va tasirchan usulda tashkil etish juda muhim.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bolalar ma'naviy va axloqiy tarbiyasi har qanday jamiyatning istiqboli uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Boshlang'ich ta'lim bosqichida shaxsning shakllanish jarayonida ertaklar muhim o'rin tutadi. Ertaklar orqali bolalarning qalbiga yaxshilik, rostgo'ylik, mehr-shavqat, jasorat va vatanparvarlik kabi fazilatlar singdiriladi. Shu bois, ertaklar nafaqat badiiy asar sifatida, balki tarbiyaviy vosita sifatida ham alohida o'rganilishi lozim.

Ertaklar orqali ta'lim berish bolalarda nutqiy faollikni rivojlantiradi. Ertakni tinglagan bola, u haqda fikr bildirishga, obrazlarni ta'riflashga, voqealar zanjirini qayta so'zlab berishga intiladi. Bu esa nutqiy faollikni oshiradi. Bundan tashqari so'z boyligini oshirishda ertaklar muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalar tilida kam uchraydigan so'zlarni o'z ichiga oladi, bu bolalarning lug'aviy xazinasini boyitishda yordam beradi. Ertak qahramonlari orqali bolalar to'g'ri nutq madaniyatini o'rganadilar. Masalan, odob-axloq, samiyimiylik, rostgo'ylik kabi fazilatlar nutqda aks etadi. Sinfda o'quvchilar ertak qahramonlari obrazlarini yaratish orqali dramalashtirish va rol o'ynash ertak asosida sahna ko'rinishlarini tayyorlash bolalarning ijodiy fikrlashini, nutqiy ifoda va hissiyotlarni to'g'ri bayon etish qobiliyatini rivojlantiradi.

Ertaklar haqida ilmiy tahlillarga nazar soladigan bo'lsak, rus folklorshunosi V.A.Propp «Морфология сказки» nomli asarida ertaklarning tuzilishini, obrazlarini va funksiyalarini tahlil qilgan [1]. Uning nazariyasi hozirgi folklorshunoslikda ham asosiy uslub sifatida qullaniladi.

M.Juraev va Z.Rasulovlar «Mif, marosim va ertak» asarida bolalar ertaklarining tarbiyaviy va psixologik ta'siriga bag'ishlangan tadqiqotlar olib borib, unda bolalar ruhiyati va ijodiy tafakkuriga ertaklarning ta'sirini ilmiy ravishda o'rgangan [2].

Shuningdek, qoraqalpoq xalq ertaklari bo'yicha qoraqalpoq folklorining 1 tomi qoraqalpoq xalq ertaklariga bag'ishlangan [3]. Bunda ertaklarni janriy xususiyatlariga qarab bir nechta turlarga ajratgan.

Muhokama va natijalar. Boshlang'ich sinflarda bolalarning yosh xususiyatlari va aqliy imkoniyatlari darajasiga qarab ertaklarni oqitish muhim ahamiyat kasb etadi. Ertakning o'tkir maroqli syujeti, voqea rivojidadagi favqulodda, ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi: undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g'oyaviy yo'nalishi, undagi ezgu kuchning-yaxshilikning doimo g'alaba qilishi bolalarni o'ziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish formasi, bir xil so'z va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilning ta'sirchanligi, ifodali vositalarining jonliligi bolalar uchun qiziqarlidir. Ertak matni bog'lanishli nutqni o'stirish ushuncha zarur material beradi. Kichik yoshdagi o'quvchilar ertakni juda qiziqib, obrazli ifodalarni va tasviriy vositalarni, shuningdek, ertakning o'ziga xos sintaktik qurilishini, gap tuzilishini saqlagan holda jonli aytib beradi.

Boshlang'ich sinflarda hayvonlar haqidagi ertaklar ko'proq o'qitiladi. Anvar Obidjonning «Bo'ringning tabii bo'lganligi haqidagi ertak», «Ko'zacha bilan Tulki», «Olapar, Mosh, Musicha» kabi ertaklar aniq hayotiy hikoyalar tarzida o'qitiladi va tahlil qilinadi. Matn bilan ishlashda tanlab o'qish, savollarga javob berish, o'quvchilarning o'zlari savol tuzib, javob berishlari, so'z bilan grafik rasm chizish, reja tuzish, qayta hikoyalash, ertak aytish kabi ish turlaridan foydalaniladi. Bu ertaklarda hayvonlarning odatlari tahlil qilinadi, ammo ularni kishilar harakteriga taqqoslash tavsiya qilinmaydi. Maktab tajribasidan ma'lumki, kichik yoshdagi o'quvchilar ertakdagi hayvonlar gapirmasligini, tulki va turna bir-biriga mehmonga bormasligini yaxshi biladi, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladilar. Ertakni o'qib, tahlil qilganda, barcha ishlar uning mazmunini yaxshi idrok etishga, syujet rivojini qatnashuvchi personajlarning xatti-harakati, o'zaro munosabatlarini to'g'ri tasavvur etishga yo'naltiriladi. Ertak ustida ishlashning oxirgi bosqichida «Ertakda sizga yoqqan joyini o'qing, nima uchun yoqqanini ayting. Hayotingizda mana shu ertakdagiga o'xshash voqealar bo'lganmi?» kabi savol-topshiriqlar yordamida o'quvchilarning ertak xulosasini tushunishiga erishiladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari hayvonlar haqidagi ertaklardan tashqari, «Davlat», «Tuz haqi», «Ovchi, Kokcha va Dono», «Ilm afzali» kabi ertaklarni o'qiydi. O'quvchilarni bunday ertaklarni o'qishga tayyorlash ilmiy-ammobop tekstlarni o'qishga tayyorlash kabi bo'ladi(kuzatish, ekskurciya, fan darslari), ertakni o'qish va

tahlil qilish badiy hikoya tarzda uyushtiriladi. Bolalar o'qituvchi rahbarligida ertakda qatnashuvchilarning xulq-atvori, ayrim xatti-harakatlarini baholaydilar, ularning birbirlariga bo'lgan munosabatlarini aytadilar ham shular asosida ayrim obrazlar haqida xulosalar chiqaradilar, ertak rejasini tuzadilar, ertak qismlarini rollarga bo'lib oqiydilar.

Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o'qishgagina emas, balki uni aytib berishga o'rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og'zaki nutqini o'stiradi, bolalar nutqini yangi so'z va iboralar bilan boyitadi, ona tiliga muhabbatni tarbiyalaydi. 1-sinfdan oq ertak tilidan erkin foydalanishga o'rgatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni o'qituvchi aytib berishi mumkin.

Yuqoridagilarni hisobga olganda, ertakni izohli o'qish darsining qurilishi quyidagicha bolishi mumkin:

1. O'quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash.
2. O'qituvchining ertakni ifodali oqishi, yod aytib berishi.

3. Ertakni oquvchilar qanchalik idrok etkanliklarini aniqlash maqsadida qisqa suhbat o'tkazish.

4. Ertakni qismlarga bo'lib o'qish va tahlil qilish, undan ayrim tasviriy vositalar, sinonim so'zlarni topish, ayrim so'zlarning manosi tushuntirish.

5. Ertakni aytib berishga tayyorlanish.

6. Ertakni aytish.

7. Umumlashiruvchi suhbat(ertak g'oyasini oshish).

8. Vazifani tekshirish va yakunlash(Nima uchun ertakni qiziqib o'qidik?).

Psixologlarning fikricha, 6-10 yoshdagi bolalarda obrazli tafakkur va fantaziya kuchli bo'ladi. Ertaklar aynan shu qobiliyatlarni rivojlantirish bilan birga ularda so'z boyligini oshiradi, mulohiza yuritishni o'rgatadi, ma'naviy ideallarni anglash va mustaqil fikrlashni shakllantirishga yordam beradi. Boshlang'ich sinflarda ertaklarni o'rgatishda o'quvchilarning nutqini rivojlantirishda qanday ta'sir qiladigan bir qancha omillarga to'xtab o'tamiz.

1. Lug'at boyligini oshiradi. Ertaklarda ko'p uchraydigan so'z va iboralar bolalar uchun yangi lug'at zaxirasini yaratadi. Masalan, «Zumrad va Qimmat» ertagidagi «qismat», «mehr», «rashk» kabi so'zlar bolalarda tushuncha hosil qiladi.

2. Ifodali gapirish ko'nikmasini shakllantiradi. Ertak qahramonlarining so'zlashuvi, taassuf, xursandchilik kabi holatlarni ifoda etishi bolalarda turli intonatsiya va his-tuygular bilan gapirish qobiliyatini rivojlantiradi.

3. Mustaqil nutqini rivojlantiradi. Ertakni qayta so'zlab berish yoki unga yangi voqealar yasash kabi mashqlar bolalarning erkin fikrlash va gapirishini rag'batlantiradi. Dars jarayonida o'qituvchi ertakni ifodali tarzda o'qib

bergandan so'ng, bolalar uni qayta so'zlab beradi. Masalan, «Qizil qalpoqcha» ertagi orqali har bir bola qahramonlarning so'zlarini eslab, ularning rolini bajaradi.

4. Rolli o'yinlar. Ertak asosida sahna ko'rinishi tayyorlash nutq va harakatini uyg'unlashtirishga yordam beradi. Masalan, «Bug'ular va bo'ri» ertagida bolalar qahramonlar rolini ijro etadi.

5. Yangi yakun (fantaziyani rivojlantirish) bolalarga ertakning bosh qismini o'qib berib, yakun esa o'zlaricha davom ettirishni so'rash mumkin. Bu nutqiy mustaqillik va ijodiy fikrlashni rivojlantiradi.

6. Savol-javob orqali muloqot. Ertakdan so'ng «Qahramon to'g'ri ish qildi-mi?», «Sen qanday qilgan bo'larding?» kabi savollar nutqiy faollikni kuchayttiradi.

Boshlang'ich sinflarda bolalarning nutq qobiliyatini o'stirishda ertaklarning o'rni katta. Masalan 1-sinfda «Sichqoncha va sher» ertagi o'qilib, «Sichqoncha nima uchun qo'rqqan» yoki «Agar sen sher o'rnida bo'lsang, nima qilgan bo'larding?» kabi savollar orqali muloqot uyushtiriladi. 2-sinfda «Tilla tovuqcha» ertagida bolalar sevimli qahramoni haqida so'zlab beradi va tugashini o'zlari yaratadi. 3-sinfda «Zumrad va Qimmat» ertagi asosida bolalar guruhlariga bo'linib, har bir guruh qahramonlarning hislatlarini tavsiflab, nutqiy tafakkurini rivojlantiradi.

Xulosa va takliflar. Ertaklar nafaqat bolaning ma'naviy tarbiyasi, balki uning nutqiy rivoji uchun ham samarali vosita hisoblanadi. Boshlang'ich sinfda ertaklar asosida olib borilgan mashg'ulotlar bolalarda ijodiy fikrlash, mustahkam lug'at zahirasi, ifodali va erkin gapirish ko'nikmasini shakllantiradi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchilariga ertaklar orqali bolalar nutqini rivojlantirish uchun quyidagi uslublarni amaliy tavsifiya sifatida berish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

1. Ertakni tinglab bo'lgandan keyin bolalarga uni qisqacha qayta so'zlab berish topshiriladi.

2. Qahramonlarning xulq-atvori haqida fikr bildirishga undaydigan savollar beriladi.

3. Ertakni davom ettirish yoki yangicha tugatish kabi ijodiy mashqlar o'tkaziladi.

4. Guruh bo'lib dramalashtirish orqali nutqiy ifodaning rivojiga erishiladi.

Ertaklar bola ongiga ma'naviy qadriyatlarni singdirish bilan birga, uning nutqiy salohiyatini ham rivojlantiradi. Boshlang'ich sinflarda ertaklardan samarali foydalanish orqali o'quvchining faol nutqi, tafakkuri va ijodiy qobiliyatini shakllantirish mumkin. Shuning uchun ertaklar orqali ta'lim berish metodikasini doimiy ravishda takomillashtirish va qo'llash tavsifiya etiladi.

Adabiyotlar

1. Пропп В.А. Морфология сказки. – Ленинград: «Академия», 1928.
2. Juraev M., Rasulov Z. Mif, marosim va ertak. – Toshkent: 2014.
3. Qaraqalpaq folklori. Qaraqalpaq xalq ertekleri. T. 1. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1977.
4. Abdullaeva K. va boshqalar. Savod o'rgatish darslari. –Toshkent: «O'qituvchi», 2011.
5. Shojalilov A. va boshqalar. O'qish kitobi. –Toshkent: «O'qituvchi», 2011.
6. Umarova M. 3-sinfda O'qish darslari. –Toshkent: «Ijod dunyosi», 2012.

REZYUME. Maqolada boshlang'ich sinflarda bolalar nutqini o'stirishda ertaklardan foydalanish usullari va boshlang'ich sinf o'qituvchilariga amaliy tavsifiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье приводятся методы использования сказок в воспитании речи детей в начальных классах и практические рекомендации для учителей начальных классов.

SUMMARY. The article presents methods of using fairy tales in the education of children's speech in primary schools and practical recommendations for primary school teachers.

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМДА МАТННИ ТАҲЛИЛ ҚИЛИШ МЕТОДИ САМАРАДОРЛИГИНИ БАҲОЛАШ

Х.Л.Атаджанов – физика-математика фанлари номзоди
ЎзР ФА ҚҚБ Қорақалпоқ табиий фанлар илмий тадқиқот институти

Н.С.Абдуразакова – стажёр ўқитувчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: таълим, баҳолаш, ўқиш саводхонлиги, метод, педагогик тажриба, матн, тажриба, назорат.

Ключевые слова: образование, оценка, грамотность чтения, метод, педагогический опыт, текст, опыт, контроль.

Key words: education, assessment, reading literacy, method, pedagogical experience, text, experience, control.

Кириш. Бошланғич синфларда ўқиш саводхонлиги дарсларининг муваффақияти қўланилаётган методларнинг ва воситаларнинг самарадорлигига боғлиқ бўлиб, ўқувчиларнинг ўқиш саводхонлигини ривожлантиришда муҳим ўрин эгаллайди. Мақолада шундай методлардан бири матнни таҳлил қилиш методининг самарадорлигини баҳолаш усуллари кўриб чиқилади [1, 2].

Янги таълим методи самарадорлигини баҳолашда педагогик тажриба қўлланилади. Одатда педагогик тажрибада икки гуруҳ - тажриба гуруҳи ва назорат гуруҳи қатнашади [3]. Бу икки гуруҳни танлаб олишда ўқувчиларнинг билим даражаларини бир хил бўлишига этибор қаратиш керак. Бир чорак давомида янги таълим методи тажриба гуруҳига қўлланилади. Назорат гуруҳида ўқитиш одатдаги усулда амалга оширилади. Шу давр сўнггида тажриба ва назорат гуруҳларидаги натижалар таққосланиб педагогик тажрибанинг асоси бўлган янги методнинг самарадорлиги тўғрисида ҳулоса чиқарилади.

Матнни таҳлил қилиш методини самарадорлигини аниқлашда ўқувчиларни билими уч баллик тизимда баҳоланди.

Уч баллик баҳолаш тизимида ўқувчилар билими қуйидагича баҳоланади:

1 балл – Тўғри жавоб йўқ ёки мутлақо нотўғри;

2 балл – Қисман тўғри жавоб;

3 балл – Тўлиқ тўғри жавоб.

Юқори билимга эга ўқувчиларни 3 балл, ўрта билимга эга ўқувчиларни 2 балл ва паст билимга эга ўқувчиларни 1 балл билан баҳолаймиз. Бу баҳолаш тизими ўқувчиларни уч гуруҳга - юқори, ўрта ва паст кўрсаткичга эга ўқувчилар гуруҳига ажратади.

Тажриба бошида тажриба гуруҳидаги ўқувчининг олган баллини $X^{(0)}$ деб белгилаймиз. $X^{(0)}=1$ бўлса, ўқувчи паст кўрсаткичга; $X^{(0)}=2$ бўлса, ўқувчи ўрта кўрсаткичга, $X^{(0)}=3$ бўлса, ўқувчи юқори кўрсаткичга эга эканлигини билдиради. Паст, ўрта, юқори кўрсаткичга эга бўлган ўқувчилар сонини мос равишда $n_1^{(0)}, n_2^{(0)}, n_3^{(0)}$ деб белгилаймиз. Шунда $n = n_1^{(0)} + n_2^{(0)} + n_3^{(0)}$ тажриба гуруҳидаги барча ўқувчиларни сони бўлади.

Тажриба охирида тажриба гуруҳидаги ўқувчи олган баллни $X^{(1)}$ деб белгилаймиз. Шунга мос равишда паст, ўрта, юқори кўрсаткичга эга бўлган ўқувчилар сонини $n_1^{(1)}, n_2^{(1)}, n_3^{(1)}$ деб олсак, уларнинг йиғиндиси тажриба гуруҳидаги барча ўқувчиларни сонига тенг бўлади $n = n_1^{(1)} + n_2^{(1)} + n_3^{(1)}$.

Нazorat гуруҳидаги ўқувчи олган бални $Y^{(j)}$ ва уларга мос ўқувчиларнинг тақсимланишини $m_1^{(j)}, m_2^{(j)}, m_3^{(j)}$ орқали белгиласак, у ҳолда $m = m_1^{(j)} + m_2^{(j)} + m_3^{(j)}$ назорат гуруҳидаги барча ўқувчиларни сони бўлади. Бунда назорат бошида $j=0$

ва назорат охирида $j=1$ бўлади. Натижада 4 та вариацион қаторга эга бўламиз. Уларни қуйидаги жадвал шаклида тасвирлаш мумкин (Жадвал 1.):

Жадвал 1. Гуруҳ ўқувчиларининг олган баллари бўйича тақсимланиши

Кўрсаткич номи	Балл	Тажриба гуруҳи		Нazorat гуруҳи	
		Тажриба бошида, $X^{(0)}$	Тажриба охирида, $X^{(1)}$	Нazorat бошида, $Y^{(0)}$	Нazorat охирида, $Y^{(1)}$
Паст	1	$n_1^{(0)}$	$n_1^{(1)}$	$m_1^{(0)}$	$m_1^{(1)}$
Ўрта	2	$n_2^{(0)}$	$n_2^{(1)}$	$m_2^{(0)}$	$m_2^{(1)}$
Юқори	3	$n_3^{(0)}$	$n_3^{(1)}$	$m_3^{(0)}$	$m_3^{(1)}$
Йиғиндиси		n	n	m	m

Агар $n \geq 100$ ва $m \geq 100$ бўлса, $X^{(0)}, X^{(1)}, Y^{(0)}, Y^{(1)}$ миқдорларни нормаль тақсимланган тасодифий миқдорлар деб қараш ва математик статистиканинг таҳлил усуллари қўллаш мумкин [4].

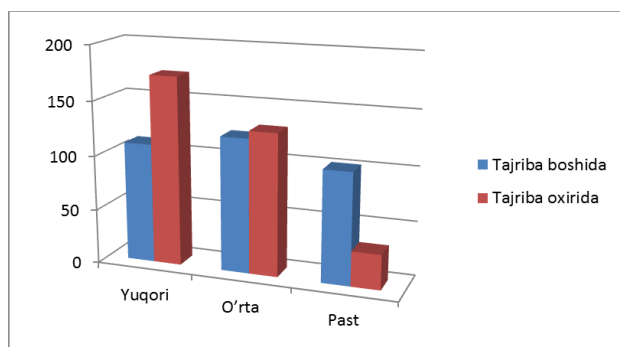
Бошланғич синфларда ўқиш саводхонлиги дарсларини ўқишда матнни таҳлил қилиш методи қўллаш таълим самарадорлигига қандай таъсир этишини ўрганиш мақсадида тажриба ва назорат гуруҳлари учун турли мактаблардан ўқувчилар танлаб олинди

Педагогик тажрибанинг натижасида олинган маълумотлар Жадвал 2 да берилган.

Жадвал 2. Гуруҳ ўқувчиларининг олган баллари бўйича тақсимланиши

Мактаб	Тажриба гуруҳида ўқувчилар сони	Нazorat гуруҳида ўқувчилар сони	Жами ўқувчилар сони
Нукус, 34-мактаб	55	54	109
Чимбой, 19-мактаб	52	50	102
Кегейли, 9-мактаб	55	58	113
Мўйноқ, 10-мактаб	57	58	115
Навойи, 31-мактаб	53	54	107
Хоразм, 1-мактаб	63	55	118
Жами:	335	329	664

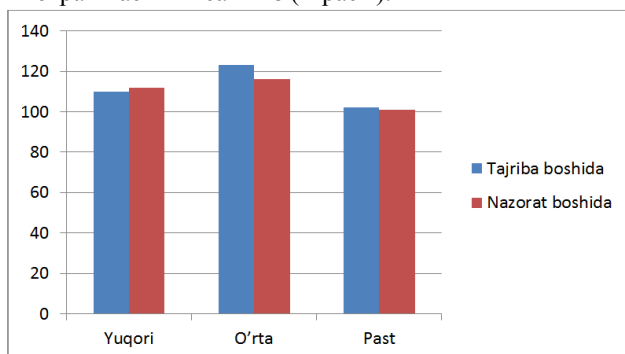
Самарадорликни баҳолашда бу маълумотларни график усулда таққослаш, яхши натижа беради. (1-расм). Бу расмдан янги таълим методи самарали эканлиги келиб чиқади.

1-расм. Таълим самарадорлигини ортганини кўрсатувчи график

Тажриба бошидаги маълумотлар билан назорат бошидаги маълумотларни таққослаганда, улар бири-бирдан кам фарқ қилгандагина тажриба охиридаги маълумотлар назорат охиридаги маълумотлар билан таққосланиб янги ўқитиш методининг самарадорлиги тўғрисида хулоса чиқариш мумкин. Акс холда ҳатolikга йўл қўйилади.

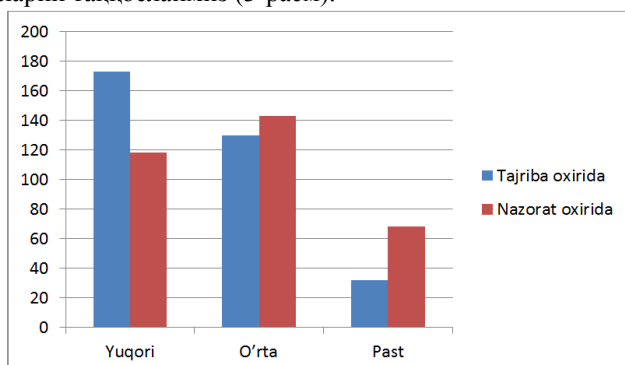
Тажриба ва назорат бошидаги маълумотларнинг гистограммасини ясаймиз (2-расм).

2-расм. Тажриба ва назорат бошидаги маълумотлар

Бу графикдан тажриба гуруҳи ва назорат гуруҳи учун танлаб олинган ўқувчиларнинг билим даражалари деярлик бир хил эканлиги кўриниб турибди. Бу H_0 : «Тажриба ва назорат гуруҳидаги ўқувчилар бир бош тўпладан танлаб олинган» гипотезаси бажарилганда тўғри бўлади. Гипотезани тўғрилигини исботлаш Стьюдент критерияси ёрдамида амалга оширилади. Стьюдент критериясига кейинроқ тўхталамиз ва бу гипотезани тўғрилигини, яъни тажриба ва назорат гуруҳлари тўғри танлаб олинганлигини исботлаймиз.

Тажриба ва назорат гуруҳлари тўғри танлаб олинган деб ҳисоблаб тажриба ва назорат охиридаги маълумотларни таққослаймиз (3-расм).

3-расм. Тажриба ва назорат охиридаги маълумотлар

Юқори балл олган ўқувчилар сони ортиб, паст балл олган ўқувчилар сони камайган. Бу таълим самарадорлигини ортганини билдиради.

Тажриба ва назорат гуруҳларидаги ўқувчиларнинг сони тенг бўлганда, яъни $n=m$ бўлганда янги методнинг самарадорлигини сонли баҳолашда гуруҳларидаги ўқувчиларнинг тўплаган умумий балларини фойдаланиш мумкин.

Тажриба ва назорат гуруҳидаги ўқувчиларнинг охириги умумий баллари мос равишда 811 ва 708 га тенг:

$$\sum_{i=1}^3 X_i^{(1)} n_i^{(1)} = 3 \cdot 173 + 2 \cdot 130 + 1 \cdot 32 = 811$$

ва

$$\sum_{i=1}^3 Y_i^{(1)} m_i^{(1)} = 3 \cdot 118 + 2 \cdot 143 + 1 \cdot 68 = 708$$

Тажриба ва назорат гуруҳидаги ўқувчилар сони тенг эмас (335 ва 329) бўлганликдан самарадорликни умумий балл билан баҳолай олмаймиз.

$n \neq m$ бўлганда таълим методининг самарадорлиги ҳар бир ўқувчи олган ўртача балл ёрдамида аниқланади. Ҳар бир гуруҳидаги ўқувчиларнинг олган ўртача балли мос вариацион қаторларнинг ўрта қийматларига тенг бўлади:

Тажриба бошида:

$$\bar{X}^{(0)} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^3 X_i^{(0)} n_i^{(0)} = \frac{1}{335} (3 \cdot 110 + 2 \cdot 123 + 1 \cdot 102) = 2,0239$$

Тажриба охирида:

$$\bar{X}^{(1)} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^3 X_i^{(1)} n_i^{(1)} = \frac{1}{335} (3 \cdot 173 + 2 \cdot 130 + 1 \cdot 32) = 2,4209$$

Назорат бошида:

$$\bar{Y}^{(0)} = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^3 Y_i^{(0)} m_i^{(0)} = \frac{1}{329} (3 \cdot 112 + 2 \cdot 116 + 1 \cdot 101) = 2,0334$$

Назорат охирида:

$$\bar{Y}^{(1)} = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^3 Y_i^{(1)} m_i^{(1)} = \frac{1}{329} (3 \cdot 118 + 2 \cdot 143 + 1 \cdot 68) = 2,152$$

Тажриба бошида ва назорат бошидаги ўрта қийматлар бири-бирдан жуда кам фарқ қилади:

$$\bar{\rho}_{Y^{(0)}X^{(0)}} = \bar{Y}^{(0)} - \bar{X}^{(0)} = 2,0334 - 2,0239 = 0,0095$$

Бу педагогик тажрибадан олдин тажриба ва назорат гуруҳидаги ўқувчиларининг билим даражалари деярлик бир хил бўлганини билдиради. Энди тажриба охири ва назорат охиридаги ўртача балларни фарқини аниқлаймиз:

$$\bar{\rho}_{X^{(1)}Y^{(1)}} = \bar{X}^{(1)} - \bar{Y}^{(1)} = 2,4209 - 2,152 = 0,2689$$

Бу матин таҳлили методини қўллаганда таълим самарадорлиги 0,2689 ҳисса ёки 26,89% ортганини билдиради.

Ўқувчиларни олган баллини ўртача балл билан алмаштирганда йўл қўйиладиган хатolikни аниқлаймиз. Бу учун дастлаб вариацион қатор дисперсияси ҳисобланади:

Тажриба бошида:

$$S_{X^{(0)}}^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^3 (X_i^{(0)})^2 n_i^{(0)} - (\bar{X}^{(0)})^2 = \frac{1}{335} (9 \cdot 110 + 4 \cdot 123 + 1 \cdot 102) - 2,0239^2 = 0,6323$$

Тажриба охирида:

$$S_{X^{(1)}}^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^3 (X_i^{(1)})^2 n_i^{(1)} - (\bar{X}^{(1)})^2 =$$

$$= \frac{1}{335} (9 \cdot 173 + 4 \cdot 130 + 1 \cdot 32) - 2,4209^2 = 0,4348$$

Назорат бошида:

$$S_{Y^{(0)}}^2 = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^3 (Y_i^{(0)})^2 m_i^{(0)} - (\bar{Y}^{(0)})^2 =$$

$$= \frac{1}{329} (9 \cdot 112 + 4 \cdot 116 + 1 \cdot 101) - 2,0334^2 = 0,6463$$

Назорат охирида:

$$S_{Y^{(1)}}^2 = \frac{1}{m} \sum_{i=1}^3 (Y_i^{(1)})^2 m_i^{(1)} - (\bar{Y}^{(1)})^2 =$$

$$= \frac{1}{329} (9 \cdot 118 + 4 \cdot 143 + 1 \cdot 68) - 2,152^2 = 0,5423$$

Дисперсия хатоликлар квадратлари йиғиндисини аниқлайди. Дастлабки ўлчамга келиш учун квадрат илдиз олинади ва ўртача квадрат хатолик тушунчасига келинади:

$$S_{X^{(0)}} = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^3 (X_i^{(0)})^2 n_i^{(0)} - (\bar{X}^{(0)})^2} =$$

$$= 0,7952; S_{X^{(1)}} = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^3 (X_i^{(1)})^2 n_i^{(1)} - (\bar{X}^{(1)})^2} = 0,6594;$$

$$S_{Y^{(0)}} = \sqrt{\frac{1}{m} \sum_{i=1}^3 (Y_i^{(0)})^2 m_i^{(0)} - (\bar{Y}^{(0)})^2} = 0,8039; S_{Y^{(1)}} =$$

$$= \sqrt{\frac{1}{m} \sum_{i=1}^3 (Y_i^{(1)})^2 m_i^{(1)} - (\bar{Y}^{(1)})^2} = 0,7364.$$

Гуруҳлардаги ўқувчиларнинг билим даражалари орасидаги фаркни баҳолаш учун вариация коэффицентини қўлланилади:

$$C_{X^{(0)}} = \frac{0,7952}{2,0239} \cdot 100\% = 39,2884, C_{X^{(1)}} = \frac{0,6594}{2,4209} \cdot 100\% = 27,2372$$

$$C_{Y^{(0)}} = \frac{0,8039}{2,0334} \cdot 100\% = 39,5354, C_{Y^{(1)}} = \frac{0,7364}{2,152} \cdot 100\% = 34,2187$$

Вариация коэффицентини қийматларидан билим даражаси ҳар хил бўлган ўқувчилардан гуруҳлар тузилгани келиб чиқади. Тажриба гуруҳидаги ўқувчиларда бу фарқ тажриба сўнгида 39,2884-27,2372=12,0512% камайган.

Стьюдент критериясини фойдаланиб юқоридаги H_0 гипотезани текшириш учун эмпирик қиймат қуйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$t_{эмт} = \frac{|\bar{X}^{(0)} - \bar{Y}^{(0)}|}{\sqrt{n \cdot S_{X^{(0)}}^2 + m \cdot S_{Y^{(0)}}^2}} \cdot \sqrt{\frac{n \cdot m}{n+m}} \cdot (n+m-2) =$$

$$= \frac{|2,0239 - 2,0334|}{\sqrt{335 \cdot 0,6323 + 329 \cdot 0,6463}} \cdot \sqrt{\frac{335 \cdot 329}{335+329}} \cdot (335+329-2) = 0,1537$$

Қийматлилиқ даражаси $\alpha = 0,05$ ва эркинлик даражаси $r = 335 + 329 - 2 = 662$ бўлганда Стьюдент тақсимотининг қийматлар жадвалидан $t_{кр} = 1,647$

критик қийматни аниқлаймиз. $t_{эмт} < t_{кр}$ бўлганликдан

H_0 : «Тажриба ва назорат гуруҳидаги ўқувчилар бир бош тўпландан танлаб олинган» гипотезасини бекорлаш учун ҳеч қандай асосга эга эмасмиз. Демак, тажриба ва назорат гуруҳлари $1 - \alpha = 1 - 0,05 = 0,95$ эҳтимолли билан тўғри англаб олинган. Бошқача айтганда, танлаб олинган тажриба ва назорат гуруҳларидаги ўқувчиларнинг билим даражалари орасидаги фарқ 5% дан ортмайди.

Кўрсаткичнинг бу интервалдан қиймат қабул қилиш эҳтимоли 1 га яқин қилиб олинади.

Педагогикада нормал тақсимланган X тасоддий миқдорнинг математик кутилмаси a ни ўртача квадрат хатолик ёрдамида баҳолаш кенг тарқалган. Бунда математик кутилма учун ишончлилиқ интервали

$$\bar{X} - t \frac{S_x}{\sqrt{n}} < a < \bar{X} + t \frac{S_x}{\sqrt{n}}$$

кўринишда бўлиб, $\delta = t \frac{S_x}{\sqrt{n}}$ баҳолаш аниқлиги, n

танлама ҳажми, $\bar{X}$ ўрта қиймат, t Лаплас функциясининг $\Phi(t) = \frac{1-\alpha}{2}$ тенглигини қаноатлантирувчи аргу-

менти. $\alpha = 0,05$ бўлганда $\Phi(t) = \frac{0,95}{2} = 0,475$ бўлади.

Лаплас функциясининг қийматлар жадвалидан $t = 1,65$ ни аниқлаймиз.

Ҳар бир гуруҳидаги ўқувчилар сони 100 дан кам бўлмаса, улар оладиган балл X миқдори нормал тақсимланган тасоддий миқдор деб қараса бўлади. Унинг ўрта қиймати ўртача баллни беради ва демак юқоридаги ишончлилиқ интервали ёрдамида тажриба ва назорат гуруҳидаги ўқувчиларнинг ўртача балларини интервалли баҳолаш мумкин экан.

Гуруҳлардаги ўқувчиларнинг ўртача балллари учун $1 - \alpha = 1 - 0,05 = 0,95$ эҳтимоллиги билан ишончлилиқ интервали қуйидагича бўлади:

Тажриба бошида: $1,9524 < a < 2,0953$

Тажриба охирида: $2,3616 < a < 2,4802$

Назорат бошида: $1,9605 < a < 2,1063$

Назорат охирида: $2,0852 < a < 2,2188$

Ишончлилиқ интервалларнинг жойлашишини геометрик тасвирдан тажриба охиридаги ўртача балл учун интервал баҳо, назорат охиридаги интервал баҳо билан устма- уст тушмаслиги ва барча интерваллар ўнгга жойлашганини кўриш мумкин.

Хулоса. Бу ўқиш саводхонлиги дарсларини ўтишда матнни таҳлил қилиш методини қўлланиш таълим самарадорлигини яхшилагинини билдиради. Самарадорликни баҳолашда бу маълумотларни график усулда таққослаш, яхши натижа беради. Мақолада шундай методлардан бири матнни таҳлил қилиш методининг самарадорлигини баҳолаш усуллари кўриб чиқилди.

Адабиётлар

1. Abdurazakova N.S. Baslawish tálimde tekst ústinde islew arqalı oqıwshılardıń sóylew hám erkin pikirlew qábletin rawajlandırıw. International scientific journal. Science Shine. Issue 1 Volume 1, ISSN 3030-377X, 15.01.2025. 130-140 p.

2. Abdurazakova N.S. Boshlang'ich ta'limda matn ustida ishlash orqali o'quvchilar nutqini va mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish. International scientific-practical conference innovative development of science and education: new approach and research. October 5, 2024. 268-270-b. <https://doi.org/10.5281/zenodo.13896917>.

3. Abdullayeva A., Nusratova H.Ch., Abdullayev F.A., To'rayev A.B. Umumiy pedagogika . – T.: «Fan va texnologiyalar», 2021. 117-b.

4. Афанасьев В.В., Сивов М.А. Математическая статистика в педагогике. – Ярославль: ЯГПУ, 2010. – С.76.

РЕЗЮМЕ. Мақолада ўқиш саводхонлиги дарсларини ўқишда матнни таҳлил қилиш методини қўлланиш ва бошланғич таълимда матнни таҳлил қилиш методининг самарадорлигини баҳолаш ҳақидаги маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена информация о применении метода анализа текста на уроках читательской грамотности и оценке эффективности метода анализа текста в начальном образовании.

SUMMARY. The article provides information on applying the text analysis method in reading literacy lessons and assessing the effectiveness of the text analysis method in primary education.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI O'QITISHDA UMUMMILLIY QADIRIYATLAR MOHIYATI

G.B.Babasheva – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*

D.Q.Jiyanbayeva – *magistrant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: Umummilliy qadiriya, tarbiya, ma'naviyat, madaniyat, vatanparvarlik, interaktiv metod, yosh avlod, urf-odat, me'ros.

Ключевые слова: национальная ценность, воспитание, духовность, культура, патриотизм, интерактивный метод, молодое поколение, обычаи и традиции, наследие.

Key words: National value, education, spirituality, culture, patriotism, interactive method, young generation, customs and traditions, heritage.

Kirish. Har qanday millatning o'ziga xos madaniyati, tarixi va qadiriylari mavjud bo'lib, ular avloddan-avlodga o'tib, xalqning ma'naviy negizini tashkil etadi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ta'lim tizimi islohatlarining markazida aynan shu umummilliy qadiriylarni yoshlarga singdirish masalasi turadi. Ayniqsa boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan ishlashda, ularning ongida vatanga muhabbat, milliy g'urur, mehnatsevarlik, odob-axloq kabi qadiriylarni shakllantirish ta'lim-tarbiyaning asosiy vazifasiga aylanmoqda. Shu nuqtai nazardan olib qaraganda, boshlang'ich ta'lim jarayonida umummilliy qadiriylarga asoslangan yondashuv, nafaqat bilim berish, balki komil insonni tarbiyalashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida "Fuqarolar O'zbekiston xalqining tarixiy, ma'naviy, madaniy, ilmiy va tabiiy merosini asrab-avaylashi shart. Tarixiy, ma'naviy, madaniy, ilmiy va tabiiy meros davlat tomonidan muhofaza qilinadi" [2] deb keltirilganligi bugungi kunda ma'naviy va madaniy qadiriylarning nechog'liq muhim ekanligini tasdiqlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Har davrning aktual muammosi bu yoshlarni tarbiyalashdir. Chunki ertangi kelajak shu yosh avlodning bugungi olayotgan tarbiyasi, bilimiga bogliq. Bugungi globallashuv davrida yosh avlodlarni tarbiyalashda, o'qitishda va yetuk inson bo'lishda milliy qadiriylar mohiyati juda katta. Milliy qadiriylar, ular mansub bo'lgan xalqning tarixi, yashash tarzi, tili, urf-odatlari, manaviyati hamda madaniyati bilan uzviy bog'liq holda nomayon bo'ladi [4]. Ayniqsa maktabda boshlang'ich sinf o'quvchilarning ongiga milliy qadiriylarimizning mohiyatini singdirish kelajakda ularning shaxs sifatida har tarafлама shakllanishida asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Maktab darsliklarida umummilliy qadiriylarimizning har biriga alohida to'xtab o'tish va o'rgatish o'quvchilarimizning qadiriylarga bo'lgan hurmat va muhab-

batini oshiradi. Umummilliy qadiriylar – bu urf-odatlarni, madaniyatni xalqning tarixini, an'alarini o'zida mujassam etgan manaviy merosdir. Bu qadiriylar bo'lsa insonning manaviy, axloqiy tarbiyasida muhim ro'l o'ynaydi. Ular shu jamiyatning o'ziga xosligini, madaniy yutuqlarini, diniy e'tiqodlarini, ijtimoiy hayot tajribasini o'zida aks ettiradi va jamiyatning turli sohalarida namoyon bo'lib, avloddan-avlodga o'tib keladi. Ayniqsa ularni yosh avlodlarga o'rgatish, avlodlar orasidagi manaviy ko'priklar bo'lib xizmat qiladi. Hozirgi kunda milliy qadiriylarni yosh avlodga o'rgatish muhim hisoblanadi.

Masalan Milliy tiklanish jarayonida milliy qadiriylar va madaniyatni tiklash olohada ahamiyatga ega bo'lgan. Chunki milliy qadiriylarni asrab avaylash har bir jamiyat uchun muhim hisoblanadi. Buning asosiy sababi o'tmishni anglamastan kelajak barpo etish naqadar mushkul ekanligi. Qadiriylarni tiklash orqali esa yosh avlod tarixni, madaniy meroslarni va millatga xos qadiriylarni qalban anglaydi, ularni asrab avaylaydi va u qadiriylar zaminida ulgayishiga imkon yaratiladi. Haqiqatdan ham milliy va ma'naviy boyliklar bir millatning butun o'tmishini, an'alarini, millatning tub mohiyatini o'zida mujassam etadi.

Boshlang'ich ta'lim darsliklarida milliy qadiriylarni o'rgatish, o'zligini va milliy g'ururini shakllantirishga, ularni begona madaniyatlar ta'siridan himoya qilishga ya'ni milliy an'alarimiz, qadiriylarimizdan uzoqlashib ketmaslikka yordam beradi. Umummilliy qadiriylarga esa tarixiy, madaniy, ma'naviy, diniy, ijtimoiy, ilmiy va ta'limiy qadiriylar kiradi. Har bir qadiriylarning mohiyatini o'quvchilarga anglatish ularni ma'naviy barkamollik ruhida tarbiyalaydi. Jumladan:

- tariyxiy qadiriylar xalqning barpo etgan tariyxiy obidalarini, o'tmish tajribasini, buyuk ajdodlari qahromonliklarini va mustaqillik uchun kurashlarini kelajak avlodga yetkazib, vatanparvarlik hissini uyg'otish mumkun;

- madaniy qadiriyaqlar millatga xos urf-odatlar, san'at, adabiyot, musiqa va xalq ogzaki ijodlari kabi an'analarini o'z ichiga oladi. Bularni o'quvchilarga o'rgatish orqali ularning millatga xos o'zligini bilishiga hissa qo'sha oladi;

- ma'naviy qadiriyaqlar bular odoblilik, halollik, mehr-oqibat insoniylik kabi fazilatlarini o'zida mujassam etadi. Yosh avlodga bu fazilatlarini o'rgatish esa shaxsiy kamolotini, jamiyatga moslashuvchanligini va yuksak axloqiy qarashlarga ega yoshlarni tarbiyalashimizga hissa qo'shadi;

- diniy qadiriyaqlar-insonni ma'naviy va ruhiy poklikka, ezigulikka halollikga chorlovchi prinsiplar bo'lib ular o'quvchilarning ma'naviy va ruhiy shakllanishida muhim o'rin tutadi;

- ijtimoiy qadiriyaqlar-bu odoblilik, adolat, mehr-oqibat, mas'uliyatlilik kabilarni o'z ichiga oladi. Ularni o'quvchilarga o'rgatish, insonlar bilan yaxshi munosabatlarni o'rnatadigan, zo'ravonlik, adolatsizlik kabi illatlarga qarshi tura oladigan, sog'lom dunyoqarashli avlodni shakllantiradi;

- ilmiy va ta'limiy qadiriyaqlar-bilim olish, izlanish, ilimga hurmat kabilarni o'zida mujassam etadi. Bu qadiriyaqlar zaminida buyuk olimlarimiz mehnatlarini o'rganish va ularni asrab-avaylashga o'rgatish mumkin.

Bularni o'quvchilarga o'rgatish orqali to'g'ri so'z, halol, mehr-oqibatli, bag'rikeng, vijdoni pok kelajak avlodlarini tarbiyalashimiz mumkin. Shuningdek, ijtimoiy munosabatlarning takomillashishiga ya'ni kattalarga hurmat, kichiklarga izzat ko'rsatish, do'stlar bilan yaxshi aloqa o'rnatish, oilada va jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lish kabi hislatlarni ham shakllantirishimiz, bir so'z bilan aytganda zararli oqimlardan himoyalana oladigan yosh avlodni tarbiyalashdek yuksak imkoniyatga ega bo'lamiz.

Natijalar. O'z xalqi va yurti tarixini chuqur bilish, unimimsiz o'rganish, ajdodlarining vatan, millat oldidagi yuksak ishlarini munosib davom ettirgan holda boy merosini asrab-avaylash, o'tmishdan saboq chiqarish, tarixda ro'y bergan voqea-hodisalarni xolis baholash, ularning oqibatini to'g'ri tushunish aqli raso inson hayotining mazmunidir. Inson o'zining tarixiy xotirasiga ega bo'lmasdan turib, hayotida sodir bo'layotgan ijtimoiy o'zgarishlarning mohiyatini tushunib yetolmaydi, kelajagini to'g'ri tasavvur qila olmaydi. Shuning uchun ham jamiyatning har bir a'zosi o'z o'tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlar har xil aqidalar ta'siriga tushub qolmaydi [3].

Buyuk ajdodlarimizning betakror va noyob ilimiy-manaviy merosi biz uchun doimiy harakatdagi hayotiy dasturga aylanishi kerak. Bu o'lmas meros hamisha yonimizda bo'lib, bizga doimo kuch-quvvat va ilhom bagishlashi lozim. Avvalambor, milliy ta'lim tizimini ana shunday ruh bilan to'yindirmoq kerak. Buning uchun olim va mutaxassislarimiz, hurmatli ulomalarimiz bu ma'naviy

xazinani bugungi avlodlarga sodda va tushunarli, jozibali shakllarda yetkazib berishlari zarur [1].

Muhokama. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga umummilliy qadiriyaqlarni o'rgatish bu ularning ta'lim jarayonidagi darsliklar ichidagi mavzular orqali va ustozlarning ta'lim-tarbiyasi orqali amalga oshadi. Jumladan, maktablarda boshlang'ich sinf o'quvchilariga "Tarbiya", "O'qish", "Ona tili", "Texnologiya", "Musiqa", "Jismoniy tarbiya" va boshqa fanlar ichida umummilliy qadiriyaqlarimiz haqida mavzular, mashqlar va topshiriqlar keltirilgan bo'lib shu darsliklar qamrovida o'quvchilarga milliy qadiriyaqlarimizning mohiyati o'rgatiladi. Sinf soatida esa umummilliy qadiriyaqlar haqida mavzular keng yoritilib beriladi.

Masalan, darsliklar ichidagi umummilliy qadiriyaqlarimizga oid matnlar, hikoyalar, ertaklar, maqollar, tariyxiy voqealar, milliy an'analar haqida hikoyalar orqali tushuntirib o'quvchilar ongiga milliy qadiriyaqlarimiz mohiyatini yetkazib berish mumkin. Jumladan, "Ona tili va adabiyot" darsliklarida milliy qadiriyaqlarimiz aks etgan ertaklar, hikoyalar, maqollar, she'rlarni o'qib tushuntirish, muhokama qilish orqali o'rgatib borilsa, "Tarbiya" darsida xalqimizning milliy urf-odatlarini, marosimlarini va millatga xos fazilatlarini singdirishimiz, "Texnologiya" darsida milliy hunarmandchilgimizning turlarini va milliy taomlarimiz qanday ishlanishi haqidagi tushunchalarini shakllantirishimiz mumkin.

Shuningdek "Musiqa" darslarida milliy qo'shiqlarimizni, milliy cholg'u asboblari va milliy liboslarning tariyxiy ahamiyatini esa musiqa darsliklarida o'rganishlari, "Jismoniy tarbiya" darslarida milliy o'yinlarimizdan arqon tortishish, kurash, chiganoq o'yinlari haqida tushunchalarini mustahkamlanib o'quvchilardagi bilish va o'rganish imkoniyatlari ortib boradi. Buning uchun o'quvchilarga oson va qulay etkizilishi uchun zamon talabiga mos ya'ni interaktiv metod va didaktik materiallardan foydalanish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biriga aylanishi lozim.

Boshlang'ich sinf bosqichi – bu nafaqat bilim berish, balki yosh avlod qalbiga milliy gurur, vatanparvarlik va ajdodlar merosiga hurmat tuygularini singdirishning eng mas'uliyatli davridir. Umummilliy qadiriyaqlar esa o'quvchilarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Ushbu qadiriyaqlar orqali bolalarda ona tiliga, tarixga, milliy urf-odat va an'alarimizga nisbatan ijobiy munosabat shakllanadi.

Xulosa. Yosh avlodga umummilliy qadiriyaqlarni singdirish orqali milliy g'urur, vatanparvarlik, mehr-oqibat, o'dob-axloq va madaniyat kabi hislatlarni shakllantiramiz va yosh avlodning ma'naviy yetuk bo'lib yetilishiga hissa qo'shamiz. Bu bilimlarning barchasi kelajakda o'zligini anglagan yoshlariga ega rivojlangan davlat barpo etish uchun berilmoqda. Umummilliy qadiriyaqlarimizni saqlab qolish va kelajak avlodga yetkazish esa jamiyatimizning har bir a'zosining burchidir.

Adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: «O'zbekiston», 2022.
2. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent: «O'zbekiston», 2023.
3. Qo'chqorov V., Mahmudov O., Zamanov Z. Ma'naviyat asoslari. Darslik. – Toshkent: «Yangiyo'l Poligraf Servis», 2018.
4. <https://yuz.uz/uz/news/shavkat-mirziyoev-yoshlar-kelajagi-bilan-bogliq-har-qanday-vazifa-birlamchi-ahamiyatga-ega>

REZYUME. Ushbu maqolada umummilliy qadiriylatlarni keng targ'ib qilish bo'yicha olib boriliyatgan tashabbuslar haqida, ularning yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati va o'rgatishning yangi metodlarini yaratish, yosh avlodga umummilliy qadiriylatlarning qadr-qimmatini tushintirish va asrab-avaylashga o'rgatish yuzasidan metodik tavsiyalar beriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются проводимые инициативы по широкому продвижению общенациональных ценностей, значимость каждой из них в воспитании молодежи, а также создание новых методов обучения этим ценностям. Также уделяется внимание вопросам разъяснения молодому поколению сущности и значимости общенациональных ценностей, их бережного отношения и сохранения.

SUMMARY. This article discusses the initiatives being carried out to widely promote national values, the importance of each value in the upbringing of youth, and the development of new methods for teaching these values. It also focuses on explaining the significance of national values to the younger generation and teaching them to cherish and preserve these values.

BO'LAJAK TARBIYACHILARNING KOGNITIV QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISHNING DIDAKTIK TA'MINOTI

A.K.Bazarbaeva – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: kognitiv qobiliyat, didaktik ta'minoti, metodlar, keys, dialog, interfaol, kreativ fikrlash, kommunikativ qobiliyat, kompetensiya.

Ключевые слова: когнитивная способность, дидактическое обеспечение, методы, кейс, диалог, интерактивный, креативное мышление, коммуникативная способность, компетенция.

Key words: cognitive ability, didactic support, methods, Case study, dialogue, interactive, creative thinking, communicative ability, competence.

Kirish. Bo'lajak tarbiyachilarda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishning didaktik ta'minoti - bu talabalarning aqliy rivojlanishiga turtki beruvchi ta'lim metodlari va metodikalarini o'z ichiga oladi. Bo'lajak tarbiyachilarda kognitiv qobiliyatlar talabalarning olgan bilimlarini mustahkamlab, xulosa chiqarish, diqqat-e'tiborini bir joyga to'plash, muammolarni hal qilish, ma'lumotlarni eslab qolish va fikrlash kabi aqliy jarayonlar bilan bog'liq. Bu qobiliyatlarni rivojlantirishda pedagoglarning roli katta bo'lib, ular ta'lim va tarbiya berishda maxsus didaktik vositalar va metodlardan foydalanishlari kerak [1].

Bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishning mazmuni va mohiyati, ularning pedagogik faoliyatida zamonaviy talablarga mos ravishda, aqliy va ijodiy faollikni oshirishga, muammolarni hal qilishda to'g'ri qarorlar qabul qilishga yo'naltirilgan jarayondir. Kognitiv qobiliyatlar, insonning bilimlarni qabul qilish, ishlash, o'rganish, qayta ishlash, shunidek, turli vaziyatlarda aqliy faollik ko'rsatish qobiliyatlarini o'z ichiga oladi.

Kognitiv qobiliyatlar - tarbiyachilar uchun muhim bo'lgan asosiy qobiliyatlardir. Bu qobiliyatlar tarbiyachilarga o'z pedagogik vazifalarini samarali bajarishga yordam beradi.

Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishning mohiyati, asosan, tarbiyachilarning pedagogik ishlash qobiliyatlarini takomillashtirishga, ularning faolligini va ijodiy salohiyatini oshirishga qaratilgan. Bu mohiyat, tarbiyachilarning intellektual faoliyatining yuqori darajada bo'lishini ta'minlashga xizmat qiladi [2]. Kognitiv qobiliyatlar rivojlangan tarbiyachi, tarbiyalanuvchilarning psixologik holatlarini tushunishga va ularga individual yondashuvlarni ishlatishga ega bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda talabalarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar va ishlanmalar sohaga katta e'tibor qaratayotganini ko'rsatadi. Bu sohada olib borilgan tadqiqotlar, asosan, pedagogika, psixologiya va ta'lim metodologiyasini, talabalarning intellektual salohiyati, aniq fikrlash, muammo yechish qobiliyatlari va ijodiy harakatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

Talabalarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlarini olib borgan olimlardan Sh.Alimov oliy ta'lim muassasalarida talabalarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yicha bir nechta tadqiqotlar olib borgan. Uning ishlari asosan aniq fanlar ta'limiga va talabalarning analitik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

J.Hasanboyev tadqiqotlari talabalarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishda innovatsion ta'lim metodlarini qo'llashga qaratilgan. Uning ishlanmalari zamonaviy o'qitish texnologiyalari va metodologiyalariga yo'naltirilgan. X.To'raqulova talabalarning ijodiy va analitik fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlar olib borgan. Uning tadqiqotlari ta'limdagi innovatsiyalar va kognitiv psixologiyaga asoslangan. O.Hasanboyeva esa maktabgacha ta'limda talabalarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar olib bormoqda, M.Haydarov talabalarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish va ta'limdagi zamonaviy texnologiyalarni joriy qilish bo'yicha tadqiqotlar olib borgan [3].

Bu olimlar va ularning ishlanmalari talabalarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan muhim tadqiqotlar sifatida ahamiyatga ega bo'lib, ularning ishi O'zbekistondagi ta'lim tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantiruvchi didaktik ta'minotning asosiy turlari:

1. Ta'lim materiallari. Bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish uchun turli maqsadlarga asoslangan o'quv materiallari, o'quv qo'llanmalari, ko'rgazmali qurollar, tarqatma materiallar va o'yinlar muhim ahamiyatga ega.

2. Ta'lim metodlari. Keys usulida o'qitish, dialog usulida o'qitish, interfaol o'yinlar, kreativ fikrlashga yo'naltirilgan metodlar kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishda samarali bo'ladi.

3. Muammolarni hal qilish. Ta'lim va tarbiya jarayonida muammoga asoslangan metodlar va shaxsiy tajribalarga asoslangan misollar bilan ishlash kognitiv qobiliyatlarni mustahkamlashga yordam beradi.

4. Tarbiyachiga qo'yiladigan talablar. Bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish uchun talabalarga turtki beruvchi ko'nikma va malakalarga ega bo'lishi kerak. Ular har bir bolaning yoshiga mos shaxsiy xususiyatlarini hisobga olishi, bolalarning qiziqishini oshirishi, yangi bilimlarni o'zlashtirish va teran fikrlashga yo'naltirishi kerak. Tarbiyachiga qo'yiladigan talablar bolalarni mamlakatimizga foydasi tegadigan inson, jismoniy, ma'naviy va intellektual rivojlanishiga ko'maklashish maqsadida tarbiyalash.

5. Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishda tarbiyachi maktabgacha ta'lim yoki pedagogika sohasida oliy yoki o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lishi, bolalar bilan ishlash usullari, ta'lim va tarbiya metodlarini yaxshi bilishi, maktabgacha ta'lim standartlari va metodik qo'llanmalar bilan tanish bo'lishi, yangi texnologiyalarni, masalan, multimedia, interfaol platformalardan foydalana olishi muhim ahamiyatga ega.

Bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishda didaktik ta'minot muhim ahamiyatga ega. Quyida asosiy yo'nalishlar berilgan:

1. Kasbiy-metodik tayyorgarlikni takomillashtirish. Bo'lajak tarbiyachilarning kasbiy-metodik tayyorgarligini yaxshilash uchun yangi zamonaviy texnologiyalardan foydalanish tavsiya etiladi. Bu jarayonda "4+2" dasturidan foydalanish orqali talabalarining kasbiy mahoratini oshirish mumkin.

2. Ijodiy va kommunikativ qobiliyatlarni rivojlantirish. Bo'lajak tarbiyachilarning ijodiy va kommunikativ qobiliyatlarini shakllantirish uchun mustaqil fikrlaydigan va ijodiy qobiliyatga ega talabalar o'rtasidagi suhbatlar asosida pedagogik faoliyatni amalga oshirish tavsiya etiladi.

3. Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish bosqichlari. Kelajakda bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishda raqamli texnologiyalardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu usullar talabalarining innovatsion fikrlashi va muammolarni hal qilish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi.

4. Kognitiv qabul qilish kompetensiyasini shakllantirish.

Bo'lajak tarbiyachilarda kasbiy bilimlarni kognitiv faollik asosida o'zlashtirish kompetensiyasini shakllantirish uchun tajriba-sinov ishlarini tashkil etish metodikasini qo'llash tavsiya etiladi. Bu usul talabalarining erkin fikrlashini va bilimlarni chuqur o'zlashtirishini ta'minlaydi.

5. Tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish.

Bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishda tadqiqotchilik kompetensiyasini shakllantirish uchun ilmiy munozara, dolzarb muammoni tahlil qilish va innovatsion loyiha kabi interfaol metodlardan foydalanish tavsiya etiladi. Bu usullar talabalarining nostandart fikrlashi va ijodiy qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Ushbu metodikalarni qo'llash orqali bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini samarali rivojlantirish va ularni kasbiy faoliyatga tayyorlash mumkin [4].

Akmeologik yondashuv shaxsning oldiga maqsad qilgan ishlarining eng yuqori rivojlanish nuqtasiga erishishi. Ushbu yondashuv doirasida bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishda rag'batlantiruvchi metodlar orqali rivojlantiriladi, xususan:

- Emotsional-axloqiy;
- Bilishga oid o'yinlar;

- O'quv tahlillari;
- Kelajakni bashorat qilish;
- O'quv loyihalari.

Bu usullar talabalarining mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatini oshirishga xizmat qiladi.

2. Ma'lumotlarni bog'lovchi texnologiyalar (MBT).

MBT bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim vosita hisoblanadi. MBTdan foydalanish orqali talabalarining muloqot ko'nikmalari va ma'lumotlarni samarali yetkazish qobiliyati oshadi.

Bo'lajak tarbiyachilarda kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish metodikasi – bu talabalarining aqliy faoliyatini shakllantirish, ularning fikrlash, yodlash, diqqat, xotira va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini yaxshilashga qaratilgan ta'lim va tarbiya usullari majmuidir. Kognitiv qobiliyatlar talabalarining aqliy jarayonlarini, xususan, ma'lumotlarni qabul qilish, qayta ishlash qobiliyatlarini o'z ichiga oladi [5].

Mazkur metodika talabalarda keng dunyoqarash va teran fikrlashni shakllantirishga, ularning muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish metodikasining asosiy tamoyillari:

Psixologik-pedagogik jihatdan individual yondashuv: Har bir talabaning qiziqishi, shaxsiy xususiyatlari, ehtiyojlari va rivojlanish darajasini hisobga olish. Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish, talabalarining individual ehtiyojlariga mos o'qitish metodlarini qo'llash.

Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish natijalari:

Diqqat	Talabalarining diqqatini jamlash va uni sog'lom tarzda saqlash.
Eslab qolish qobiliyati	Ta'lim jarayonida har bir talabaning yodlash va bilimlarni o'zlashtirish qobiliyatlarini rivojlantirish.
Mantiqiy fikrlash	Muammolarni to'g'ri va samarali yechish uchun mantiqiy xulosalar chiqarish.
Tanqidiy fikrlash	Talabalarining qaror qabul qilishda ijodiy va keng qamrovli yondashuvini shakllantirish.

Xulosa. Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish metodikasi talabalarining aqliy jarayonlari va fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Ushbu metodika talabalarining mantiqiy va keng dunyoqarashdan fikrlash, yodlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi va ularning ijodiy faoliyatini rag'batlantiradi. Pedagoglarning roli – talabalarga turli pedagogik metodlar orqali kognitiv qobiliyatlarining rivojlanishiga ko'maklashish.

Kreativ yondashuvlar. Kreativ yondashuvlar talabalarining loyihalash ko'nikmalarini rivojlantirishda qo'llaniladi. Bu usullar individuallashtirish, tabaqallashtirish, o'z-o'zini faollashtirish va shaxsiy portfolioni boyitish orqali amalga oshiriladi.

Mobil ilovalar va onlayn platformalar. Talabalarining intellektual qobiliyatlarini rivojlantirish uchun mo'ljallangan mobil ilovalar va onlayn platformalar bo'lajak murabbiylar uchun ham foydali bo'lishi mumkin. Bu texnologiyalarni qayta tiklash orqali bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini samarali rivojlantirishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Bazarbaeva A.K. The principle of anthropocentrism of pedagogical culture in the development of cognitive abilities of child educators. // Science and Education in Karakalpakstan. ISSN 2181-9203 №4/1 (44) 2024.376-379-b.
2. Bazarbaeva A.K. Bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirishning amaliy-texnologik tizimi. // «Fan va jamiyat», 2023, №3. 8-10-b.
3. Hasanboyev J., To'raqulova X., Haydarov M., Hasanboyeva O. Pedagogika fanidan izohli lug'ot. – Toshkent: «Fan», 2008. 153-b.
4. Шукин Г.И. Талабаларнинг когнитив кизиқишларини шакллантиришнинг педагогик муаммолари. Дарслик. – Москва: «Педагогика», 2008. 296-б.
5. Климбери Л.В., Ядрова Н.В., Нуржанова Р.М. Талабаларнинг когнитив фаоллигини шакллантиришга замонавий юндашулар. // «Fan va ta'limning zamonauiy muammolari», 2017, 6-сон.

REZYUME. Maqolada bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlari - bu tarbiyachining ta'limga bo'lgan munosibati, berilgan ma'lumotlarni qabul qilish va qayta ishlash qobiliyatlarini, ijodiy va tanqidiy fikr yuritishni o'z ichiga olgan. Bu qobiliyatlarini rivojlantirish, bo'lajak tarbiyachilarning malakasini oshirish va ularning tashkilotlarida samarali ishlashi uchun katta ahamiyatga ega.

РЕЗЮМЕ. В статье утверждается, что когнитивные способности будущих воспитателей включают в себя отношение воспитателя к образованию, способность воспринимать и обрабатывать предоставленную информацию, творческое и критическое мышление. Это имеет большое значение для развития их способностей, повышения квалификации будущих воспитателей и эффективной работы в их организациях.

SUMMARY. In the article, it proves the cognitive abilities of future educators include the educator's attitude towards learning, the ability to receive and process given information, creative and critical thinking. This is of great importance for the development of their abilities, improving the qualifications of future educators, and their effective work in organizations.

MAKTABGACHA YOSHDAgi BOLALARDA NUTQ BUZILISHLARINI TUZATISH JARAYONIDA LOGORITMIK TEXNOLOGIYALARNI QO'LLASH

J.A.Bekmanova – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

A.J.Tajimuratov – stajyor o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: Logoritmika, logopediya, imkoniyati cheklangan maktabgacha yoshdagi bolalar, psixik rivojlanishida kechikish, nutq, texnologiya, korreksiya, logoped, maxsus usullar.

Ключевые слова: Логоритмика, логопедия, дошкольники с ограниченными возможностями, задержка психического развития, речь, технология.

Key words: Logorhythmics, speech therapy, preschool children with disabilities, delayed mental development, speech, technology.

Kirish. Hozirgi davrda bolalik muammolariga oid har qanday masalani muhokama qilar ekanmiz, hammamiz farzandlarimizni sog'lom, baxtli, tengdoshlari va atrofdagilar bilan erkin muloqot qila oladigan insonlar sifatida ko'rishni istaymiz. Bu ayniqsa, nutqida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun og'ir kechadi, chunki so'nggi yillarda bu toifadagi bolalar soni sezilarli darajada ortmoqda.

Bugungi kunda imkoniyati cheklangan bolalar orasida nutq buzilishlari keskin oshgan. Ushbu buzilishlarning sabablari orasida: markaziy asab tizimi tug'ma patologiyasi bilan tug'ilgan bolalar sonining ko'pligi, psixik yuklamalar, ekologik muhitning yomonlashuvi hamda ota-onalarning pedagogik jihatdan tayyorgarligining yetarli emasligi alohida o'rin tutadi. Shu bois, bolalar uchun yanada samarali va ularni qiziqitira oladigan nutq tuzatish shakllarini izlab topish zarur. Shunday vositalardan biri – bu logopedik ritmika, ya'ni **logoritmika** bo'lib, u bolalar salomatligini mustahkamlash, saqlab qolish hamda turli nutq buzilishlarini bartaraf etishga qaratilgan korreksion faoliyatni o'z ichiga oladi.

Adabiyotlar taxlili va metodlar. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, nutq buzilishlari har xil darajada bolalarning shaxs sifatida shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, ularning jismoniy va aqliy rivojlanishiga ham taalluqlidir. Nutq maktabgacha yoshdagi bolaning harakat faolligi bilan bevosita bog'liq. Umumiy va nutqiy motorika o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik I.P.Pavlov, A.A.Leontev,

A.R.Luriyalar tomonidan ilmiy jihatdan o'rganilgan va tasdiqlangan.

Logoritmika – bu musiqiy, harakatli va so'zli mashqlar, topshiriqlar, o'yinlar tizimi bo'lib, ular korreksion, ta'limiy va sog'lomlashtiruvchi maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Logoritmikaning asosiy maqsadi:

- bolalarning so'z boyligini oshirish;
- bog'liq nutq va faol kognitiv faoliyatni rivojlantirish;
- atrof-muhitdagi obyekt va hodisalarga nisbatan hissiy sezuvchanlikni tarbiyalash;
- musiqa, adabiyot va tasviriy san'at asarlariga qiziqish uyg'otish.

Logoritmika, musiqa va ritmika – bular bolalar bog'chasidagi bolaga kompleks ta'sir o'tkazuvchi faoliyat turlaridir. Ular bolaning **“o'zini ifodalash mexanizmini”** ishga tushira oladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning o'zini ifodalash deganda – ular ijodiy faoliyatda mustaqillik namoyon eta olishlari tushuniladi [1:20-21].

Ushbu uch faoliyat turini nima birlashtiradi va nimasi bilan farqlanadi?

- **Logoritmika** – bolalarning nutqini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, u korreksion pedagogika yo'nalishida chuqur ishlab chiqilgan. Shu bilan birga, bolani har tomonlama rivojlantirish, ayniqsa o'zini ifoda etish qobiliyatini oshirish salohiyatiga ega.

• **Musiq** – bolalarning musiqiy madaniyatini boyitadi.

• **Ritmika** – bolalarning harakat faolligini rivojlantiradi.

Uchallasini ham ritm birlashtiradi.

Ko'plab pedagog, psixolog va tilshunoslar tadqiqotlari maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy o'zini ifoda etish muammolarini hal qilishda kompleks yondashuv zarurligini ko'rsatdi. M.Y. Ayupova bolalarda nutq kamchiliklarini bartaraf etishda va nutq tempining buzilishlarini tuzatish ishlari logopedik ritmika, jismoniy tarbiyani o'z ichiga oladi deb ta'kidlab o'tgan [5:315].

Logoritmika mashg'ulotlari ta'lim, tarbiya va korreksiya vazifalarini bolaning ongida noan'anaviy, ixtiyorsiz darajada hal etadi, bu jarayon ijobiy hissiy fon bilan kechadi hamda pedagogga yaxlit tarbiyaviy-korreksion jarayonni tashkil etish imkonini beradi [2:21-22].

Natijalar. Logoritmik mashg'ulotlar quyidagilarga qaratilgan:

- umumiy va mayda motorikani rivojlantirish;
- nafas olish tizimini mustahkamlash;
- mushak ohangini tartibga solish;
- eshitish e'tibori va xotirani, mimika, hissiyotlarni rivojlantirish;

- artikulyatsion apparatni shakllantirish.

Mashg'ulotlar odatda leksik mavzular bilan bog'lanadi. Lug'at boyligini oshirish va bog'liq nutqni rivojlantirish ustida tizimli ish olib boriladi. Bolalar nutqi, kuylash va harakatlari kattalarga taqlid qilish orqali shakllanadi – ya'ni ko'rish, tinglash va takrorlash orqali. Pedagog mashg'ulot davomida qiziqarli, yangilikka boy syujetli holatlar o'ylab topadi, o'yin shakli rang-barang, ko'rgazmali materiallar bilan uyg'unlashadi – bu esa bolalarda muloqotga bo'lgan ehtiyojni rag'batlantiradi, nutqiy taqlidni, umumiy va mayda motorikani rivojlantiradi hamda hissiy-estetik ta'sir uyg'otadi.

2-mashg'ulotlarda turli yo'nalishdagi o'yinlar uyg'unlashadi. Faoliyat turlarini navbatma-navbat almashtirib borish bolalarning qiziqishini saqlab qoladi, ular o'rtasida voqelikdagi hodisa va predmetlar o'rtasidagi bog'liqlikni anglashlariga yordam beradi.

Xulosa. Logoritmik mashg'ulotlar va san'atning turli turlarini o'zida mujassam etgan integratsiyalashgan o'yin-syujetli darslar nutqiy tizimdagi psixologik mexanizmlarni rivojlantirishning eng samarali shakli hisoblanadi. Logoritmik mashg'ulotlarning yana bir katta afzalligi – ularning

guruhli shaklda olib borilishidir. Bu esa bolaga jamoa ichida ijtimoiylashish, tengdoshlari bilan umumiy til topish, kattalar va bir-biri bilan faol muloqot qilish imkonini beradi.

Mashg'ulotlar bir xil nutqiy buzilishga ega yoki nutq rivojlanish darajasi o'xshash bo'lgan bolalar bilan olib boriladi. Ammo inklyuziv ta'lim sharoitida maktabgacha ta'lim guruhlarini turli nutqiy buzilishga ega bolalar tashkil etadi. Shu bois, nogironligi bo'lgan bolalar bilan frontal va individual mashg'ulotlarni tashkil etishda alohida yondashuv zarur.

Mashg'ulot materiallari quyidagilarni qamrab oladi: harakatni nutq bilan muvofiqlashtirish, barmoq gimnastikasi, artikulyatsion va mimik motorikani rivojlantirish, nafas gimnastikasi. Nogironligi bo'lgan bolalar uchun bir mashg'ulot doirasida quyidagilarni uyg'unlashtirish muhim: nutq – harakat – faoliyat turining tez-tez almashinishi – qulay muhit – ijobiy ruh – ko'rgazmali materiallar – dam olish – guruhdagi ish (hamkorlik ko'nikmalari) – diqqatni mashg'ulot oxirigacha saqlash. Mutaxassislar va tarbiyachilar birgalikda korreksion vazifalarni hal etishadi, imkoniyati cheklangan bolalar uchun chuqurlashtirilgan va har tomonlama rivojlantiruvchi ta'limni ta'minlashadi. Korreksion guruh tarbiyachilari kun davomida logoritmika elementlarini quyidagicha qo'llashadi:

- ertalabki gimnastika nutqli elementlar bilan (takrorlovlar, ovozga taqlidlar);
- ertalabki, tushlikka tayyorgarlik, yotish, uyg'onish va h.k. vaqtlarida she'rlar, toza talaffuz mashqlari;
- mashg'ulot vaqtida logoritmik tanaffuslar (fizkult-minutkalar);
- ovozli jonlantiruvchi mashqlar;
- ko'chada kuylab ijro etiladigan harakatli o'yinlar;
- guruh ichidagi kamharakat o'yinlar.

Yillik kuzatuvlarimiz shuni ko'rsatdiki, logoritmika mashg'ulotlari imkoniyati cheklangan bolalarda nutq va kognitiv jarayonlarni rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Bu esa nutqiy nuqsonlarning bartaraf etilishi, lug'at boyligining ortishi, e'tibor va xotiraning yaxshilashida o'z ifodasini topmoqda.

Xulosa qilib aytganda, logoritmik mashg'ulotlar imkoniyati cheklangan bolalarda nutqiy tizimning psixologik mexanizmlarini shakllantirish, ularni sog'lomlashtirish, tarbiyalash va o'qitishga xizmat qiladi. Bu esa korreksion ishlardagi natijadorlikni oshirish va ularning davomiyligini qisqartirish imkonini beradi.

Adabiyotlar

1. Аверина И.Е. Физкультурные минутки и динамические паузы в ДОУ: практ. пособие. – 3-е изд. – Москва: «Айрис-пресс», 2007.
2. Лалаева Р.Н. Нарушения речи и их коррекция у детей с задержкой психического развития. Р.Н.Лалаева, Н.В.Серебрякова, С.В.Зорина. – Москва: «Владос», 2004.
3. Слепович Е.С. Формирование речи у дошкольников с задержкой психического развития. Кн. для учителя. – Минск: «Народная асвета», 1989.
4. Шевченко С.Г. Диагностика и коррекция задержки психического развития у детей. – Москва: «Народная асвета», 2004.
5. Аюпова М.Ю. Логопедия. Дарслик. – Тошкент: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти, 2007.

REZYUME. Maqola zamonaviy jamiyatda dolzarb bo'lgan muammoga – maktabgacha ta'lim tashkilotlarida psixik rivojlanishida kechikish kuzatilgan bolalar bilan olib boriladigan logopedik ishlar xususiyatlariga va ularni nutq buzilishlaridan chiqarishga qaratilgan kompleks korreksion-tarbiyaviy chora-tadbirlar tizimiga bag'ishlangan. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda nutq kamchiliklarini logoritmik mashg'ulotlar yordamida tuzatish va mashg'ulotlarda logoritmik texnologiyalardan foidalanish bo'yicha ilmiy asoslangan texnologiyalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. Данная статья посвящена актуальной проблеме современного общества – особенностям логопедической работы с детьми дошкольного возраста с задержкой психического развития в условиях дошкольных образовательных учреждений, а также системе комплексных коррекционно-воспитательных мероприятий, направленных на устранение речевых нарушений. В статье представлены научно обоснованные технологии коррекции речевых недостатков у детей дошкольного возраста посредством логоритмических занятий и применения логоритмических технологий в процессе этих занятий.

SUMMARY. This article is devoted to an urgent issue in modern society — the characteristics of speech therapy work with preschool children exhibiting delayed mental development in preschool educational institutions, as well as the system of comprehensive corrective and educational measures aimed at overcoming speech disorders. The article presents scientifically grounded technologies for correcting speech deficiencies in preschool children through logorhythmic exercises and the application of logorhythmic technologies during these sessions.

UMUMTA'LIM MAKTAB DIREKTORLARIDA TAYM-MENEJMENT KO'NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH: NAZARIYADAN AMALIYOTGA

B.S.Bekniyazov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: maktab rahbari, rahbarning ish vaqti, boshqaruv algoritmi, funksional vazifalari, boshqaruv faoliyati, strategik boshqaruv, rejalashtirish.

Ключевые слова: директор школы, рабочее время руководителя, алгоритм управления, функциональные задачи, управленческая деятельность, стратегическое управление, планирование.

Key words: school director, director's working hours, management algorithm, functional tasks, management activities, strategic management, planning.

Kirish. Bugungi kunda sifatli uzluksiz ta'lim bilan bog'liq muammolar butun dunyo bo'ylab tadqiqotning asosiy yo'nalishlari hisoblanadi. Sifatli ta'limga erishish uchun asosiy to'siqlardan biri bu vaqt etishmasligi muammosidir. Bu maqsadga erishishda maktab direktorining rolini e'tiborsiz qoldirib bo'lmaydi. Maktab direktorlari maktabda sifatli ta'limni tashkil qilish uchun qulay sharoitlarni ta'minlash uchun mas'uldirlar. Buning uchun ular o'z shaxsiy va ish vaqlarini yanada samarali boshqarishlari kerak bo'ladi. Taym-menejment bilan bog'liq tadqiqotlarning aksariyati talabalar va ularning o'quv natijalari, xususan, ularning o'quv yutuqlari va akademik faoliyati bo'yicha olib borilgan [1:17].

Maktab direktorlari o'qituvchilar va jamiyat talablari bilan ishlashda muammolarga duch kelishadi, ammo bu muammolarga tadqiqotchilar milliy va xalqaro darajada kam e'tibor berishgan. Shu sababli, umumta'lim maktab direktorlari ish vaqlaridan qanday foydalanishlari va maktabda o'tkaziladigan turli tadbirlar uchun vaqlarini qanday boshqarishlari kerakligini o'rganish zarur. Shunday qilib, ishonch bilan aytish mumkinki, vaqt nazorat qilinadigan yoki boshqariladigan narsa emas, balki o'zini o'zi boshqaradigan yoki nazorat qiladigan shaxsning o'zidir [3:25].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Zamonaviy G'arb biznes konsaltingida taym-menejmentdan foydalanishga misol sifatida Stiven Kovining 1990- yildagi eng ko'p sotilgan "Yuqori samarali odamlarning 7 odati" kitobini aytish mumkin. Kovi o'z kitobida ikki bosqichda shaxsiy kamolotga (etuklikka) erishishning yaxlit konsepsiyasini taklif qiladi: qaramlikdan mustaqillikka ("shaxsiy g'alaba"), mustaqillikdan ongli o'zaro bog'liqlikgacha ("ijtimoiy g'alaba"). Odat – bu shaxsiy kamolotga va insonning yuksak samaradorligiga erishishga yordam beradigan bilim, ko'nikma va itilishlarning birligi sifatida aniqlanadi [4:49].

Qarorlar va vazifalarni ustuvorlashtirish uchun standart vosita bo'lgan "Eyzexauer matritsasi" ni hisobga olgan holda, Kovi taym-menejmentning asosiy vazifasi matritsaning "ikkinchi kvadrati uchun kurash" bo'lishi kerak, deb hisoblaydi (ikkinchi kvadrat: "muhim bo'lgan

narsalar", lekin "shoshilinch emas"). Aynan "ikkinchi kvadrat" ga xos bo'lgan faoliyat turlari "insonni shaxsga aylantiradi", uning ichki imkoniyatlarini ochib beradi, unga mustahkam munosabatlar o'rnatishga va hayotidagi eng muhim maqsadlarga erishishga imkon beradi ("natijalar").

Eyzexauer matritsasining boshqa kvadratlarida lokalizatsiya qilingan faoliyat odamning har doim "boshqa odamlarning ishlari" bilan band bo'lishiga yoki jiddiy psixologik muammolarga (doimiy stress va boshqalar) olib keladi. Doimiy shoshilinch bosim va/yoki "mayda bema'nilik" (doimiy ahamiyatsiz narsalar bilan band bo'lish) ham odamni boshqa odamlar bilan to'liq va chuqur muloqot qilish imkoniyatidan mahrum qiladi [5:37].

Kovi metodologiyasidan foydalanib, biz "ikkinchi kvadrat uchun kurashda" yordam beradigan taym-menejment tizimini yaratish uchun oltita tamoyilni taklif qilishimiz mumkin:

1) izchillik (mos keluvchilik) – individual taym-menejment tizimining barcha elementlarining o'zaro bog'liqligi, birligi (Kovi bo'yicha: ko'rish va missiya, rollar va maqsadlar, ustuvorliklar va rejalar, istaklar va intizom o'rtasidagi birlik);

2) muvozanat – bu holda "muvozanat" hayotning turli sohalarida (oilal, ish, sog'liq va boshqalar) muhim maqsadlarga erishish uchun etarli bo'lishi uchun vaqtni uyg'un taqsimlashni anglatadi;

3) konsentratsiya – siz doimo "ikkinchi kvadrat" faoliyat turlarining hayotingiz uchun muhim ahamiyatini eslab qolishingiz va birinchi navbatda shu kabi masalalarga e'tibor qaratishingiz kerak. Buning uchun Kovi e'tiborni kunlik rejalashtirishga emas (bu uchinchi "to'lqin" taym-menejmentga xos), balki haftalik rejalashtirishga qaratishni taklif qiladi. Haftalik rejalashtirish muhim, shoshilinch bo'lmagan ishlar uchun juda katta vaqtni (yarim kun - bir kun) zaxiralash imkonini beradi;

4) insonparvarlik – boshqa odamlar bilan munosabatlarda uchinchi "to'lqin" ning taym-menejment jadval va bo'ysunishdagi "aniqlik" ga qaratilgan. To'rtinchi avlod taym-menejment uchun "samaradorlik", "marosimlarga" rioya qilishdan ko'ra muhimroqdir. Agar odam bilan muloqotingiz jadvalda belgilangan

chegaralardan tashqariga chiqsa, lekin ayni paytda chuqur va qoniqarli munosabatlar o'rnatishga yordam bersa, o'zingizni aybdor his qilmasligingiz kerak;

5) moslashuvchanlik – sizning rejalarigiz sizning xo'jayinlaringiz emas, balki sizning xizmatkorlaringizdir! Rejalar siz uchun qulay bo'lishi, odatlaringizga, ish uslubingizga va hokazolarga mos kelishi kerak. Agar kerak bo'lsa, rejalashtirilgan narsalarni osongina o'zgartirishingiz mumkin;

6) ixchamlik – rejalashtirish va taym-menejment vositalari (masalan, tashkilotchi) iloji boricha ixcham va har qanday "dala" sharoitida ishlash uchun qulay bo'lishi kerak. Bunday portativlik sizga bitta muhim g'oyani o'z vaqtida qo'lga kiritib, yo'qotmaslikka yordam beradi [4:77].

Tadqiqot natijalari va uning muhokamasi. Kovining taym-menejment tizimi ikki bo'limdan iborat: strategik uzoq muddatli rejalashtirish va haftalik qisqa muddatli rejalashtirish.

Uzoq muddatli rejalashtirish quyidagi zanjirda rivojlanaadi: shaxsning individual "missiyasi" - rollar - maqsadlar.

Qisqa muddatli rejalashtirish quyidagicha taqdim etiladi: joriy rollar - vazifalar - haftalik reja - reja va taqsimotlarning kunlik bajarilishi.

Zamonaviy xorijiy taym-menejment uchta tendentsiya bilan tavsiflanganligini aniqlash mumkin:

- 1) insoniylashtirish;
- 2) differentsialash;
- 3) kompyuterlashtirish.

Hayotiy faoliyatni tashkil etishning asosi sifatida vaqt omilini har tomonlama ko'rib chiqish qabul qilingan ustuvorliklar bo'yicha vaqt sarfini doimiy ravishda tahlil qilish va kuzatib borish vazifasini qo'yadi. Vaqtinchalik yo'qotishlarni tahlil qilish menejning boshqaruv faoliyatining turli bosqichlarida sodir bo'lishi mumkin. Taym-menejment jarayonining bosqichlari bo'yicha vaqtni yo'qotishning eng tipik tuzilishi 1.1-jadvalda keltirilgan.

Bosqichlar	Menejer faoliyati jarayonida bosqichlar bo'yicha vaqtni yo'qotish
1-bosqich: maqsadni belgilash.	Asosiy sabablar: faoliyat davrining barcha vazifalarini (kun, hafta, dekada, oy va boshqalar) tizimli ko'rib chiqish jarayonida aks ettirish; o'z ishi va butun korxona faoliyati o'rtasidagi munosabatni etarli darajada tushunmaslik; ko'rib chiqish uchun qabul qilingan ishlar va hodisalarning keng doirasi; hal qilinayotgan haddan tashqari ko'p echimlar/hodisalar, ko'pincha bog'liq bo'lmagan muammolar; bo'ysunuvchilarni maqsadga yo'naltirilgan boshqarishni rivojlantirish va individual topshiriqlarni tayyorlash uchun katta vaqt talab qilinishi; topshiriqlarning bajarilishini baholash va monitoring qilish mezonlarini ishlab chiqish, ularni faoliyatning o'zgaruvchan yo'nalishiga muvofiq tuzatish; muntazam ravishda o'z ustida ishlash zarurati; boshqaruv nuqtayi nazarini, yangi g'oyalarni rivojlantirish, bilimlarni chuqurlashtirish, malakani oshirish.

2-bosqich: vaqtni rejalashtirish	Sabablari: mavjud vaqtni noto'g'ri baholash; zaif "vaqt hissi", ya'ni bajarilishi kerak bo'lgan jarayonlar va vazifalarning davomiyligini ifodalash; jarayonlar, operatsiyalar, bosqichlar, protseduralar o'rtasida vaqt byudjetining etarli darajada samarali taqsimlanmaganligi; vaziyatlar va jarayonlarning inqirozdan oldingi, inqirozli, inqirozdan keyingi belgilarini yomon bilish va ifodalash; ishlarni bajarishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklarga (inqirozlarga) yetarlicha tayyorgarlik ko'rmalik; kutilmagan hodisalar, inqirozlar yoki uzilishlar uchun vaqt ajratish amaliyotining yo'qligi; asosiy ishga xalaqit bermaslik uchun aralashuvga qarshi choralar ko'rishning yo'qligi (yetarli tajribaning etishmasligi); ko'p sonli ish tashriflari yoki xizmat safarlarini rejalashtirish; yozuvlarni yuritish va muddatlarni, vazifalarni va ularni yechishdagi faoliyatni xronometraj jurnalida qayd etish amaliyotining yo'qligi; 24 soatlik jadval ishlar bajarilishini ta'minlamaydi (notug'ri rejalashtirish).
3-bosqich: yechimlarni ishlab chiqish	Sabablari: kelgusi ishni baholashda amaliyotning yetishmasligi, ya'ni bu vaqt ajratishga arziydimi? bajariladigan ishlarga yetarlicha real baho bermaslik; ishlarning ahamiyatiga qarab birinchi o'ringa qo'yish amaliyotining yo'qligi; ishlarning ahamiyatiga ko'ra samarali ustuvorligining etarli emasligi; ularning qiymatiga ko'ra to'g'ri vaqtni baholashga moyilligi pastligi (muhimligi va dolzarbligi), uzoq telefon suhbatlari amaliyoti; tashrif buyuruvchilarni rejadani tashqari qabul qilish yoki jiddiy ahamiyatga ega bo'lmagan uchrashuvlar amaliyoti; ortiqcha vaqtni behuda sarflash va kichik, ahamiyatsiz narsalarga e'tibor berish; oddiy ishlarga ortiqcha vaqt sarflash; qarorlar qabul qilish yoki vazifalarni bajarish uchun batafsil ma'lumotga ko'p vaqt sarflash, shu bilan birga muhimroq va shoshilinch ishlarni bajarish kerakligini bilish; vazifalar orasida ortiqcha vaqtni behuda sarflash.
4-bosqich: ishni tashkil etish	Sabablari: bitta muammo ustida ishlashda ortiqcha vaqtni behuda sarflash, natijada samaradorlik past bo'ladi; hamma narsani mustaqil, vakolatsiz bajarishga moyillik; belgilangan vazifalarni bajarishga qodir bo'lgan xodimlarning yetishmasligi; ish stoli doimo qog'ozlar bilan to'ldirilgan; ishni osonlashtiradigan zamonaviy yordam vositalaridan noto'g'ri foydalanish; o'z faoliyat sohamdagi ishni

	tizimli soddalashtirish uchun yechimlar/g'oyalarni doimiy ravishda izlash; muayyan ish sharoitida muammolarning muntazam takrorlanishi.		amaliyoti; oddiy yoki batafsil eskizlar orqali o'z yozishmalarini tahlil qilish amaliyoti; oddiy yoki batafsil eskizlar orqali o'z yozishmalarini tahlil qilishni e'tiborsiz qoldirish amaliyoti; faqat aql bovar qilmaydigan voqealar sodir bo'l-ganda foydali bo'lishi mumkin bo'lgan maxsus ma'lumotlar bazasi qaydlarini saqlash va kiritish amaliyoti; muntazam ishlarni bajarish shakllariga e'tibor bermaslik amaliyoti; muntazam ish uchun shakllardan foydalanish amaliyoti.										
5-bosqich: Ishning boshlanishi	Sabablari: kelgusi ish kuni uchun tadbirlarni rejalashtirishda amaliyotning etishmasligi; ishni boshlashdan oldin hamkasblar bilan suhbatlashish odati; ish kunini shaxsiy masalalarni hal qilishdan boshlash an'anasi; kun boshida gazeta o'qish an'anasi; har bir ishning boshida kayfiyat uchun ma'lum vaqt sarflash an'anasi; har bir ishni o'ylab ko'rishdan oldin o'z-o'zidan boshlang; o'z ish faoliyatiga puxta tayyorgarlik ko'rish, shuning uchun ko'p vaqt talab qiladigan amaliyot; ko'pincha muhim narsalarni kechiktirish amaliyoti; qiyin muammolar yoki vazifalarni faqat ish kunining o'rtasida hal qilish amaliyoti; qiyin muammolar yoki vazifalarni faqat ish kuni oxirida hal qilish amaliyoti; boshla-gan ishni oxirigacha yetkazmaslik odati.		Vaqtini rejalashtirishning asosiy qoidalari: 1) 60% - rejalashtirilgan faoliyat; 2) 20% - kutilmagan faoliyat (vaqt zahiralari va rejalashtirilmagan harakatlar); 3) 20% - spontan faoliyat (boshqaruv faoliyati, ijodkorlik). Ish vaqti: 1) 60% rejalashtirilgan vaqt; 2) 20% kutilmagan vaqt; 3) 20% spontan vaqt. Natijalarga erishishda, shuningdek ularga erishish uchun belgilangan muddatlarda bajarishda muammolarni keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan menejerlarning odatiy xatolariga quyidagilar kiradi: 1) muammoni hal qilishni ertaga qoldirish; 2) ishni oxiriga etgazmaslik; 3) hamma narsani birdaniga qilish istagi; 4) hamma narsani o'zingiz qilish istagi; 5) bo'ysunuvchilar orasidagi funksiyalarni to'g'ri chegaralay olmaslik; 6) muvaffaqiyatsizlikka uchragan taqdirda aybni bo'ysunuvchilarga yuklash istagi; 7) shaxsiy ishni tashkil etish va rejalashtirish masalalarini butunlay e'tiborsiz qoldirish; 8) menejer o'z shaxsiy vaqtini samarali tashkil etish printsiplari jihatdan imkonsiz deb hisoblaydi [7:17]. Yuqori dinamik biznes muhitida boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va amalga oshirish juda ko'p sonli omillarga bog'liq. Yuqorida sanab o'tilgan rejalashtirilgan natijaga erisha olmaslikning asosiy sabablari vaziyatga qarab, "subyektiv xatolar" va "obyektiv xatolar" deb nomlangan xatolar ta'siri bilan to'ldirilishi mumkin. Vaziyatni belgi-laydigan va jarayonlarning rivojlanish tendentsiyalarini shakllantiradigan "subyektiv" va "obyektiv" xatolarning mumkin bo'lgan tuzilmalari ro'yxati 1.2-jadvalda keltirilgan.										
6-bosqich: kun tartibini yaratish	Sabablari: haqiqiy shaxsiy ish ritmini yomon idrok etish; o'zining haqiqiy holatini yomon idrok etish / ishda (ertalab yoki kechqurun) yuqori mahsuldorlikka tayyorligi; o'z ish kunining mehnat unumdorligi ritmiga muvofiqligini tahlil qilishga e'tibor bermaslik; o'z ish kuni jadvali va unumdorlik ritmi o'rtasidagi nomuvofiqliklar; o'z ish kuni va unumdorlik ritmi o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish yo'llarini topish; o'z ish kuni jadvali va unumdorlik ritmi o'rtasidagi tafovutga e'tibor bermaslik; ishlab chiqarish qobiliyatlaridan to'liq foydalanish uchun muhim vazifalarni bajarish uchun qulay vaqtlarni rejalashtirishga e'tibor bermaslik; mahsuldorlikning eng yuqori soatlarida muntazam ishlarni, bog'liq bo'lmagan masalalarni yoki ahamiyatsiz muammo-larni bajarishning o'rnatilgan amaliyoti.												
7-bosqich: axborotni qayta ishlash	Sabablari: o'qish materiallarini uning ahamiyatini hisobga olgan holda ehtiyotkorlik bilan va ko'p vaqt talab qiladiganini tanlash; "asosiy g'oyani olish uchun chop etilgan ma'lumotlarni oldindan ko'rib chiqish, so'ngra nashrning muhim joylariga chuqurroq nazar tashlash; telefon suhbatini, to'g'ridan-to'g'ri suhbatni yoki uchrashuvni tugatish amaliyoti, agar davom etish befoyda bo'lsa; kuch va vaqtning behuda sarflamaslik uchun suhbatdoshlar va o'zlarining suhbatlari maqsadini tekshirish amaliyoti; kuch va vaqtning behuda sarflamaslik uchun suhbatdoshlar va o'zlarining suhbatlari maqsadini tekshirishga e'tibor bermaslik		<table><tr><th>subyektiv xatolar</th><th>obyektiv xatolar</th></tr><tr><td>1. Ko'p holatlarda "shablonli fikrlash"ni qo'llash.</td><td>1. Rejalashtirilgan davr uchun qabul qilingan qarorlar sonidan ortib ketish va ularni amalga oshirish imkoniyatlari.</td></tr><tr><td>2. O'zining kuchli tomon-larini va mumkin bo'lgan muvaffaqiyatini qayta baholash.</td><td>2. Qabul qilingan qaror-larning nomuvofiqligi.</td></tr><tr><td>3. Qarorlar o'z tajriban-gizga asoslanadi.</td><td>3. Yechimni amalga oshirish uchun vaqt omili-ni natug'ri baholanishi.</td></tr><tr><td>4. Natijani muqarrar sub-yektiv kutish.</td><td>4. Yangi qarorlar oldingi kurs va yechimlar paketiga asoslanadi.</td></tr></table>	subyektiv xatolar	obyektiv xatolar	1. Ko'p holatlarda "shablonli fikrlash"ni qo'llash.	1. Rejalashtirilgan davr uchun qabul qilingan qarorlar sonidan ortib ketish va ularni amalga oshirish imkoniyatlari.	2. O'zining kuchli tomon-larini va mumkin bo'lgan muvaffaqiyatini qayta baholash.	2. Qabul qilingan qaror-larning nomuvofiqligi.	3. Qarorlar o'z tajriban-gizga asoslanadi.	3. Yechimni amalga oshirish uchun vaqt omili-ni natug'ri baholanishi.	4. Natijani muqarrar sub-yektiv kutish.	4. Yangi qarorlar oldingi kurs va yechimlar paketiga asoslanadi.
subyektiv xatolar	obyektiv xatolar												
1. Ko'p holatlarda "shablonli fikrlash"ni qo'llash.	1. Rejalashtirilgan davr uchun qabul qilingan qarorlar sonidan ortib ketish va ularni amalga oshirish imkoniyatlari.												
2. O'zining kuchli tomon-larini va mumkin bo'lgan muvaffaqiyatini qayta baholash.	2. Qabul qilingan qaror-larning nomuvofiqligi.												
3. Qarorlar o'z tajriban-gizga asoslanadi.	3. Yechimni amalga oshirish uchun vaqt omili-ni natug'ri baholanishi.												
4. Natijani muqarrar sub-yektiv kutish.	4. Yangi qarorlar oldingi kurs va yechimlar paketiga asoslanadi.												

5. Xavfni yetarlicha baholamaslik.	5. Yarim-yarim yechimlarning ustunligi.
6. Ishni yakunlash uchun kafolatlangan variantga ustuvorlik (“Uzoqdagi bug‘doydan, yaqindagi somon yaxshi”).	6. Loyiha/qarorlarni amalga oshirish jarayonlarida yuqori darajadagi ziddiyat.
7. O‘z fikrining ustuvorligi (“Men har doim haqman”).	7. Vaziyatga nisbatan “ko‘pchilik” yoki “ozchilik” tomonidan qarorlarning to‘g‘riligini zaif baholash.
8. O‘z g‘oyangizni amalga oshirishga urg‘u berilgan ma‘lumotni tanlash (“Variant ishlashi kerak”).	8. Faoliyatning umumiy printsiplari: “biz uni ish rejimida moslashtiramiz”.
9. Qaror qabul qilishning mavhum uslubi (“Asosiysi - boshlash, keyin biz buni aniqlaymiz”).	9. Faoliyat rejimining dinamikligi tufayli qarorlarning yomon ishlab chiqilishi.
10. Muvaffaqiyatsizlik bosimi (“Sutda kuyib, suvga puflaysiz”).	10. Qarorlarni axborot bilan ta‘minlashning pastligi.
11. Muammoni hal qilishni ertangi kunga qoldirish.	11. Bo‘ysunuvchilar orasidagi vazifalarni to‘g‘ri chegaralay olmaslik.
12. Ishni to‘liq oxirigacha tugallamaslik.	12. Shaxsiy ishlarni tashkil etish va rejalashtirish masalalarini to‘liq

	e‘tiborsiz qoldirish
13. Hamma narsani birdaniga qilish istagi.	
14. Hamma narsani o‘zingiz qilish istagi.	
15. Aybni qo‘l ostidagilarga yuklash istagi.	

Xulosa. Xulosa o‘rmi shuni ta’kidlash lozimki, umumta’lim maktab rahbarlarining ish vaqtidan samarali foydalanish darajasi, ichki energiyasi, resurslari, imkoniyatlari va yondashuvlari har xil. Shuning uchun vaqt taqsimotidagi muhim qoidalaridan biri maktab direktorlarining vaqt oralig‘idagi ichki salohiyati, imkoniyati nimadan iborat ekanligini aniqlashdir. Chuning bilan birga xodimlarning ijrochilikda, fikrlashda, mulohaza yuritishda, innovatsiyada yoki bo‘lmasa biron-bir g‘oyalarni amaliy tushuntirib bera olishda qanshalik tezlikka, tajribaga ega. Shularni hisobga olgan holda vaqt taqsimoti davomiyligini ma’lum bir soatlarda, kunlarda, ma’lum bir davriylikka bo‘lishga ahamiyat berish kerak.

Ta’lim tizimida boshqaruvchi rahbar o‘quv-tarbiya tizimidan boshlab to maktabdan va sinfdan tashqari ishlarga cha barcha maktab ishlarini vaqtini samarali boshqarishni yuksak darajada biladigan va natijalarni tahlil qila oladigan bo‘lishi zarur. Shuni nazarda tutishimiz kerakki, ta’lim muassasasida pedagoglar mehnati yaxshi tashkil etilsa, ta’lim-tarbiya samaradorligi ham shu darajada yuksak bo‘ladi.

Adabiyotlar

1. Богославец Л.Г. Тайм-менеджмент в работе образовательных учреждений: методическое пособие. Л.Г.Богославец, О.И. Давыдова. – Москва: «Сфера», 2013. –С. 125.
2. Давыдова О.И. Тайм-менеджмент в работе руководителя. /Л.Г.Богославец, О.И.Давыдова // Управление дошкольным образовательным учреждением. 2012. № 8. – С. 12-20.
3. Калинин С.И. Тайм-менеджмент: практикум по управлению временем. / С.И.Калинин. – Санкт-Петербург: «Речь», 2006. –С. 370.
4. Кови С. Первое прежде всего. - Москва: «Колибри», 2003. –С. 284.
5. Реунова М.А. Тайм-менеджмент студента университета [Электронный ресурс] - ОГУ, 2012. –С. 103. Режим доступа: <http://rucont.ru/efd/187888>.
6. Телегина Т.В. Тайм-менеджмент руководителей. – Москва: МФПУ «Синергия», 2013. –С. 86.
7. Тайм-менеджмент. Полный курс /Г.А.Архангельский, М.А.Лукашенко, Т.В. Телегина, С.В. Бехтерев; под ред. Г.А. Архангельского. – Москва: Альпина Паблицер, 2016. - С.311. Режим доступа: по подписке. – URL: <http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=269985>. Библиогр. в кн. ISBN 978-5-9614-1881-1. Текст: электронный.

REZYUME. Mazkur maqolada zamonaviy maktab rahbarlarining funksional vazifalari va boshqaruv faoliyati samaradorligi, umumiy o‘rta ta’lim muassasalaridagi strategik boshqaruv va rejalashtirish, boshqaruv algoritmi, boshqaruvda mehnat munosabatlari etikasi, rahbarning ish vaqti va undan foydalanish masalalari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются функциональные задачи современных школьных руководителей и эффективность управленческой деятельности, стратегическое управление и планирование в общеобразовательных средних учебных заведениях, алгоритм управления, этика трудовых отношений в управлении, рабочее время руководителя и его использование.

SUMMARY. The article discusses the functional tasks of modern school leaders and the effectiveness of management activities, strategic management and planning in secondary schools, management algorithm, labor ethics in management, the manager’s working time and its use.

KATTALAR TA’LIMI PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

A.A.Davletova – *tayanch doktorant*

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: kattalik, yetuklik, YUNESKO, ta’lim, rasmiy ta’lim, norasmiy ta’lim, andragogik model.

Ключевые слова: взрослый, зрелый, ЮНЕСКО, образование, формальное образование, неформальное образование, андрагогическая модель.

Key words: adult, mature, UNESCO, education, formal education, informal education, andragogical model.

Kirish. Hozirgi zamon sharoitida kattalar ta’limi ayniqsa dolzarb bo‘lib bormoqda, kattalar ta’limi insonga ko‘plab imkoniyatlar, katta hajmli ma’lumotlar va yangi

kasblarning paydo bo‘lishi fonida yangi bilimlar zaxirasini o‘zlashtirish va kengaytirish imkoniyatini beradi; odamlarga kasbiy malakasini oshirish, mehnat bozorida raqobat-

bardosh qilish, shu orqali hayot sifatini oshirish uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi.

Har bir inson hayoti davomida bilim olish va o'zini rivojlantirishga muhtoj. Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti, texnologiyalar rivoji va mehnat bozorida o'zgarishlar tufayli kattalar ta'limiga bo'lgan ehtiyoj kundan – kunga ortib bormoqda. Kattalar ta'limi nafaqat shaxsiy rivojlanish, balki iqtisodiy barqarorlik va jamiyatda faol ishtirok etish uchun ham muhim hisoblanadi.

Asosiy bo'lim. Katta yoshli odamning eng keng ta'rifi 1976-yilda YUNESKOning Nayrobidagi Bosh sessiyasida berilgan. Unga ko'ra, «o'zi mansub bo'lgan jamiyatda kattalar tomonidan tan olingan har qanday shaxsni» kattalar qatoriga kiritish mumkin [1:2]. Xalqaro tashkilot uchun bu ta'rif yetarli bo'lsa kerak. Biroq muayyan mamlakatda ta'limni amaliy tashkil etish uchun u yetarli emas.

Katta odamning asosiy xarakterli belgisi uning tabiiy yoshi tushiniladi. bunga ko'ra olimlar ham o'z fikrlarini bildirib o'tgan. Ko'pgina rus olimlarining fikricha, yetuklik davrining ma'lum yosh chegaralarini belgilash muhim. Masalan, Ye.I.Stepanova bu davrni 18-40 yosh deb hisoblaydi, Yu.N.Kulyutkin balog'atga yetishni 16-70 yoshga bog'laydi [3:13-15], B.G.Ananev esa ingliz olimi D.B.Bromlining fikriga qo'shilib, 21-26 yoshga to'g'ri keladi [4:131-135]. Ko'rib turganingizdek, yosh davrlarni belgilashda, olimlarning fikri bir-biridan farq qiladi.

Ayrim tadqiqotchilar kattalik tushunchasini ularning tushunchasida bolalik va o'smirlik rollarini bajarish bilan bog'liq bo'lgan kunduzgi ta'limga bog'liq deb hisoblaydilar.

Shu bilan birga, amerikalik olimlar «katta odam ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan samarali rollarni o'ynaydigan va o'z hayoti uchun mas'uliyatli shaxs» ekanligini ta'kidlaydilar [6:8]. Taniqli amerikalik kattalar ta'limi amaliyotchisi M.Sh.Noulz "o'zini kattalardek tutadigan, ya'ni kattalar rolini o'ynaydigan (ishchi, turmush o'rtoq, ota-ona, mas'uliyatli fuqaro, askar) shaxsni kattalar deb hisoblaydi." M.Sh.Noulzning fikricha, inson o'zini o'z hayoti uchun mas'ul deb biladigan darajada katta odamdir [8:24]. Demak bu yerda, M.Sh.Noulz aniq bir yoshga urg'u bermagan.

Xuddi shu ma'noda rossiyalik tadqiqotchi Y.N.Kulyutkin ham katta yoshli odamga quyidagicha ta'rif beradi: «Bu avvalo ijtimoiy jihatdan shakllangan, jamiyat me'yorlari va talablariga muvofiq mustaqil va mas'uliyat bilan qaror qabul qilishga qodir shaxsdir. Bu ijtimoiy-mehnat faoliyatining subyekti bo'lib, mustaqil hayot kechiradi: ishlab chiqarish, ijtimoiy, shaxsiy. U mustaqil ravishda qaror qabul qiladi, o'z xatti-harakatlarini faol bajara oladi» [3:12].

Katta yoshdagi odamlarning natijali ta'lim olish jarayonini tashkil etish uchun katta yoshdagi odamni aniqlashda uning balog'at yoshiga yetmaganlardan farqlarini va ta'limning o'ziga xos xususiyatlarini takidlash muhimdir.

Lekin bir qator olimlar o'z e'tiborlarini yoshga emas, balki shaxsning boshqa xususiyatlariga qaratadilar.

Shunday qilib, aksariyat olimlar asosiy e'tiborni katta yoshli odamning voyaga yetmaganlardan (bolalar va o'smirlar) farq qiluvchi ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga qaratadilar.

Biroq, fiziologik omillarni ham, insonning erkinlik darajasini ham, uning atrofdagi voqelikni tanqidiy baholash qobiliyatini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi.

Bizning fikrimizcha, voyaga yetgan shaxs – bu o'zini o'zi mas'uliyatli boshqarish xulq-atvori uchun yetarli darajada fiziologik, psixologik, ijtimoiy, axloqiy yetuklik, iqtisodiy mustaqillik va ichki erkinlikka ega bo'lgan shaxsdir.

Aytishlaricha, kattalar uchun 17-22 yoshdagi odamga qaraganda yangi bilimlarni o'zlashtirish qiyinroq. Ammo, psixologlarning fikriga ko'ra, hayotning barcha bosqichlarida yuqori o'rganish potentsiali saqlanib qoladi. Doimiy aqliy ish, shaxsning ta'lim faoliyatiga qo'shilishi psixofiziologik funktsiyalarning yuqori darajasini saqlab qoladi, bu esa o'z navbatida etuk yoshdagi inqirozlarni muvaffaqiyatli hal qilish usullaridan biri bo'lib xizmat qilishi mumkin. Ta'lim va aqliy mehnat insonning ruhiy salomatligi uchun zarurdir.

Shunday qilib, ko'rsatilgan xususiyatlarga javob beradigan har qanday yoshdagi odamni kattalar qatoriga kiritish mumkin. Yuqorida aytib o'tilgan xususiyatlar ta'lim jarayonida namoyon bo'lib, kattalar ta'limining o'ziga xosligini ham, kattalar ta'lim oluvchisining asosiy xususiyatlarini ham sezilarli darajada belgilaydi.

Katta yoshdagi o'quvchi uni kichik yoshdagi o'quvchilardan ajratib turadigan beshta asosiy xususiyatga ega: 1) u o'zini tobora mustaqil, o'zini o'zi boshqaradigan shaxs sifatida anglaydi; 2) u hayotiy (kasbiy, ijtimoiy) tajribaning tobora ko'proq zaxirasini to'playdi, bu uning o'zi va hamkasblarini o'qitishning muhim manbaiga aylanadi; 3) uning o'qishga tayyorligi ta'lim jarayoni yordamida o'zining hayotiy muhim masalalarini hal qilishga va aniq maqsadlarga erishishga intilishi bilan belgilanadi; 4) egalagan bilim, ko'nikma, malaka va fazilatlarini zudlik bilan amalga oshirishga intiladi; 5) uning o'quv faoliyati ko'p jihatdan vaqt, makon, kundalik, kasbiy, ijtimoiy omillar (sharoitlar) bilan belgilanadi.

Katta yoshdagi ta'lim oluvchining ushbu xususiyatlari katta yoshdagi odamlarning ta'lim olish jarayonining o'ziga xos xususiyatlarini hal qiluvchi darajada belgilaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, insonning o'rganishi uning butun hayoti davomida sodir bo'ladi.

Shunday qilib, insonni o'qitish turli shakllarda doimo sodir bo'ladi va har doim ham ongli va maqsadga yo'naltirilmagan. Shuning uchun, bizning fikrimizcha, o'qitishni faqat «ta'lim vositasi» deb ta'riflash noto'g'ri. Boshqa tomondan, ta'limni ta'lim oluvchining bilish faoliyatining bir tarfлама jarayoni sifatida yoki umuman shaxsni rivojlantirish jarayoni sifatida tasavvur qilish noto'g'ri (ko'plab psixolog va pedagog olimlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan nuqtai nazar).

Ta'limni tashillashtirish uchun amalga oshirishda asosiy jihatlar ta'limning biror manbai, ta'lim oluvchi va bilim, ko'nikma, malaka va fazilatlarini uzatish hamda o'zlashtirish faoliyatining mavjudligidir.

O'qitish - bilim, ko'nikma, malaka, fazilat va axloqiy qadriyatlarini berish va egallashning ikki tomonlama faoliyati.

O'qitish insonning o'zi uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar va sifatlarni egallash jarayonining eng keng tushunchasidir. U insonning butun hayoti davomida doimiy ravishda sodir bo'ladi va turli shakllarda, ongli va ongsiz, maqsadli va o'z-o'zidan, maxsus shakllarda va uyushmagan holda amalga oshirilishi mumkin.

O'qitishdan farqli o'laroq, ta'lim har doim u yoki bu shaklda ma'lum tarzda tizimlashtirilgan bilim, ko'nikma, malaka va fazilatlarini uzatish va o'zlashtirishning tashkiliy

va maqsadli jarayoni sifatida namoyon bo'lad i (masalan: «Ta'lim - bu bilim, mavqe, qadriyat yoki ko'nikmalarni uzatish, aniqlash yoki egallash bo'yicha tashkil etilgan, o'ylangan, tizimli sa'y-harakatlar» [6:6].

Bizning fikrimizcha, filologik usullar orqali (ta'lim - obraz so'zidan yoki «hosil bo'lmoq» so'zidan) ta'limni inson shaxsining shakllanish jarayoni sifatida ta'riflashga urinish asossizdir. Shaxs ko'p sonli va xilma-xil ijtimoiy hodisalar ta'siri ostida deformatsiyalanadi, ular orasida ta'lim muhim, ammo har yili oldingiga qaraganda nisbatan kamroq ahamiyatli rol o'ynaydi. Bu jamoatchilik aloqalarini kengaytirish, yagona axborot makonini shakllantirish, axborotni uzatish va qayta ishlash texnologiyalarini rivojlantirish jarayonining mutlaqo qonuniy natijasidir.

Ta'lim – bu: 1) tizimlashtirilgan bilim, ko'nikma, malaka, fazilatlar va axloqiy qadriyatlarni maqsadga muvofiq uzatish va egallashning tashkil etilgan ko'p qirrali jarayoni; 2) amalga oshirilgan ta'lim jarayonining natijasi.

Turli xil ta'lim turlari (YUNESKO atamali bo'yicha) uchta ta'lim turida taqdim etilgan: rasmiy, norasmiy, norasmiy. Ular bir-biridan quyidagi parametrlar bilan farqlanadi.

Rasmiy ta'lim (formal education) - bu 1) buning uchun maxsus mo'ljallangan muassasalarda o'qitish; 2) maxsus tayyorgarlikdan o'tgan xodimlar; 3) umume'tirof etilgan ma'lumot to'g'risidagi hujjatni olishga olib keladigan; 4) tizimlashtirilgan bilim, ko'nikma, malaka va fazilatlariga; 5) ta'lim oluvchilarning maqsadga yo'naltirilgan faoliyati bilan tavsiflanadi.

Norasmiy ta'lim (non-formal education) - yuqorida sanab o'tilgan parametrlarning ikkitasi bilan tavsiflanadigan ta'limni tashkil etish: tizimlashtirilgan bilim, ko'nikma, malaka va fazilatlarini egallash; ta'lim oluvchilarning maqsadli faoliyati.

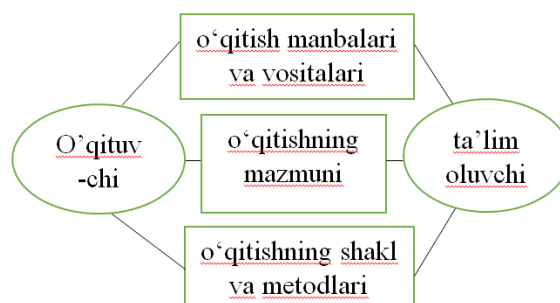
Norasmiy ta'lim (informal education) - yuqoridagi parametrlarning hech biriga ega bo'lmagan, tashkil etilmagan ta'lim. (Qat'iy qilib aytganda, ta'limning bu turini ta'limga kiritib bo'lmaydi.)

Ta'lim jarayoni ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchining muayyan tarzda tashkil etilgan faoliyatini ifodalaydi. Yuqorida sanab o'tilgan ta'lim turlaridan qat'i nazar, bu

jarayonda u yoki bu shaklda beshita asosiy element ishtirok etadi: ta'lim oluvchi, ta'lim beruvchi, ta'lim mazmuni, manbalari va vositalari, ta'lim shakllari va usullari.

O'quv jarayonining tashkiliy-faoliyatli modeli rasmda keltirilgan.

O'qitish jarayoni bir necha bosqichda amalga oshiriladi: rejalashtirish, amalga oshirish, baholash va tuzatish.

Ta'lim modeli ta'limni amalga oshirishda ta'lim oluvchi va ta'lim beruvchi faoliyatining asosiy qonuniyatlarining tizimlashtirilgan majmuasidir.

Andragogik modelda ta'lim oluvchilarning o'qishga tayyorligi ularning muayyan muammolarni hal qilish uchun biror narsani o'rganishga bo'lgan ehtiyoji bilan belgilanadi, binobarin, ta'lim oluvchi motivatsiyani shakllantirish va o'quv maqsadlarini belgilashda yetakchi rol o'ynaydi. Ta'lim beruvchining vazifasi ta'lim oluvchiga qulay sharoit yaratish, uning ehtiyojlarini aniqlashga yordam beradigan zarur usullar va mezonlar bilan ta'minlashdan iborat. O'quv dasturlari bu holda ularning hayotda qo'llanilishi mumkinligi asosida tuzilishi kerak; shu munosabat bilan har bir ta'lim oluvchining aniq maqsadlarini ko'zlagan holda o'qitishni individuallashtirish jarayonni tashkil etishning asosiga aylanadi.

Xulosa. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda shuni aytishimiz mumkinki, katta yoshli odam yetarli darajada fiziologik, psixologik, ijtimoiy, axloqiy yetuklik, iqtisodiy mustaqillik va ichki erkinlikka ega bo'lgan shaxsdir. Katta yoshli odamning samarali ta'limni tashkil etishi uchun kata yoshdagilarni voyaga yetmaganlardan farqlarini aniqlash va ta'limning o'ziga xos xususiyatlarini belgilash lozimdir.

Adabiyotlar

1. ЮНЕСКО. Генеральная конференция приняла рекомендацию по вопросам взрослых. Образование. // Информационные заметки по образованию взрослых. 1977. № 1.
2. Степанова Е. И. Умственное развитие и обучаемость взрослых. // Академия. -Л.: 1973.
3. Кулюткин Ю. Н. Психология обучения взрослых. -М.: «Просвещение». 1985.
4. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания. -Л.: Ленинградский университет. 1968.
5. Даринский А. В. Кого и как включать в систему образования взрослых. // Педагогика. 1995. № 2. Darkenwald G.G., Merriam S. V. Adult Education: Foundations of Practice.
7. Мучиелли Р. Активные методы в педагогике взрослых. - Париж: 1985. Ноулз М.С. Модерная практика образования взрослых. От педагогики к андрагогике. -Чикаго: 1980.
8. Леднев В.С. Непрерывное образование: структура и содержание. АПН СССР. - М.: 1988. И.Смит Р. М. Обучение тому, как учиться. Прикладная теория для взрослых. - Милтон Кейнс, 1983.

REZYUME. Ushbu maqolada katta yoshdagilarning yosh davrlari klassifikatsiyasi, olimlarning kattalik tushunchasi haqidagi fikrlari bayon etiladi. Shunday qilib, aksariyat olimlar asosiy e'tiborni katta yoshli odamning voyaga yetmaganlardan (bolalar va o'smirlar) farq qiluvchi ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga qaratadilar.

РЕЗЮМЕ. В данной статье представлена классификация возрастных периодов взрослых и взгляды ученых на понятие величины. Таким образом, большинство ученых уделяют основное внимание социально-психологическим особенностям взрослого человека, которые отличают его от несовершеннолетних (детей и подростков).

SUMMARY. This article presents the classification of age periods for adults and scholars' views on the concept of magnitude. Thus, most scientists focus on the socio-psychological characteristics of an adult, which distinguish them from minors (children and adolescents).

O'QUVCHILARDA JISMONIY TARBIYADAGI ESTETIK XUSUSIYATLAR HAQIDAGI NAZARIY BILIMLARINI KENGAYTIRISH

R.F.Djoldasov – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori*

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

Tayanch so'zlar: mavzu, samarali, estetik, tadqiqot, jismoniy tarbiya, his-tuyg'ular.

Ключевые слова: предмет, эффективный, эстетический, исследовательский, физическое воспитание, эмоции.

Key words: subject, effective, aesthetic, research physical education, emotions.

Kirish. Estetik rivojlantirish shaxsning estetik ongi, go'zallikka munosabati va estetik faoliyati vujudga kelishi hamda takomillashuvini o'z ichiga oladigan uzoq davomiylikni taqozo etadigan jarayonni anglatadi. Bu jarayon yosh va ijtimoiy omillar bilan belgilanadigan turli bosqich hamda darajalarga ega. U shaxsning jamiyat estetik madaniyatini egallab olishiga bog'liq bo'lib, turli yo'llar hamda shakllar yordamida amalga oshiriladi. Tarbiya shaxsni estetik rivojlantirishni amalga oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Estetik rivojlantirish shaxsga jamiyat estetik madaniyatining ma'naviy va moddiy ko'rinishlarini muntazam singdirib borish yo'li bilan shakllantiriladi.

Shaxs estetik madaniyatining asosiy tarkibiy qismlari: estetik ong, badiiy ehtiyojlar va munosabatlar hamda estetik faoliyatdan iborat.

Estetik ong ijtimoiy voqelik, tabiat, san'at bilan bevosita muloqot jarayonida shakllanadigan g'oyalar, nazariyalar, qarashlar, badiiy fikr mezonlari, estetik idrokning majmuidir. U badiiy ta'lim va estetik tarbiya tizimidagi jarayonlar vositasida takomillashib boradi. Estetik ongning asosini estetik idrok tashkil etadi.

Estetik baho kishining muayyan hodisa yoki obrazga insoniyatning butun rivojlanish tarixi mobaynida hosil qilingan estetik normativlar, ideallar bilan qiyoslash asosida munosabat bildirishidir. Estetik baho voqelikdagi hodisa yoki voqealardagi, shuningdek, san'at asarlaridagi go'zallik yoki xunuklik, chiroylilik yoki badbasharalik, qaxramonlik yoki qo'rqqulik, fojiaaviylik yoki komiklik kategoriyalariga tayanib, ularning estetik qiymati, obrazli aks ettirishning chuqurligi va originalligi, muallif ijodiy uslubining yorqinligi va ifodaliligi haqidagi muayyan fikrlarni anglatadi.

Estetik ehtiyoj kishini voqelikni nafosat nuqtai nazaridan bilib olishga, badiiy faoliyatning aniq bitta yoki bir necha turlariga undovchi subyektiv omildir. Estetik ehtiyojlar badiiy axborotga ehtiyoj, go'zallik haqidagi fanning rivojlanish qonunlarini chuqurroq anglash, estetik zavq bag'ishlagan narsani ko'proq idrok etishga intilish; xunuklikka murosasizlik; bir san'at asari va uning muallifi haqidagi yangiliklarni bilish ehtiyoji kabilarni o'z ichiga oladi.

Estetik qiziqish shaxsning estetik faoliyatga, voqelikni va san'at asarlarini estetik jihatdan o'zlashtirishga yo'nalganlik darajasini bildiruvchi tushunchadir. Estetik qiziqishning ko'rsatkichlari shaxsning estetik faoliyatga intilishi, unda o'zi yoqtirgan san'at asarlarining bo'lishi, ularni takror-takror idrok etib, ular haqda fikr bildirishga intilish, boshqalarning fikri bilan qiziqish; muayyan san'at turi, janri, yo'nalishi, maktab va shu kabilarni afzal ko'rishda namoyon bo'ladi.

Estetik faoliyat estetik ong asosida vujudga keladi, shakllanadi, boshqacha qilib aytganda, estetik faoliyat estetik ongning amaliyotda moddiylashuvidir. Estetik faoliyat asosini insonning muayyan talab va ehtiyojlari tashkil etadi.

Yuqoridagi ta'riflarda tilga olingan asosiy qirralar u yoki bu darajada jismoniy tarbiya darslari mazmunida mujassam. Shuning uchun ham jismoniy tarbiya darslarida ulardan foydalanish estetik tarbiya vositasi sifatida ilgari surilgan ilmiy g'oyaga nazariy asos bo'la oladi.

Go'zallik tabiat, jamiyat, ijtimoiy munosabatlar va san'atga doir hodisa bo'lib, biror narsaga his-tuyg'u orqali ta'sir o'tkazish yo'li bilan insonda jismoniy va ma'naviy kuchlar oqimining ko'payishiga, shodlik, zavqlanish, ma'naviy qoniqish holati vujudga kelishiga sabab bo'ladigan hosiladir. U – ijtimoiy ahamiyatga molik hodisa. Go'zallik tizimda tasavvur va tushunchalarning ongilligi muhim o'rin tutadi [5]. O'quvchilarda estetik tasavvur va bilimlar zahirasi nechog'lik ko'p bo'lib, obrazlarni qabul qilish qobiliyati qanchalik rivojlangan bo'lsa, ular go'zallikni shunchalik tezroq anglaydilar va to'g'ri baholaydilar.

A.D.Xojimirzayev o'z tadqiqoti doirasida o'quvchilarni jismoniy tarbiyalashga bo'lgan talablardan biri hissiylikni ilmga yo'naltirilganligi bilan uyg'unlikda qo'shilishi, ushbu tarbiyadagi aynan estetik jihat ko'rsatilgan talabni ta'minlash, bunga estetik mazmunga boy ta'limiy materialga ijodiy yondashish, o'quvchilarning sport estetikasiga bo'lgan qiziqishini optimallashtiradigan samarali metodlari, vosita va usullarini qo'llash bilan erishish mumkinligini ta'kidlab o'tadi [6].

O'quvchilarning jismoniy tarbiya jarayonida ularning shaxsiy xususiyatlarini inobatga olgan holda jismoniy mashqlaridan foydalanish muammosi T.B.Kozlovaning tadqiqotlarida ham o'rganilgan. Mazkur tadqiqotda maktab yoshidagi bolalar bilan jismoniy tarbiya va folklor mashqlari, sport o'yinlari va jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida mashqlarni bajarishga qo'yiladigan pedagogik talablar, jismoniy rivojlantirish, bolalarning individual xususiyatlariga mos o'yinlar tizimini ishlab chiqish, jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini takomillashtirish uchun pedagogik metodlardan foydalanish kabi muammolar o'rganilgan [7].

Biz tadqiq etayotgan muammo yuzasidan qator xorijiy manbalar ham mavjudligi masala dunyo miqyosida o'rganilayotganligidan dalolat beradi. Jumladan, Jodee Ann Schaben uy maktablari va maktab o'quvchilarining jismoniy faolligini qiyosiy baholash muammosiga oid dissertatsiyasida bolalarning jismoniy faoliyati akselerometriya asosidagi faoliyat bilan baholanishi.

Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarni estetik tarbiyalashda turli didaktik vositalardan foydalanish yosh avlodni barkamol shaxs sifatida shakllanishida muhim omil bo'lib hisoblanadi. Buyuk hakim, mutafakkir Abu Ali Ibn Sino: "Badan tarbiya – sog'liqni saqlashda ulug'vor usuldir" – deydi. Demak, inson jismonan sog'lom, har tomonlama yetuk rivojlanishi ma'lum maqsadni ko'zlagan holda, tejamli harakat qilishi uchun tabiat qo'ynida yoki ozoda, shinam sport zalida jismoniy mashqlar bilan shug'ullanish bularning hammasi unda nafosat his-

tuyǵusini, aqliy tushunchasini va estetik didini tarbiyalaydi.

Asosiy qism. Jismoniy tarbiya bilan shugʻullanar ekan, bolaning qaddi-qomati, yurishi, ayrim harakatlarni bajarishda oʻziga xos nazokat, joziba, nafosat yuzaga keladiki, bu komil insonning muhim sifati, bola shaxsining ichki va tashqi jihatdan estetik uygʻunligini tarkib toptirishga xizmat qiladi.

Maktab jismoniy tarbiya darslariga nazar tashlasak, darslarning asosini (1-sinflar 66 soat, 2- va undan yuqori sinflarda 68 soat xaftasiga 2 marta) tashkil etadi. Shu oʻrinda haqli savol tugʻiladi. Oʻqituvchilarning oʻzlarida jismoniy tarbiya darslari mazmunidagi goʻzallik haqida koʻnikma va malakalar yetarli? Ular estetik tarbiya xususiyatlarini oʻquvchilarga yetkazish va ular ongiga singdirish borasida yetarli kasbiy-metodik tayyorgarlikka egamilar? Oʻqituvchilarda oʻquvchilarning jismoniy harakatlardagi goʻzallikni anglash koʻnikmasi shakllanganmi? Agar shakllangan boʻlsa, uni daraja sifatida qanday baholash mumkin?

Shuning uchun ham bu jarayonni oʻrganish, albatta, sotsiologik soʻrovnoma oʻtkazishni taqozo etadi.

Biz tadqiq etayotgan muammoning ahvoli qay darajada ekanligini aniqlash maqsadida Qoraqalpogʻiston Respublikasi Nukus shahri 1-sonli ixtisoslashtirilgan maktab va 3-, 37-sonli umumiy oʻrta taʼlim maktablari, Qashqadaryo viloyati Qarshi shahri 5-, 21-sonli umumiy oʻrta taʼlim maktablari va Namangan viloyati Davlatobod tumani 58-sonli ixtisoslashtirilgan maktab va 53-sonli umumiy oʻrta taʼlim maktablarda holatning real ahvoli haqida maʼlumot olish uchun sotsiologik soʻrovnoma savollari orqali holatni oʻrganish ishlari olib borildi. Soʻrovnoma savollarida oʻquvchilarning jismoniy tarbiya darslari mazmunidagi goʻzallikni qay darajada idrok etishlari haqida maʼlumotlar olindi va tahlil qilindi.

Oʻquvchilardan jismoniy tarbiya darslari haqidagi umumiy tushuncha va koʻnikmalarini baholashga qaratilgan ijtimoiy soʻrovda ishtirok etgan respondentlarning 96% jismoniy tarbiya darslariga qiziqishlari, 3.2% esa qiziqmasligini qayd etgan boʻlsa, faqat 0.8% respondentlar “bilmayman”, degan javob bergan. Biroq respondentlarning asosiy qismida ijobiy javob olingan boʻlsa-da, masalaning mohiyatini chuqurroq tahlil etish natijasida umumiy oʻrta taʼlim muassasalarining jismoniy tarbiyaning mohiyati borasida oʻquvchilarga pedagog-murabbiylar tomonidan tushuntirish ishlari samarali boʻlmaganligidan dalolat berdi. Jismoniy tarbiya darslarida oʻqituvchi tomonidan milliy dastur asosida oʻquv mashgʻulotlarini tashkil etishi borasidagi savolga oʻquvchilarning 62% “ha”, 27% “yoʻq”, 11% esa “bilmayman” deb javob berdi. Bu hol saboqlarda tasdiqlangan jismoniy tarbiya boʻyicha milliy dastur asosida samarali tashkil etilmasligi, natijada esa, oʻquvchilarda zaruriy bilimlar boʻlmashligi, jismoniy tarbiya boʻyicha milliy dasturni amaliyotga tatbiq etish samaradorligi past ekanligini bildiradi.

Oʻquvchilarning jismoniy tarbiya haqidagi bilimlari ham past, yaʼni ular biladigan asosiy harakatlari bu oʻyin turlari ekanligi namoyon boʻldi. Bunday hol malakali kadrlar tanqisligi, hozirgi zamon talabiga koʻra oʻquvchilarga bilim beruvchi pedagog-murabbiylar yetarli tayyorgarlikka ega emasligidan dalolat berdi. Chunki, taʼkidlab oʻtilganidek, jismoniy tarbiya darslari taʼlim jarayonini asosini tashkil etadi.

Maʼlumki, jismoniy tarbiya darslarida qoʻllanilishi mumkin boʻlgan, maʼlum darajada taʼlimiy xususiyatlariga koʻra tasniflangan va jismoniy tarbiya boʻyicha “Milliy” dasturda belgilangan estetik madaniyat va ijodkorlik kompetensiyasiga eʼtibor qaratilganda, ushbu darslar oʻz xususiyatiga koʻra oʻquvchilarda harakatlardan zavq olish, sinf mashgʻulotlaridan chalgʻish, jamoaviy harakatlanish, jismoniy mashqlarni maromida bajarish, oʻyinlardan baxra olish hamda gʻalaba qozongan vaqtda xursandchilik kabi qator estetik xususiyatlarni shakllantirishni nazarda tutadi. Biroq, olingan natijalarning tahliliga koʻra oʻqituvchilar tomonidan jismoniy tarbiya darslari dasturga mos tarzda 40%dan kamini tashkil etadi. Bu omil oʻquvchilarga taʼlim beruvchi oʻqituvchilarning jismoniy tarbiya darslarini tashkil etish va olib borish kompetensiyalari, yaʼni nazariy bilim, amaliy koʻnikma va malakalarini oshirish zarurligini koʻrsatadi.

Oʻquvchilardan jismoniy tarbiya boʻlimlari haqida tushuncha berish soʻralganda, oʻquvchilarning 21%i “ha”, 54%i “yoʻq”, 25%i “bilmayman” tarzida javob berishlari oʻqituvchi va murabbiylarning jismoniy tarbiya darslari boʻlimlari (fasllar koʻrinishida) qay tartibda olib borilishi, mashgʻulotlarni tashkil qilish va oʻtkazishda lozim boʻlgan nazariy bilim, amaliy-metodik malakaga ega emasliklarini anglatadi. Bu holat jismoniy tarbiya darslarida uning tarbiyaviy imkoniyatlarini, ayniqsa, oʻquvchilarga estetik tarbiya berish borasidagi imkoniyatlaridan foydalanish talab darajasida emasligini koʻrsatadi.

Oʻrganish natijalariga koʻra, oʻquvchilarning 44 foizi mahallada oʻyindan olinadigan estetik zavq oʻquvchilar ongiga yetarli singdirilmaganligini anglatadi.

Oʻquvchilardan ularning jismoniy tarbiya oʻqituvchilari har darsda yangi vositalardan foydalangan holda jismoniy mashqlar va sport oʻyinlarni oʻrgatishi haqida maʼlumot soʻralganda, oʻquvchilarning 53%i “ha”, 34%i “yoʻq”, 13%i “bilmayman” javobini bergan. Bundan koʻrinadiki, umumiy oʻrta taʼlim maktablarida oʻquvchilarning bilim va koʻnikmalarini shakllantirishda, ularning barkamolligiga erishishda oʻqituvchilar tomonidan yangi vositalardan, yaʼni tarbiyaviy imkoniyatlaridan yetarli foydalanmaydilar. Demak, jismoniy tarbiya darslarining taʼlimiy va tarbiyaviy imkoniyatlari dars jarayoniga toʻlaonli tatbiq etilmagan.

Shuningdek, jismoniy tarbiya mashgʻulotlari jarayonida oʻquvchilarni estetik tarbiyalashga oid bilim darajasini aniqlash maqsadida jismoniy tarbiya oʻqituvchilari orasida soʻrovnoma oʻtkazildi.

“Jismoniy tarbiya darslarida estetik tarbiya deganda nimani tushunasiz?” degan savolimizga olingan javoblarni koʻrib chiqish mobaynida oʻqituvchilar estetik tarbiya deganda “goʻzallik” soʻzini etimologiyasidan kelib chiqqan holda bunday turdagi tarbiyani amalga oshirishda milliylikni aks ettiradigan oʻyin faoliyat turida amalga oshirish mumkin deb tushunishlari ayon boʻldi. Bu borada estetik xususiyatlarnigina sanab oʻtdilar. Olingan javoblarning tahlili oʻqituvchi va murabbiylarning bu boradagi bilim va malakalari qoniqarli holatda ekanligini koʻrsatdi. Shu maʼnoda jismoniy tarbiya darslarida estetik tarbiya tavsifi va xususiyatlari haqida oʻqituvchilarga maʼlumotlar berib borish maqsadga muvofiqligi koʻrindi.

“Jismoniy mashqlar hamda sport oʻyinlarida goʻzallik bormi?”, degan savolimizga 100% oʻqituvchi “ha”, deb javob berishdi. Demak, jismoniy tarbiya oʻqituvchilarida jismoniy mashqlar hamda sport oʻyinlaridagi estetik

jihatlarini anglashga oid bilimlari yetarli darajada. Biroq shu o'rinda bir savol tug'iladi.

Buyuk Amir Temur Ko'ragoniy tuzluklarida har bir askar jismonan baquvvat, rahmdil, o'zgalarga yordam qo'lini uzatadigan, bajarayotgan mashg'ulotidan zavq oladigan shaxs bo'lmog'i uchun ularga sardor tayinladim. Bularni men o'nboshi, yuzboshi va mingboshi deb atadim deyiladi. Bu borada tarixiy shaxslarning jismoniy tarbiya mazmunidagi ma'naviy, aqliy, axloqiy va estetik qarashlari fikr yuritilganligi so'ralganda, o'qituvchilar xalq og'zaki ijodi to'g'risida bilimga egaligi, ammo, aynan qaysilari xalq og'zaki ijodiga kirishi haqida tasavvuri yo'qligi ma'lum bo'ldi. Berilgan javoblarning 20% ida o'qituvchilar o'yin turlarini to'g'ri ko'rsatganlar.

"Sizning fikringizcha, jismoniy tarbiya darslarida go'zallik bo'lsa, uning go'zalligi nimada?" tarzidagi savolimizga 30% o'qituvchi jismoniy harakatlardagi go'zallik va uni bejirim va qulay sport kiyimlarida bajarilishida deb bilishar ekan. To'g'ri, estetik jihatlar bejirim kiyimlarda ham aks etgan, lekin biz mazkur savol zahirida harakatlar birdamligi bilan bejirim liboslarda uyg'unlashgan go'zallikni nazarda tutgandik. Demak, o'qituvchilar jismoniy tarbiya darslaridagi go'zallikni to'liq anglab yetmaganlar va o'yinlardagi go'zallik haqida aniq tushunchaga to'liq ega emaslar.

"Jismoniy tarbiya darslarida ifodalangan go'zallik haqida o'quvchilarga ma'lumot berasizmi? Agar shunday bo'lsa aniq misol keltiring" deb berilgan savolga

o'qituvchilarning 70%i o'zlari o'tayotgan darslardagi jismoniy harakatlarda ifodalangan go'zallikni to'liq anglamasliklari, bu go'zallik haqida hech qanday ma'lumot va tushuncha bera olmasliklarini izohlab, bu savolni ochiq qoldirganlar. 30% o'qituvchilarning javoblarida esa o'yin mobaynida tushuncha berishi ta'kidlandi.

Xulosa. O'qituvchilardan "Dars jarayonida qaysi sport o'yinlaridan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaysiz" deb so'ralganda 22% o'qituvchilar guruhlariga ajratib o'ynaladigan o'yinlarni tavsiya etganlar. Ulardan 23% savolni ochiq qoldirishgan bo'lsa, 27% yengil atletikaga moslashtirilgan o'yinlarni tavsiya etganlar, 38% esa, harakatli o'yinlarning bir nechta turlarini keltirib o'tganlar.

Jismoniy tarbiya o'qituvchisi va murabbiylardan jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarni estetik tarbiyalash borasidagi bilim darajasini aniqlashga qaratilgan so'rovnomalardan olingan natijalarning tahlillaridan shunday xulosaga keldik: jismoniy tarbiya o'qituvchilarining jismoniy tarbiya darslarida jismoniy mashqlar, yengil atletika, gimnastika, sport va harakatli o'yinlardan foydalanib, o'quvchilarni estetik tarbiyalash borasidagi bilim va malakalari yetarli darajada emas, Jismoniy tarbiya darslarida o'quvchilarni estetik tarbiyalashda jismoniy tarbiya o'qituvchisi va murabbiylarning pedagogik texnikasi alohida o'rin tutishini hisobga olgan holda mazkur texnikalarni o'z kasbiy faoliyatida qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Акмалова Д.Т. Современные исследования в области компетенций: анализ и перспективы. Проблемы и перспективы современной гуманитаристики: педагогика, методика преподавания, филология: сборник материалов международной научно-практической конференции. -Андижан –Санкт-Петербург: 2024. -С. 53-56. DOI.10.5281/zenodo.10784120.
 2. Печеркина А.А. Развитие профессиональной компетентности педагога: теория и практика [Текст]: монография. / А.А.Печеркина, Э.Э.Сыманюк, Е.Л.Умникова: Урал. гос. пед. ун-т. -Екатеринбург: [б.и.], 2011. –С.233.
 3. Субочев Н.С., Архипова Т.Г. Компетентностный подход в управлении персоналом: учебное пособие. Волгоградский институт управления – филиал ФГБОУ ВО РАНХиГС. –Волгоград: ИздательствоВолгоградского института управления – филиала РАНХиГС, 2016.
 4. Maxmudov B.A. Jismoniy madaniyat mutaxassislarini tayyorlash mexanizmini takomillashtirish. Monografiya. – Toshkent: "Zebo prints". 2023. 112- b.
 5. Nosirxo'jayeva G. Etika. Estetika (o'quv qo'llanma). – T.: TDYUI nashriyoti, 2006. 114-b.
 6. Hojmirzaev A.D. Jismoniy tarbiya darslari va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'quvchilarni estetik tarbiyalash. Ped.f.n.diss... – T.: TDPI 2002. 169-b.
 7. Козлова Т.Б. Использование народных подвижных игр в физической подготовке учащихся младших классов с учетом их индивидуальных особенностей. Дисс.к.п.н. – Улан-Удэ: 2000. –С. 179.
- биогаза. "Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS)", 2(3), 280-285. <https://doi.org/10.24412/2181-2454-2022-3-280-285>.

REZYUME. Estetik tarbiya shaxsni estetik rivojlantirish, kishini tabiat, mehnat va ijtimoiy munosabatlar zahiridagi go'zallikni estetik ideal nuqtai nazaridan idrok etish va baholashga o'rgatishni anglatadi. Shuningdek, bu tushuncha shaxsni estetik faoliyatga, voqelikni go'zallik qonunlariga ko'ra o'zgartirishni ichki ehtiyoj deb hisoblashga yo'naltirish hamda bu borada unga muntazam ta'sir etish jarayonini ko'zda tutadi.

РЕЗЮМЕ. Эстетическое воспитание означает эстетическое развитие личности, обучение человека воспринимать и оценивать красоту, лежащую в основе природы, труда и общественных отношений, с точки зрения эстетического идеала. Это понятие также подразумевает процесс направления индивида к эстетической деятельности, рассматривая преобразование действительности по законам красоты как внутреннюю потребность и постоянно влияя на них в этом отношении.

SUMMARY. Aesthetic education means the aesthetic development of the individual, teaching a person to perceive and evaluate the beauty underlying nature, labor, and social relations from the perspective of the aesthetic ideal. This concept also implies the process of directing the individual towards aesthetic activity, considering the transformation of reality according to the laws of beauty as an internal need, and constantly influencing them in this regard.

ЎРТА МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИДА МАДАНИЯТЛАРАРО МУЛОҚОТНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ШАРТЛАРИ

А.Ембергенова – ассистент ўқитувчи

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Таянч сўзлар: маданиятлараро мулоқот, компетенция, педагогик шарт-шароитлар, халқаро мулоқот, маданий фарқлар, толерантлик, таълим тизими.

Ключевые слова: межкультурная коммуникация, компетентность, педагогические условия, межнациональное общение, культурные различия, толерантность, образовательная система.

Key words: intercultural communication, competence, pedagogical conditions, interethnic communication, cultural differences, tolerance, educational system.

Кириш. Инглиз тилини ўрганиш жараёнида маданиятлараро мулоқотни ривожлантириш замонавий таълим тизимининг асосий таркибий қисми ҳисобланади. Замонавий жамият ёш авлоддан нафақат чет тилларини юқори даражада билишни, балки ривожланган маданиятлараро мулоқот қобилиятларини ҳам талаб қилади. Глобаллашув ва маданиятлараро интеграция шароитида инглиз тилини ўқитиш алоҳида аҳамиятга эга, чунки у халқаро алоқа воситасидир. Ушбу мақолада инглиз тилини ўрганиш жараёнида ўрта мактаб ўқувчилари ўртасида маданиятлараро мулоқотни ривожлантиришга ёрдам берадиган педагогик шарт-шароитлар кўриб чиқилади.

Мактаб нафақат билим олиш жойига, балки ўқувчиларда маданиятлараро ўзаро муносабат кўникмаларини ривожлантириш майдонига айланмоқда. Замонавий педагогиканинг устувор вазифаларидан бири ўрта мактаб ўқувчиларининг ижтимоий ва коммуникатив компетенциясининг муҳим таркибий қисми сифатида маданиятлараро мулоқотни ривожлантиришдир.

Маданиятлараро мулоқот нафақат турли маданият вакиллари ўртасида ахборот алмашинуви, балки ҳурмат, тушуниш ва ҳамкорликка асосланган бағрикенг мулоқот шаклидир. Бироқ, бу компетенцияни самарали ривожлантириш учун махсус ташкил этилган педагогик шароитлар зарур.

Тадқиқотнинг мақсади - ўрта мактаб ўқувчилари ўртасида маданиятлараро мулоқотни ривожлантиришга ёрдам берадиган педагогик шартларни аниқлаш ва асослаш.

Маданиятлараро мулоқот - бу турли маданиятларга мансуб одамларнинг ўзаро таъсири, шу жумладан ахборот, ғоялар ва маданий қадриятлар алмашинуви жараёни. Верещагин ва Костомаров фикрича, тилнинг лингвистик ва маданий жиҳатларини тушуниш маданиятлараро мулоқотда муҳим рол ўйнайди. Муаллиф маданий контекстларни ўрганиш зарурлигини таъкидлайди, бу тил ва унинг сўзловчиларини чуқурроқ тушунишни шакллантиришга ёрдам беради [2:75-79].

Маданиятлараро мулоқот турли маданият вакиллари ўзаро таъсирини ўз ичига олади, бунда улар маълумот, ғоялар ва маданий қадриятлар алмашади. Г.Хофстеднинг фикрича, маданиятлараро мулоқот маданий омиллар туфайли идрок, фикрлаш ва хатти-ҳаракатлардаги фарқларни тушунишни ўз ичига олади [5]. Муваффақиятли маданиятлараро мулоқот маданий хабардорлик, бағрикенглик ва эмпатия каби жиҳатларни ҳисобга олишни талаб қилади [1].

В.Сафонованинг таъкидлашича, халқаро мулоқот тилларини ўргатиш маданиятлар мулоқоти контекстида амалга оширилиши керак. У ўқувчиларда маданиятлараро компетенциянинг ажралмас қисми бўлган

бағрикенглик ва бошқа маданиятларга ҳурматни ривожлантириш муҳимлигига ишора қилади [4:122-126].

Методология. Белгиланган мақсадга эришиш ва тадқиқот муаммоларини ҳал қилиш учун назарий ва эмпирик даражаларнинг ўзаро боғлиқ усулларида фойдаланилган.

Назарий усулларга қуйидагилар қиради:

-маданиятлараро ўзаро муносабатлар, коммуникатив ва маданиятлараро компетенцияни шакллантириш, мактаб ўқувчиларида бағрикенгликни тарбиялаш муаммоларига бағишланган психологик, педагогик, ижтимоий-маданий ва услубий адабиётларни таҳлил қилиш. Ушбу таҳлил маданиятлараро мулоқотни ривожлантиришнинг назарий асослари ва мавжуд ёндашувларини аниқлаш, шунингдек, тадқиқотнинг концептуал ва категориялар апаратини аниқлаш имконини бери.

-ўрта мактаб ўқувчилари ўртасида маданиятлараро мулоқотни ривожлантириш моделини ишлаб чиқишга қаратилган педагогик дизайн. Лойиҳада педагогик фаолиятнинг мақсадлари, мазмуни, усуллари, шакллари ва воситаларини белгилаш, шунингдек, зарур педагогик шарт-шароитларни аниқлаш қиради.

Маданиятлараро мулоқотни ривожлантириш учун қулай педагогик шароитлар қуйидагилардан иборат: ўқув дастурини маданий жиҳатдан бойитиш, яъни инглиз тилида сўзлашувчи мамлакатларнинг маданий хусусиятларини акс эттирувчи материалларнинг киритилиши ўқувчиларнинг маданий дунёқарашини кенгайтиришга ёрдам беради. Академик матнлар, видеолар, ҳақиқий адабиётлар ва мақолалар ўрта мактабнинг юқори синф ўқувчиларига маданий фарқлар ва ўхшашликларни яхшироқ тушунишга ёрдам беради.

Ролли ўйинлар, мунозаралар ва гуруҳ лойиҳалари каби интерфаол ўқитиш усулларида фойдаланиш талабаларга инглиз тилидан мулоқотда фаол фойдаланиш имконини беради. Бундай усуллар маданиятлараро мулоқот қобилиятларини ривожлантиришни рағбатлантиради, чунки улар суҳбатдошларнинг маданий хусусиятларини ҳисобга олишни талаб қилади.

Эмпирик усулларга қуйидагилар қиради:

Мақсад ўрта мактаб ўқувчиларида маданиятлараро мулоқотни ўтказиш учун зарур бўлган кўникма ва муносабатларни ривожлантиришнинг дастлабки даражасини аниқлашдан иборат бўлган фактларни аниқлаш тажрибаси. Ушбу босқичда сўровлар, талабалар ва ўқитувчилар билан суҳбатлар, маданиятлараро мулоқот шароитида мактаб ўқувчиларининг хатти-ҳаракатларини кузатиш ўтказилди.

Шакллантирувчи педагогик эксперимент, унинг доирасида маданиятлараро мулоқотни ривожлантириш учун ишлаб чиқилган модел синовдан ўтказилди.

Тажриба давомида аниқланган педагогик шартлар асосида ўқув-тарбиявий тадбирлар ташкил этилди.

Ўрта мактаб ўқувчилари ва ўқитувчилари ўртасида ўтказилган сўровлар ва суҳбатлар уларнинг маданиятлараро ўзаро муносабатларга бўлган муносабатини, маданиятлараро мулоқотга тайёригини, кадриятлар тизимини, мулоқотдаги тўсиқларни ва бошқа маданият вакиллари билан мулоқот қилишдаги қийинчиликларни аниқлашга қаратилган.

Маълумотларни миқдорий ва сифат жиҳатидан таҳлил қилиш усуллари. Сўров ва эксперимент натижаларини миқдорий қайта ишлаш статистик маълумотларни қайта ишлаш усуллари (ўртача қийматларни ҳисоблаш, фоизларни таҳлил қилиш) ёрдамида амалга оширилди, бу маданиятлараро компетенцияларнинг ривожланиш динамикасини объектив баҳолашни таъминлади. Сифатли таҳлил олинган маълумотларни шарҳлаш, ўрта мактаб ўқувчиларининг маданиятлараро мулоқотни идрок этиш хусусиятларини, уларнинг муносабати ва хатти-ҳаракатларидаги ўзгаришларни аниқлаш имконини берди.

Тадқиқотни ташкил этиш:

Тажриба ишлари икки умумтаълим мактаби негизида таълим жараёнининг синфдан ташқари фаолиятини камраб олган ҳолда амалга оширилди. Тажриба ишлари бир ўқув йили давомида ташкил этилди. Тадқиқотда 16-17 ёшдаги, 10-11-синфда таҳсил олувчи 120 нафар ўқувчи иштирок этди. Тажриба ва назорат гуруҳлари ёш ва ижтимоий хусусиятлар бўйича таққослаш тамойилларига асосан шакллантирилди, бу эса тадқиқот натижаларининг ишончлилигини таъминлашга хизмат қилди.

Тадқиқот натижалари. Назарий таҳлил ва тажриба натижалари асосида маданиятлараро мулоқотни ривожлантириш учун қуйидаги педагогик шартлар самарали экани аниқланди: таълим жараёнини турли маданиятлар анъаналари, кадриятлари ва хусусиятларини камраб олган мазмун билан бойитиш; ўқувчилар ўртасида фаол ўзаро таъсирни таъминловчи интерфаол ўқитиш усуллари (мунозара, лойиҳа, ролли ўйинлар) фойдаланиш; амалий машғулотлар орқали конструктив мулоқот учун зарур бўлган мулоқот қобилиятларини ривожлантириш; турли маданият гуруҳлар вакиллари иштирокидаги кўшма тадбирлар (миллий маданият кунлари, фестиваллар)ни ташкил этиш; ҳамда ўқувчиларда акс эттирувчи позицияни шакллантириш мақсадида маданиятлараро кадриятларни мунтазам муҳокама қилиш ва шахсий муносабатларини таҳлил қилиш.

Шакллантирувчи эксперимент босқичида ўрта мактаб ўқувчиларининг маданиятлараро ўзаро таъсирга тайёриги даражасининг сезиларли ўсиши қайд этилди: маданиятлараро компетенцияларнинг юқори даражада ривожланганлигини кўрсатадиган талабалар сони 28% дан 62% гача кўтарилди.

Хорижий таълим муассасалари билан мактаб онлайн ҳамкорлигини ташкил этиш ўқувчиларга бошқа маданият вакиллари билан бевосита мулоқот қилиш имкониятини беради. Бу маданиятлараро компетенцияни ривожлантиришга ёрдам беради ва маданият фарқларга нисбатан бағрикенглик муносабатини яратади.

Дискуссия. Маданиятлараро компетенция қуйидагиларни ўз ичига олади: халқаро мулоқот қоидаларида ишончли йўналиш; ўз маданиятининг кадрият-

ларини мос ва мақбул тарзда этказиш қобилияти; маданиятлараро мулоқот шакллари ва уларни намоён қилиш усуллари; жаҳон ҳамжамиятининг маданият хилма-хиллиги, дунёнинг лингвистик манзараси ҳақидаги тасаввурларни шакллантириш; бошқа маданият вакиллари билан ўзаро муносабатларни қуриш тамойиллари ва меъёрларини тушуниш; тўғридан-тўғри ўзаро таъсир давомида мулоқот иштирокчиларининг маданият хусусиятларини аниқлаш қобилияти; маданиятлараро ўзаро таъсир қилиш акти контекстига ўз хатти-ҳаракатларини мослаштиришда намоён бўладиган маданият фарқларнинг аҳамиятини қабул қилиш, уларга муносабат; маданиятлараро ўзаро ҳамкорлик эҳтиёжнинг мавжудлиги, маданиятлараро мулоқотни йўлга қўйишда фаол бўлиш, келишув ва ўзаро тушунишга эришиш, келишмовчиликлар ва низолар хавфини камайтириш.

Инглиз тилини ўрганиш жараёнида ўрта мактаб ўқувчилари ўртасида маданиятлараро мулоқотни ривожлантиришнинг масаласига қайтадиган бўлсак, шуни таъкидлаш керакки, бу жараён қуйидаги қийинчиликларни ўз ичига олиши мумкин: она тилига таянишнинг услубий усуллари потенциалининг пасайиши, чунки ўқувчилар учун янги тил муҳитини жадал ўзлаштиришга мажбур; ўз мамлакатининг маданият муҳитида ва чет эл маданият муҳитида сезиларли фарқлар мавжудлиги маданиятлараро қийинчиликларга олиб келади [3:57-58].

Инглиз тилини ўрганиш жараёнида ўрта мактаб ўқувчилари ўртасида маданиятлараро мулоқотни шакллантиришнинг педагогик шартлари сифатида биз қуйидагиларни таъкидлаймиз:

Чет тилини ўқитиш жараёнида ўрта мактаб ўқувчиларида маданиятлараро мулоқотни шакллантиришнинг педагогик шартларига қуйидагилар киради:

1. Чет тилини ўргатиш жараёнида “Маданиятлараро мулоқот клуби” мактабини ташкил этиш.

2. Юқори синф ўқувчиларининг маданиятлараро мулоқотни шакллантиришда интерфаол ўқитиш усуллари амалга ошириш, интерфаол характердаги машқлар ва топшириқларни ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш.

3. Чет тилларини ўқитиш жараёнини талабаларда маданиятлараро бағрикенглик ва эмпатияни шакллантиришга мақсадли йўналтириш.

Ўрта мактаб ўқувчиларида маданиятлараро мулоқотни шакллантиришнинг биринчи педагогик шартини чет тилини ўргатиш жараёнида мактаб “Маданиятлараро мулоқот клуби”ни ташкил этишдир.

Маданиятлараро мулоқот клубининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради: 1. Мотивацион функция. Амалиёт шуни кўрсатадики, чет тилини ўрганишга қизиқишни ривожлантиришнинг энг самарали воситаси ҳақиқий тил муҳитига шўнғишдир. Лекин, ҳар бир ўқувчининг тили ўрганилаётган мамлакатга таширф буюриш имконияти мавжуд. Чет тили ўқитувчиси тил муҳитига тақлид қиладиган ва уни ҳеч бўлмаганда унга яқинлаштирадиган ташкилий педагогик шакллардан фойдаланиши керак. “Маданиятлараро мулоқот клуби”даги баъзи ташкилий шакллар қисқа муддатли тил муҳитига шўнғиш ва тенгдошлар билан мулоқот қилиш имконини беради. Бундай тадбирлар тили ўрганилаётган мамлакатни маданиятга қизиқиш уйғотиш, тилда

мулоқот қилиш истагини ошириш, мулоқотдаги тўсиқларни камайтириш ёки ҳатто олиб ташлаш, умумий ва ижтимоий-маданий дунёқарашни кенгайтириш имконини беради. "Маданиятлараро мулоқот клуби" – бу кўп маданиятли мотивацион муҳит бўлиб, унда ўқувчилар чет тилида мулоқот қилиш имкониятига эга.

2. Таълим функцияси. Маданиятлараро мулоқот клуби доирасидаги машғулотларда, биринчи навбатда, коммуникатив ёндашув амалга оширилади. Клубнинг барча фаолияти кўпинча яширин характерга эга бўлган ўқитиш функциясини бажаради. Шундай қилиб, масалан, грамматик кўникмалар тўғридан-тўғри шаклланди, аммо мулоқот ва тайёргарлик жараёнида ўқувчилар ўрганилган грамматик тузилмаларни такрорлайдилар ва мустаҳкамлайдилар ва янгиларини ўрганадилар. Бундан ташқари, турли мавзулар бўйича сўз бойлиги кенгайди, ўрта мактаб ўқувчилари мунозаралар ўтказиш учун клишеларни, суҳбат нутқини ўрганадилар. "Маданиятлараро мулоқот клуби" мактаб контекстида ўқувчиларнинг ижтимоий-маданий уфқларини кенгайтириш муҳим аҳамиятга эга. Бўлажак маданиятлараро мулоқотга тайёргарлик кўриш жараёнида ўрта мактаб ўқувчилари ўзлари ўрганаётган тил мамлакати ҳақида илгари олинган барча билимларни эслашади, улар учун оддий дарсликда топилмайдиган янги маълумотларни ўрганадилар. Оғзаки ва ёзма чет тилидаги мулоқот жараёнида уларнинг маданиятлараро хабардорлиги сезиларли даражада ошади.

3. Тарбиявий функция. Маданиятлараро мулоқот клуби фаолияти доимо талаба шахсига тарбиявий таъсир кўрсатади. Демак, бу ҳолда ўқитувчи турли шахсий фазилатларни шакллантиради. Тенгдошлар билан мақсадли ташкил этилган мулоқот анъана ва урф-одатлар хилма-хиллигида ўрганилаётган тил мамлакатининг маданиятига ижобий муносабатни ривожлантиришга имкон беради. Ўрганилаётган тил мамлакати вакиллари билан бевосита мулоқотда бўлган талабалар уларни ҳар доим кўпроқ тушунадилар ва турли вазиятларда ҳурмат кўрсатадилар. Таълим функцияси. Маданиятлараро мулоқот клуби фаолияти доимо талаба шахсига тарбиявий таъсир кўрсатади. Демак, бу

ҳолда ўқитувчи турли шахсий фазилатларни шакллантиради. Тенгдошлар билан мақсадли ташкил этилган мулоқот анъана ва урф-одатлар хилма-хиллигида ўрганилаётган тил мамлакатининг маданиятига ижобий муносабатни ривожлантиришга имкон беради. Ўрганилаётган тил мамлакати вакиллари билан бевосита мулоқотда бўлган талабалар уларни ҳар доим кўпроқ тушунадилар ва турли вазиятларда ҳурмат кўрсатадилар.

Хулоса. Олинган натижалар педагогик шарт-шароитларни тизимли равишда яратиш юқори синф ўқувчиларининг маданиятлараро мулоқот қобилиятини мақсадли ривожлантиришга ёрдам беришини тасдиқлайди. Турли халқларнинг маданий хусусиятлари билан назарий танишишнинг кўп маданиятли муҳитда ўзаро муносабатларнинг амалий шакллари билан уйғунлиги айниқса самарали эканлигини исботлади. Шу билан бирга, маданиятлараро мулоқотни ривожлантириш муваффақияти кўп жиҳатдан ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигига, мулоқотнинг мулоқот шакллари ташкил этишга тайёрлигига ҳамда бағрикенглик ва очикликнинг шахсий намунасига боғлиқ экани аниқланди.

Шундай қилиб, маданиятлараро мулоқотни ривожлантириш комплекс педагогик ёндашувни, жумладан, таълим жараёнини ташкил этиш, дарсдан ташқари машғулотлар ва маданиятлараро мулоқотнинг махсус мақсадли амалиётини талаб қилади. Маданиятлараро мулоқот клуби ўқувчиларда чет тилда мулоқот қилишга бўлган қизиқишни ошириш, ижтимоий-маданий дунёқарашни кенгайтириш ва маданиятлар ўртасида ўзаро ҳурматни шакллантиришга хизмат қилади. Клуб фаолияти мотивацион, таълимий ва тарбиявий функцияларни бажаради. Бундай муҳитда ўқувчилар чет тилини фаол ўзлаштиришлари, янги маданий билимларни эгаллашлари ва амалий мулоқот кўникмаларини ривожлантиришлари мумкин. Шунингдек, клуб фаолияти орқали ўқувчилар ўрганаётган тил мамлакати маданиятига нисбатан ижобий муносабат шакллантириб, уларнинг келажакда халқаро алоқаларда самарали иштирок этишларига асос яратади.

Адабиётлар

1. Байрам М. Преподавание и оценка межкультурной коммуникативной компетентности. – М.: 1997.
2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. – Москва: Индрик, 2005.
3. Наролина В.И., Межкультурная коммуникативная компетентность как интегративная способность межкультурного общения специалиста. // Психологическая наука и образование. 2010. №2. URL: <http://www.psyedu.ru>
4. Сафонова В.В. Культуроведение в системе современного языкового образования. – М.: // «Иностранные языки в школе» 2001, №3. – С. 17-24.
5. Hofstede G. Dimensionalizing Cultures: The Hofstede Model in Context. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2(1). 2011. URL: <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1014>

РЕЗЮМЕ. Маскур мақолада инглиз тилини ўрганиш жараёнида ўрта мактаб ўқувчилари ўртасида маданиятлараро мулоқотни ривожлантиришга ёрдам берадиган педагогик шарт-шароитлар таҳлил қилинади. Мақолада маданиятлараро мулоқот тушунчаси, унинг педагогик аҳамияти ва ўқув жараёнида самарали ривожлантириш усуллари муҳокама қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются педагогические условия, способствующие развитию межкультурной коммуникации у старшеклассников в процессе изучения английского языка. В статье рассматривается понятие межкультурной коммуникации, ее педагогическое значение и методы эффективного развития в образовательном процессе.

SUMMARY. The article analyzes the pedagogical conditions that contribute to the development of intercultural communication in high school students in the process of learning English. The article examines the concept of intercultural communication, its pedagogical significance and methods of effective development in the educational process.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАНДА ИНКЛЮЗИВ ТӘЛИМДИ РАҰАЖЛАНДЫРЫҰ МӘСЕЛЕЛЕРИ

А.Ж.Ешбаев – доцент

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: инклюзив таълим, олий таълим, талаба, таълим, спорт, параспорт.

Ключевые слова: инклюзивное образование, высшее образование, студент, образование, спорт, параспорт.

Key words: inclusive education, higher education, student, education, education, sports, paraspport.

Кирисиў. Өзбекстанда 2025-жылға шекем кеминде 51% мектепте инклюзив тәлим енгизилиўи мақсет етип қойылды. Усы мақсетте мәмлекет тәрәпинен 3 жыл даўамында 600 млн. АҚШ доллары мугдарында қаржы ажыратылыўи жобаластырылған. Усы мәселе 2020-2025-жыллары инклюзив тәлимди раўажландырыў Концепциясына тийкарланып орынланады.

Инклюзив тәлим (инглиз тилинен inclusive, inclusion – уйғынласыў, қамрап алыў мәнилерин билдиреди) майып ҳәм саламат балалар ортасындағы тосықларды (дискриминацияны) болдырмаў, арнаўлы тәлимге мүтәж балалар (айырым себеплерге байланыслы майып болған) раўажланыўында ушырайтуғын нұқсанлар яки экономикалық қыйыншылықларға қарамастан социаллық турмысқа ийкемлестириўге бағдарланған улыўма билим беріў процессине қосыўға қаратылған билимлендириў системасы есапланады.

Физикалық имкәнияты шекленген, майыплығы бар балаларды жәмийетлик турмысқа ийкемлестиріп барыўда, өмирге қызығыўшылығын арттырыўда спорттың да әҳмийети үлкен. Спорт шынығыўлары бул балаларға өзінде бар физикалық имкәниятларды пайдаланыў, реабилитация, жәмийетте өз орнын табыў, ден саўлығын бекемлеў ушын хызмет етиўи мүмкин.

Тийкаргы бөлим. Бирлескен Миллетлер Шөлкеми (БМШ) шешимине муўапық "...туўма ямаса турмыс даўамында арттырылған физикалық яки интеллектуал зыянланыў ақыбетинде жумысы, кәсиби яки жәмийет өмирин әмелге асырыў шәраятында саў адамлар кем искерлик көрсете алмайтуғын барлық шахслар..." **майып ямаса зыянланған адамлар** деп аталады.

Медицина көзқарасынан, майыплық – бул соматик зыянланыў ямаса функционаллықтың төменлеўин нәзерде тутып, турақлы ямаса ўақтыншалық руўхый, физикалық ямаса анатомиялық функционаллықты жойтыў, кемшилик яки аномалияларға алып келиўи мүмкин.

Солай екен, майыплық функционаллықтың төменлеўи болып, ол инсан ылайық болған шеңбердеги хәрекет, сезим ямаса ой менен байланыслы функциялар ушын зәрүр болған хызметлер толық ямаса айырым жойтылыўын нәзерде тутады.

Илимий педагогикалық көзқарастан: майыплық тәлим-тәрбияға сонысы менен тәсир көрсетеди, яғнай оған тән өзгешеликлер – жумыс қәбилетиниң төменлеўи, оқыў, үйрениў искерлигиниң бузылыўы өзін-өзи жүзеге шығарыў, индивидуаллықты раўажландырыў, шахс ҳәм социаллықтың раўажланыўын изден шығарады.

Жәмийет турмысындағы қатнасыўи физикалық ямаса руўхый-интеллектуал майыплығы себепли қурамалыласқан адамлар **майып** (зыянланған) есапланады. Көриў, еситиў, сөйлеў, пикирлеў қәбилети, сезимлик, таяныш-хәрекет аппараты, инсанның сыртқы көриниси, ишки орган ҳәм системалар искерлигиниң бузылыўи майыплыққа себеп болыўи мүмкин.

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогика институтында 187 майып студент билим алып атыр, олардан: 14 контракт стипендиясыз ҳәм 21 грант стипендиясыз, қалған 152 студент грант түрде стипендия алады. 2024-2025-оқыў жылында Дене мәдениаты факультетинде 6 майып студент (4 студент II-группа, 2 талаба I-группа) билим алып атыр. Оларға институтымызда билим алыўда ҳәмме мүмкиншиликлер жаратылған, басқа студентлер менен биргеликте аудиторияларда теңдей оқыйды, жатақханаларда ең қолайлы орынларда бийпул жасайды. Ижарада (квартирада) жасаўшы студентлердың ижара қәрежетлерин институт өз есабынан толық төлеп береді. 3-декабрь Халық аралық майыплар күни мұнасибети менен институтымызда оқып атырған 187 имкәнияты шекленген майыплығы болған студент-жасларды базалық стипендияның еки есеси көлеминде (1 035 760 сўм) қаржы ажыратылды.

Хәзирги ўақытта Мектепке шекемги тәлим факультетинде 3 логопед, 4 дефектолог, 3 сурдопедагог, 2 олигофренопедагог қәнигелер өз билимин студентлерге ҳәм басқа майыпларға өз жәрдемін көрсетип атыр:

Өзбекстандағы жаңа билимлендириў системасы оқыўшылардың академиялық саўатлығын асырыў менен бирге олардың күнделикли өмирде ҳәм келешекте керекли болған уқыптарын раўажландырыўға бағдарланған. Хәзирги жасларды раўажландырыў системасы – бул олардың еркин пикирлеў, байланыс жасау, хәр қыйлы өмирде ушырасатуғын мәселелерди шешіў ҳәм топарда жумыс ислеўге арналған.

Мәмлекетимизде инклюзияның раўажланыўына Өзбекстан Республикасы жоқары билимлендириў, илим ҳәм инновация министрлиги жуўап береді. Хәзирги ўақытта билимлендириў мәкемелеринде майыпларға қолайлы имкәниятлар жаратыў, ҳәмде арнаўлы қәнигелерди таярлаў мәселелери қойылған. Жумысларды сыпатлы алып барыў ушын жаңадан кадрларды алып келиў ҳәм олардың исин хошаметлеў керек. Мине инклюзия билимлендириўде оқытатуғын класс мугаллимлерине айрықша жағдайда ислеп атырғаны ушын айлығына үстеме төленеди.

Спорт тараўында болса Қарақалпақстан Республикасы бойынша 10-35 жаслар арасындағы 4552 майыплығы болған шахслар дизимге алынған болып, соннан 440 шахс параспорт түрлерине қамтып алынды. Жәми 16 түрли ҳәм усы күнге шекем 170 тренер параспорттан оқытылған. Мәмлекет тәрәпинен оларға майыплар менен шуғылланғаны ушын айлығына 30% үстеме төленеди [3].

Спорт реабилитацияның (қайта тиклеў жумыслары) зәрүр структуралық бөлими бола алады. Реабилитация қәнигелер топарының майып адамлар сапарларын олар жәмийеттиң ислеп шығарыў, экономикалық, сиясий, материаллық ҳәм шаңарақлық турмысында актив қатнаса алыўы ушын *раўажландырыў, сақлап қалыў*

хәм қайта тиклеў мақсетинде жүргизетуғын кең көлемли искерлиги болып табылады.

Майыплар спорты – майыплар хәм созылмалы кеселлиги болған наўқаслар ушын арнаўлы ислеп шығылған спорт хәрекетлери жыйындысы болып, спорт искерлиги менен шуғылланатуғын балалар, үлкенлер хәм кекселер ушын исленген **клубларда** бос ўақтың өткеріў, тиклениў хәм жоқары нәтийжелерге ерисиў (паралимпияда ойындары) мақсетинде қолланылады [1:92].

Жоқары нәтийжелер спорты көзқарасынан майыплар спортының мәнисин түрлише түсиниў мүмкин, мысалы:

улыўма түсиник: “арнаўлы бир спорт түринде жеке жоқары нәтийжелерге ерисиў”;

кең мәнисте: “спорт шынығыўларының хәр бири – бул жоқары нәтийжелер спорты болып табылады, себеби бул нәтийжелерге ерисиў хәр түрли спорт түрлеринде хәм хәрекет түрлеринде арнаўлы бирлесетуғын хызметлердің әҳмийетли структуралық бөлими есапланады”;

тар мәнисте: “бул инсан өзи ямаса этирапындағылар ушын рекорд есапланған нәтийжелерге ерисиў мақсетинде бар күши менен шуғылланатуғын жоқары нәтийжелер спорты есапланады”.

Майыплар спорты созылмалы кеселликлер менен аўырған наўқаслар, жараланған, майып адамлар шуғылланатуғын спорт болғанлығы себепли майыплар спортының төмендеги түрлери парық етеди:

- майыплар спортының ғалабалық түрлери (ямаса бос ўақыттағы спорт);
- амбулатор реабилитация спорты (ямаса емлейтуғын дене тәрбиясы);
- арнаўлы мектеп хәм интернатлардағы мектеп дене тәрбиясы;
- жарысыў спорты;
- жоқары нәтийжелер спорты (миллий, халықаралық хәм паралимпия жарысларында қатнасыў ушын шынығыўлар процеси) [2:402].

Майыплар спортының тийкаргы *мақсетлери* дене тәрбиясы хәм спорт жәрдемінде майыплар хәм созылмалы кеселликлер менен аўырған наўқасларды тәсирлерден қутқарыў хәм қайта тиклеўден ибарат. Буның ақыбетинде:

- жұмыс қәбилети асып, оқыў-үйрениў процеси оптималласады;
- ғәрезсизликке ерисиў, этираптағылар хәм үскенелерге ғәрезлиликтен қутылыў мүмкин;
- кәсиплик жұмыс қәбилети раўажланады хәм жәмийеттеги орны тикленеди;
- өзи ушын жуўапкершилик сезими, жасаўға уқып артады.

Майыплар спортының бағдарларынан бири жоқары нәтийжелер спорты болып табылады (паралимпия). Онда қатнасыў критерилери төмендегилер есапланады:

- спортта қатнаса алмайтуғын, яғный хәрекет аппараты искерлиги хәм тағы басқалар изден шыққан хәрқандай адам қатнасыўы мүмкин; [1:159].
- ең аз зыянланыў (Минимум “Хандисап”), яғный спортшының федерациялар тәрәпинен белгиленген ең аз дәрежедеги зыянланыў менен қатнасыўына жол

қойылады (ол шуғылланыўы мүмкин болған спорт түрлери хәм саламатлық жағдайы хаққындағы гүўалық бар болса).

2024-жыл 12-декабрь күни Жоқары билим дизиминдеги кадрларды қайта таярлаў хәм қәнигелигин асырыў институтында Россия Илимлер академиясы Федерал мәмлекет бюджет мекемелери менен биргеликте Өзбекстан хәм Россия жоқары билимлендириўде инклюзив билимнің раўажланыўы тенденциялары) атамасында семинар-тренинг шөлкемлестирилди.

Семинар-тренингти шет ел қәнийгелери тарийх пәнлери докторы Симонова Мария Александровна хәмде социология панлери докторы, профессор Пузанова Жанна Васильевналар модератор ретинде алып барды.

Семинар даўамында инклюзив билим, тең билим алыў имканиятын тәмийнлеу, арнаўлы билим көнликпелери хәм индивидуал имканиятларын хәр-түрлилигин есапқа алған түрде оқытыўды шөлкемлестириў машқалалары додаланды.

Семинар-тренингте Республикамыздың 40 жоқары билимлендириў мекемелериниң 76 баслық хәм профессор-оқытыўшы онлайн хәм офлайн тәризде қатнасты.

Хәзирги күнде тәлим системасы менен байланыслы болған бир қатар машқалалар бар. Бул жағдай инклюзив тәлимде де жүз бермекте. Инклюзив тәлимде актуал машқалалар оқыў имаратлары жетерли дәрежеде техникалық әсбаплар менен тәмийнленбеген:

- Бул тараўдағы қәнийгелердің жетиспеўшилиги;
- Өзгешеликлери бар балаларға жәмийеттиң таяр емеслиги;
- Оқыў материалларының туўры келмеўи;
- Инклюзив оқыў орынларының кем қаржыланыўы;
- Мәмлекет тәрәпинен ажратылған материаллық қоллап қуўатлаўды, оқыўшыға емес кәрханаға бағдарланғанлығы;
- Оқыў орынларындағы имканияты шекленген балаларды шетлетиўи;
- Өзгешелиги бар оқыўшыларға басқа балалар хәм ата-аналар қарсы болыўы.

Бул машқалалардың барлығын оқыў орынларында қалай шешиў керек?

Жуўмақ. Атап өтилген машқалалардың барлығы улыўма билим бериўши мектеплеринде инклюзияның раўажланыўына кесент етеди. Инклюзияның раўажланыўы ушын бирдей болған, комплексли болған бағдарламаны жаратып, барлық материал техникалық қураллар менен тәмийнлеў керек. Дефектолог, логопед, психолог, шыпакер хәм социал исшилер сыпатындағы жақсы қәнийгелерди бул тараўға тартыў шәрт. Сондай-ақ инклюзив тәлимди жақсылаў ушын төмендеги илажларды орынлаў керек:

- оқыўшылардың уқып хәм қәлеўин есапқа алыў;
- жақсы өзгешеликлерди есапқа алыў;
- хәр қыйлы методикалық оқытыўды қолланып оқытыў;
- бағдарламасын жақсылаў, педагог хәм оқыўшыларда толерантлықты қәлиплестириў;
- имканияты шекленген балаларды қоллап-қуўатлаў фондын дүзиў;
- оқыў орынларында пулсыз аўқатланыў, жеңилликлерин жаратып бериў.

Әдебиятлар

1. Марчибаева У.С., Токтарбаев Д.Г.-С., Стоцкая Е.С., Сыздыкова С.Ж., Сидорова Р.В., Моисеева Н.А., Тунгышмуратова Л.С. Адаптивная физическая культура и спорт: Учебное пособие. –Нур-Султан: Евразийский Национальный университет им. Л.Н.Гумилева, 2019.
2. Евсеев С.П. Теория и организация адаптивного спорта. –Москва: «Спорт», 2016.
3. <https://gov.uz/sport>

РЕЗЮМЕ. Мақолада Қорақалпоғистонда инклюзив таълимни ривожлантириш масалалари ҳақида фикр юритилади. Хусусан, ОТМ ва умумтаълим мактабларида инклюзиянинг ривожланишига тўскинлик қилувчи айрим муаммолар таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются вопросы развития инклюзивного образования в Каракалпакстане. В частности, будут проанализированы некоторые проблемы, препятствующие развитию инклюзии в вузах и обще-образовательных школах.

SUMMARY. The article discusses the development of inclusive education in Karakalpakstan. In particular, some problems hindering the development of inclusion in universities and general education schools will be analyzed.

KITAPQUMARLIQ MÁDENIYATÍN QÁLIPLESTIRIWGE QARATÍLGAN KÓZQARASLAR

Z.U.Ilyasova – assistent oqıtıwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: kitobxonlik, mutolaa madaniyati, ta’lim, axborot madaniyati, innovatsion yondashuv, oila va maktab, raqamli axborot muhiti, o‘quvchi, targ‘ibot.

Ключевые слова: чтение, культура чтения, образование, информационная культура, инновационный подход, семья и школа, цифровая информационная среда, учащийся, популяризация.

Key words: reading, reading culture, education, information culture, innovative approach, family and school, digital information environment, student, promotion.

Kirisıw. Zamanagóy jámiyette kitapqumarlıq mádeniyatı insannıń intellektuallıq hám ruwxıy rawajlanıwında áhmiyetli orın iyeleydi. Xabar texnologiyalarınń jedel rawajlanıwı shárayatında kitapqa bolǵan qızıǵıwshılıqtıń tómenlewı baqlanbaqta. Sol sebepli, kitapqumarlıq mádeniyatın qáliplestiriwdıń ilimiy-teoriyalıq tiykarların úyreniw hám ámeliy usınıslar islep shıǵıw búgingi kúnniń áhmiyetli máselesine aylanbaqta.

Tiykargı bólim. Kitap insannıń eń jaqın dostı hám másláhátshisi, bilim dereǵı bolıp esaplanadı. Kitap pikir júritiw quralı, ǵáziyneler gıltı bolıp tabıladı. Onı qádirlaw, húrmet etiw, asırıp-abaylawımız kerek. Kitap oqıw, onıń mazmunın túsiniw, oǵan sińdirilgen mazmundı júreken seziniw hám sol arqalı ruwxıy azıqqa iye bolıw bolıp tabıladı. Kitap oqıwshı hár qanday adam joqarı mánawiyatlı shaxs bolıwı múmkin.

Búgingi kúnde jámiyetimizde kitapqumarlıq máselesine úlken itibar berilmekte. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jıl 13-sentyabrdegi PQ-3271-sanlı “Kitap ónimlerin basıp shıǵarıw hám tarqatıw sistemasın rawajlandırıw, kitap oqıw hám kitapqumarlıq mádeniyatın arttırıw hám úgit-násiyatlaw boyınsha kompleksli is-ilajlar baǵdarlaması haqqında”ǵı qararı buǵan anıq misal bola aladı.

Usı qarar sheńberinde kitap ónimlerin basıp shıǵarıw hám tarqatıw sistemasın rawajlandırıw, kitap oqıw hám kitapqumarlıq mádeniyatın arttırıw hám úgit-násiyatlaw boyınsha kompleksli ilajlar baǵdarlaması tastıyıqladı.

Usı qarardıń orınlanıwın támiyinlew maqsetinde barlıq mámleketlik hám mámleketlik emes shólkemler hám olardıń bólimlerinde qararda belgilengen wazıypalardı sheshiwge qaratılǵan ilajlar tiykarında rejeli hám maqsetli jumıslar jolǵa qoyıldı. Ásirese, mámleketimiz boylap “Jas kitapqumar shańaraq”, “Jas kitapqumar” tańlawlarınń jolǵa qoyılıwı hám jeńimpaz kitapqumarlar túrli sawǵalar menen sıyıqlanıwı buǵan misal bola aladı.

Kitap – xabarlardı, ideyalardı, obrazlardı hám bilimlerdi saqlaw hám de tarqatıw, jámiyetlik-siyasiy, ilimiy, estetikalıq kóz-qaraslardı qáliplestiriw quralı, bilimlerdi

úgit-násiyatlaw hám tárbiya quralı, kórkem, ilimiy shıǵarma, jámiyetlik ádebiyat bolıp esaplanadı. Xalıqaralıq statistikada YUNESKO usınısına muwapiq 48 betten kem bolmaǵan, dáwirlik emes basılımdı kitap dep ataw qabil etilgen [1].

Kitapqumarlıq – bul insannıń óz ústinde islewı, iskerligin belgili baǵdarǵa burıw, sanasında belgili bir sezimlerdi, isenim hám kózqarası payda etiw, onı oylawǵa, ómirde qalay jasawǵa pikir júrgiziwge úyretiw.

Shıǵısta ádep-ikramlılıq boyınsha ullı shıǵarmalar jaratqan Muhammed Jabalrudıydıń kitap haqqındaǵı tómendegi pikirlerine itibar qaratayıq: “Háy áziz! Adam ushın kitaptan qádirlı hám jaǵımlıraq sáwbetles joq. Kitap sheshenlikte, er jetkenlikte, náziklikte teń joq, eki júzlilikten azat joldas. Jalǵızlıqta hám qayǵılı kúnlerde jaqın dos. Onda alawızlıq ta, ókpede joq. Ol sonday sırlas, sózlerinde jalǵan hám qáte bolmaydı. Sáwbetinen bolsa adam zerikpeydi. Ol óz dostınıń kewlin awırtpaydı. Júregın bolsa qıspaydı. Ol sonday joldas, kisiniń artınan ósek aytıp júrmeydi. Onıń sáwbetinen saǵan sonday bereketli paydalar jetedi, bunday paydanı adamlardan taba almaysañ. Kerisinshe, kópshilik adamlardıń sáwbetinen adamǵa zıyan jetedi. Kitaptay dos ishinde barlıq ilim “Kitap aqıl qorǵanı”, degen hikmet jámlengen” [2].

Kitap barlıq mashqalalardı sheshiwge járdem beretuǵın kúsh bolıp tabıladı. Sonıń ushın da elimizde kitap penen tanıs bolǵan, kitaptı súygen, kitap jazǵan, kitaptı muqaddes bilip, qarashıǵınday saqlaǵanlardı zıyalı dep ataǵan.

Xosh, kitapqumarlıq mádeniyatı degende neni túsinemiz? Bular, pikirimizshe tómendegilerden ibarat:

- óziniń kásiplik-qánigelik hám kórkem-ruwxıy jetikligin arttırıw ushın kitaptı tańlay alıw hám ózi ushın zárúrin oqıw;

- kitap ústinde islew kónlikpesin jaqsı úyrenip alıw hám oǵan tereń ámel ete biliw;

- kitaptı óz betinshe oqıy biliw;

- oqıǵan kitaptıń tiykarǵı mazmunın talqılay biliw, onıń sıyıqlı dúnyasına kire biliw;

- oqıǵanlarınan turmıslıq juwmaqlar shıǵarıw;

- kitaptıń kerekli, zárúrli jerlerin jan dáptershege kóshirip alıw, tanıs emes bolǵan sózlerdi este saqlap qalıwǵa umtılıw;

- izbe-iz túrde oqıw kónlikpesine iye bolıw;

- kitapqa eń qádirdan dostıńa qatnasta bolǵanday itibar menen qaraw;

- kitaptı jaramsız halǵa keltirmew ushın onnan durıs paydalana biliw, kitaptı asıqpay oylap, dıqqat penen oqıw kónlikpesine iye bolıw, kitapxana kartotekaları menen isley biliwdi úyreniw;

- oqıǵan kitaptı doslar menen ortaqlasıw, jaqsı kitaptı olarǵa usınıs etip, onı basqalar da oqıp shıǵıwına erisiw;

- hár bir jaqsı kitaptı ilim qalasınıń gılti dep bilip, onıń máńgi ómirin támiyinlew.

Kitap oqıw hám kitapqumarlıq mádeniyatı insan ómirinde suw hám hawaday zárúr hám áhmiyetin derlik on ásir aldın jasaǵan Abu Rayxan Beruniydiń ádil pikirlerinde kóriwimiz mumkin. “Maqsetimiz oqıwshını sharshatıp qoymaw. Mudamı bir nárseni oqıp berseń zerigip taqatı tawsıladı. Eger oqıwshı bir máseleden basqa máselege ótip tursa, ol tap hár qıylı baǵlarǵa qıdırıp baratırǵanda, bir baǵdan óter-ótpes, basqa baǵ baslanadı,” - degen edi oyshıl óziniń “Saydona” kitabında [3].

Safo Matchanov kitapqumarlıq tárbiyası haqqında bılay jazadı: “Kitapqumardı eń dáslep, shıǵarmada súwretlengen haqıyqatlıq qızıqtıradı. Bunday qızıǵıwshılıq áste-aqırın sezimge tásir kórsetedi. Oqıwshıda shıǵarmada súwretlengen haqıyqatlıq penen turmıs haqıyqatlıǵın salıstırıw meyli oyanadı” [4]. Sonıń ushın da shańaraqta ata-ana, mektepte muǵallım balalarǵa kitap tańlawda járdem beriw zárúr. Bul baǵdarda tek ǵana kórkem shıǵarma emes, jas óspirim kózqarasın keńeytetuǵın qızıqlı ilimiy ǵalabalıq kitaplar da, túrlı maǵlıwmatlar da áhmiyetli rol oynaydı. Álbette, bul jumista balardıń individual qızıǵıwshılıqların da esapqa alıw zárúr. Kitapqumarlıq qolǵa túsken kitaptı oqıw emes, bálki insan qızıǵıwshılıǵı hám kózqarasına qaray saylap oqıw da bolıp tabıladı.

Kitapqumarlıqtıń maqseti bilim hám ruwxıy jetiklikke iye bolıw bolıp tabıladı. Kórkem shıǵarmalar arqalı bolsa qaharmanlardıń keshirmeleri arqalı jaqsılıq hám jamanlıqtıń parqın biletuǵın, kishiyeıyllık, tuwrılıq, miynet súygishlik, watan súygishlik sıyaqlı insanıyılıq pazyiletler tiykarında olardıń mánawiyatı qalıplesip baradı.

Kitapqumarlıq mádeniyatı oqıwshıǵa oqıp atırǵan shıǵarmasın tolıq túsiniw, onnan kórkem- estetikalıq zawıq

alıw, jazıwshı pikiri, shıǵarma ideyasın ańlaw hám bahalay alıw, bunnan tısqarı kitap hám kitapxanadan paydalanıw, anıqlama bibliografiyalıq apparatınan ózin qızıqtırǵan yamasa zárúr máselelerge baylanıslı kitaplardı tabıw hám onnan paydalanıw jolların úyretedi. Kitap tańlaw, onı tez oqıw, oqılǵan kitaplardı basqalarǵa usınıs etiw, abaylap saqlaw da kitapqumarlıq mádeniyatınıń quramına kiredi.

Psixolog L.S.Vigotskiy kitap oqıwdıń insannıń oylawın, sóylewin hám kóz aldına keltiriwdi rawajlandırıwdıǵı áhmiyetli rolin atap ótedi [5]. Sonday-aq, pedagog V.A.Suxomlinskiy kitaptı “aqlıy tárbiya quralı” dep esaplaydı hám oqıwshılardı kitap oqıwǵa xoshametlew zárúrligin aytıp ótedi [6].

Kitapqumarlıq mádeniyatına tásir etiwshi faktorlar sociologiyalıq izertlewler sonı kórsetedi, shańaraq ortalıǵı, bilimlendiriw sisteması, ǵalaba xabar quralları hám texnologiyalar kitapqumarlıq mádeniyatına sezilerli tásir kórsetedi. Ilimpazlar texnologiyalardıń rawajlanıwı kitap oqıwǵa bolǵan qızıǵıwshılıqtıń tómenlewine alıp keliwi mumkin ekenligin atap ótpekte.

Kitapqumarlıq mádeniyatın qalıplestiriw boyınsha tómendegishe ámeliy usınıslardı keltirip ótemiz:

- Shańaraq hám bilimlendiriw mákemeleri balalarda kitapqa muhabbattı qalıplestiriwde áhmiyetli rol atqaradı;

- Kitapxanalardı zamanagóy málimleme oraylarına aylandıırıw hám olarda hár qıylı ilajlar shólkemlestiriw zárúr;

- Ǵalaba xabar quralları kitapqumarlıqtı úgit-násiyatlawda belsene qatnasıwı kerek;

- Zamanagóy texnologiyalardan kitapqumarlıqtı rawajlandırıwda paydalanıw, elektron hám audio kitaplardı ǵalaba en jaydırıw kerek.

Kitapqumarlıq mádeniyatı túsiniǵı júdá keń mániste qollanıladı. Atap aytqanda, bul qubılıs shıǵarmanı ańlaw hám onı túsiniw ushın oqıwshıdan belgili tayarlıq hám sapanı talap etedi. Bul qubılıstıń mánisi kitaptı tek ǵana betlew hám onnan ulıwma paydalana biliwden baslap dóretiwshilik oqıw, kitap avtorına dos bolıp, onıń shıǵarmasın tereń talqılap oqıwǵa shekem baradı.

Juwmaq. Juwmaqap aytqanımda kitapqumarlıq mádeniyatın qalıplestiriw jámiyettiń intellektuallıq hám ruwxıy rawajlanıwı ushın úlken áhmiyetke iye. Usı maqalada keltirilgen ilimiy-teoriyalıq tiykarlar hám ámeliy usınıslar kitapqumarlıq mádeniyatın rawajlandırıwdıń nátiyjeli strategiyaların islep shıǵıwǵa járdem beredi.

Ádebiyatlar

1. O‘zbekstan Respublikasi Prezidentining 2017-yil 13-sentyabrdagi «Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida»gi PQ-3271 sonli qarori.

2. Mashriqzamin-xikmat bo‘stoni. –Toshkent: 1997. 39-b.

3. Abu Rayhon Beruniy “Saydana”. – Toshkent: 1992.

4. Safo Matjon Komillik mezonlari. – Toshkent: «Sharq», 2010.

5. Выготский Л.С. Педагогическая психология. Под ред. В.В. Давыдова. – М.: 1991.

6. Сухомлинский В.А. Сердце отдаю детям. – Минск: «Народная асвета», 2001.

РЕЗЬЮМЕ. Ushbu maqolada kitobxonlik madaniyatining jamiyat va shaxs hayotidagi o‘rni, uni shakllantirishning samarali yo‘llari hamda zamonaviy yondashuvlar yoritiladi. Ta‘lim jarayonida o‘quvchilarda kitobga muhabbat uyg‘otish, o‘qish madaniyatini rivojlantirish, oilaviy va maktab muhitining bu boradagi roli muhokama etiladi. Shuningdek, kitobxonlikni targ‘ib etishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish bo‘yicha takliflar beriladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается роль культуры чтения в жизни общества и личности, эффективные пути ее формирования и современные подходы. Обсуждается роль образовательного процесса в воспитании у учащихся любви к книге, развитии культуры чтения, а также значение семейной и школьной среды в этом аспекте. Кроме того, представлены предложения по использованию возможностей информационно-коммуникационных технологий в популяризации чтения.

SUMMARY. This article examines the role of reading culture in society and individual life, effective methods for its formation, and modern approaches. It discusses ways to instill a love for books in students during the educational process, develop reading culture, and explores the role of family and school environments in this regard. Furthermore, the article provides suggestions for utilizing information and communication technologies to promote reading habits.

MEKTEPKE SHEKEMGI JASTAǴÍ BALALARDA LOGIKALÍQ PIKIRLEWDI RAWAJLANDIRIW BOYINSHA ALDINǴÍ TAJIRIYBELER (SHET EL MÁMLEKTLERI MÍSALÍNDA)

A.Isnaddinova – *tayanish doktorant*

Mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri direktor hám qanigelerdi qayta tayarlaw

hám olardıń mamanlıǵın asırıw instituti

Tayanch soʻzlar: mantiqiy fikrlash, maktabgacha taʼlim, oʻyinga asoslangan taʼlim, xalqaro tajriba, kognitiv rivojlanish.

Ключевые слова: логическое мышление, дошкольное образование, обучение на основе игры, международный опыт, когнитивное развитие.

Key words: logical thinking, preschool education, play-based learning, international experience, cognitive development.

Kirisiw. Logikalıq pikirlew – bul balanıń pikirlewi, mashqalardı sheshiwi hám túsiniqler ortasındaǵı baylanıslılıqtı anıqlawǵa xızmet qılıwshı tiykarǵı kognitiv kónlikpe. Mektepke shekemgi (3-7 jas) jas balalar ushın bul dáwir miydıń jedel rawajlanıw basqısı esaplanadı. Sonlıqtan, bul dáwirde logikalıq pikirlewdi rawajlandırıwshı shınıǵıwlar áhmiyetli orın iyeleydi. Dúnya boyınsha mektepke shekemgi bilimlendiriw sistemaları erte kognitiv rawajlanıwǵa úlken itibar bermekte hám logikalıq pikirlewdi rawajlandırıwǵa tiykarlangan jantasıwları en jaydırap atır.

Adebiyatlar analizi. Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda logikalıq pikirlewdi rawajlandırıw máselesi rawajlanıw psixologiyası hám mektepke shekemgi bilimlendiriw tarawı sheńberinde keń úyrenilgen. J.Piajeniń kognitiv rawajlanıw teoriyası, tiykarınan 2-7 jastı qamtıp alıwshı “preoperacion basqış” oyın, klassifikaciyalaw hám izbe-izlik túsiniqleriniń logikalıq pikirdi qalıplestiriwdegi ornın atap ótedi. Piaje balaların intuitiv pikirlewden basqışpa-basqış logikalıq pikirlewge ótiw procesin ásirese, olar átirap-ortalıq penen óz ara tásirlegeninde qanday payda bolıwın túsindirip bergen [1].

Sońǵı jıllarda ótkerilgen izertlewler túrli pedagogikalıq modeller mektepke shekemgi jastaǵı balalarda logikalıq pikirlewge qanday tásir kórsetiwın úyreniwge qaratılǵan. Mısali, Finlandiya hám basqa Skandinaviya mámleketlerinde keń en jaydırılǵan oyınǵa tiykarlangan bilim beriw modeli balalarda sın pikirlew, ózin basqarıw hám mashqalardı sheshiw kónlikpelerin qalıplestiretuǵınlıǵı dálillengen [2]. Finlandiyanıń erte tálim sisteması balanıń gárezsizligine, izleniwge hám tábiyyı ortalıqta úyreniwine úlken itibar qaratadı. Bul logikalıq pikirlewdiń tábiyyı qalıplesip barıwına járdem beredi.

Italiyadaǵı Reggio Emilia jantasıwı konstruktivistik teoriyaǵa tiykarlangan bolıp, balaların óz pikirlerin súwretler, qurılıs, qarım-qatnas sıyaqlı túrli formalar arqalı bildiriwine imkaniyat jaratadı. Alıp barılǵan izertlewler Reggio mekteplerinde joybarlarǵa tiykarlangan hám sherikliktegi tálim balaların logikalıq baylanıslılıqtı ornatiwı, pikirlerin izbe-iz bayanlaw hám olardı tiykarlap beriw kónlikpelerin rawajlandıradı [3].

Aziya mámleketlerinde, tiykarınan Singapur hám Yaponiyada logikalıq pikirlewdi rawajlandırıw birqansha sistemalı jantasıwlar arqalı ámelge asırıladı. Singapurda erte bilimlendiriwde CPA (Konkret-Súwret-Abstrakt) modeli tiykarında sanlı túsiniqler hám mashqalardı sheshiw shınıǵıwları qollanıladi. Bul usıl balaların anıq

qurallardan abstrakt pikirlewge ótiwın nátiyjeli qollap-quwatlaydı [4]. Yaponiyada mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri hár kúni iskerlikke logikalıq jumbaqlardı qosıp baradı.

Ullı Britaniyanıń “Erte jastaǵı bilimlendiriw basqışı” dástúri mashqalardı sheshiw, logikalıq pikirlew hám matematikalıq iskerliklerdi mektepke shekemgi bilimlendiriwdiń tiykarǵı quramlıq bólimleri sıpatında belgileydi. Oyın hám gúrrinler tiykarında logikalıq wazıypalardı integratsiya qılıw balalarda izbe-izlik, shamalaw hám klassifikaciyalaw sıyaqlı kónlikpelerdi rawajlandırıwǵa járdem beredi [5].

Logikalıq pikirlew mektepke shekemgi jasta sistemalı hám de izleniwge tiykarlangan jantasıwlar arqalı nátiyjeli ámelge asırıladi. Jantasıwlar mádeniyatqa qarap parıqlansa da, bulardıń bárshesi ámeliy qatnasıw, kontekstte úyreniw hám pikirlew procesin basqışpa-basqış jetilistiriwge tiykarlangan.

Metodologiya. Maqalada izertlew mektepke shekemgi jastaǵı balalarda logikalıq pikirlewdi rawajlandırıwda paydalanılıp atırǵan usıllardı salıstırıwǵa qaratılǵan. Bunda maǵlıwmatlar shet el alımları tárepinen mektepke shekemgi jastaǵı balalarda logikalıq pikirlewdi rawajlandırıwǵa qaratılǵan salıstırmalı izertlewler tiykarında úyrenip shıǵıldı. Maqseti túrli mámleketlerdegi pedagogikalıq ámeliyatlardı salıstırıw arqalı logikalıq pikirlewge tásir qılıwshı faktorlardı anıqlaw. Izertlew tiykarǵı 3 basqıştan: qatnasıwshılardı tańlaw, maǵlıwmatlardı jıynaw hám jıynalǵan maǵlıwmatlardı analiz qılıwdan ibarat boldı.

Atı atap ótilgen mámleketlerden birneshe mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemleri tańlap alınıp, bul túrli tálim ortalıqların salıstırıw imkaniyatın bergen. Rásmiy túrde tán alınǵan mektepke shekemgi bilimlendiriwde oqıw dástúriń bar ekenligi, mashqalardı sheshiw hám logikalıq pikirlewge qaratılǵan iskerliklerdiń bolıwı, topar shınıǵıwlarına izertlewshilerdiń qatnasıwına ruxsat beriliwi sıyaqlı kriteriyalarǵa tiykarlangan halda izertlewler alıp barıladi.

Maǵlıwmatlardı jıynawda baqlaw, intervyu, hújjetlerdi úyreniw, sorawnama usıllarınan paydalanıladi. Topardaǵı alıp barılıp atırǵan shınıǵıwlar, toparlıq iskerlikler hám erkin oyınlar gúzetiledi. Pedagoglar hám ata-analar menen ótkerilgen sáwbetler arqalı olardıń logikalıq pikirlewdi oyınlar, gúrrinler hám topar tártibine qanday integraciya qılıp atırǵanlıǵı, sonday-aq bunda duslasıp atırǵan mashqalaları hám qollanıp atırǵan strategiyları

anıqlanıladı. Shınıǵıw hám kúndelikli iskerliklerde qollanılatusın qurallar (basqatırmalar, kitaplar, vizual materiallar h.b) jıynalıp, olardıń balalar kognitiv rawajlanıwına tásiiri úyrenilip shıǵıldı. Úyreniw juwmaǵında hár bir mámlekette balardıń logikalıq pikirlewge tiyisli jantasıwlar óz ara salıstırılǵan, olardaǵı uqsashlıqlar hám parqlar anıqlandı.

Talqılaw hám nátiyjeler. Bul izertlew Finlandiya, Yaponiya, Italiya, Singapur hám Ullı Britaniya mektepke shekemgi bilimlendiriw shólkemlerinde tárbiyalanıwshılardıń logikalıq pikirlewın rawajlandırıwdıń ámeliy táreplerin úyreniwge qaratıldı. Izertlew dawamında hár bir mámleket boyınsha tómendegidey juwmaqqa kelindi.

Finlandiya. Oyinga tiykarlangan hám izleniwge baǵdarlangan shınıǵıwlar balalarda logikalıq pikirlewdi rawajlandırıwda áhmiyetli rol oynaydı. Baqlawlar nátiyjesinde balalar qollar menen islew hám toparlıq birge islesiw arqalı mashqalalardı sheshiwge úyretilgen. Mısalı, tábiyat seyilinde balalarga japıraqlar yamasa taslardaǵı naǵıslardı anıqlaw tapsırılǵan. Bul arqalı olarda túrlerge bóliw hám naǵıslardı ajratıw kónlikpesi rawajlandırıladı, tárbiyashılar balardıń óz baqlawları tiykarında hawa-rayın shamalaw sıyaqlı real turmısqa tiyisli logikalıq pikirlew mısalları úyretip barıladı.

Oqıw ortalıǵında maslasıwshań hám kem strukturaǵa iye bolıp, balalarga qáteler arqalı tájiriybeler arttırıwǵa imkaniyat beriledi. Tárbiyashılar jolbasshı sıpatında sorawlar berip, óz ara pikirlesiwdi xoshametlep baradı. Erkin oyn hám akademik shınıǵıwlar ortasındaǵı teńsal-maqlıqtı saqlaw tárbiyashılar ushın qıynshılıq tuwdırǵan.

Yaponiya. Yaponiya mektepke shekemgi tálim sisteması logikalıq pikirlewdi keńislikte oylaw hám naǵıslardı tanıw arqalı rawajlandırıp barǵan. Balalar tangramlar (rawajlandırıwshı oyn), basqatırmalar hám monshaqlı naǵıslar menen shuǵıllanǵan. Bul shınıǵıwlar izbe-izlikti túsiniw hám nátiyjelerdi aldınnan aytıw kónlikpesin jetilistiriwge xızmet etedi. Mısalı, balalar buyımlardı reń yáki kólemine qarap tártiplew yamasa gúrrindegi waqıyalardı waqt izbe-izligine kóre jaylastırıw shınıǵıwların islep baradı.

Tárbiyashılar balardıń oylaw dárejesin esapqa alǵan halda wazıypalardı basqıshpa-basqısh quramalasırılıp barılǵan. Biraq hár bir balanıń rawajlanıw tezligine mas tapsırmalar beriw tárbiyashılar ushın ayırım qıynshılıqlar mashqala tuwdırǵan.

Italiya. (Reggio Emilia jantasıwı) Reggio Emilia modeli balalardı kishi toparlarda islew joybarlardı rejelestiriw, ámelge asırıw hám analiz qılıwǵa baǵdarlaydı. Mısalı, balalar toparı birgelikte úy modeli qurıw joybarın ámelge asırǵan, bunda olar materiallar tańlawı, dizayn hám turaqlılıq sıyaqlı mashqalalardı sheshken. Bul procest balalar óz pikirlerin súwret, sózler arqalı hújjetlestirip,

logikalıq pikirlerde bildirgen hám jetilistirgen.

Tárbiyashılar balalar logikalıq pikirler arqalı óz pikirlerin tiykarlap beriwge urınıp atırǵanlıǵın dizimge alǵan. Biraq, hár bir joybar ushın kerekli resurslardı támiyinlew, olardıń individual ózgeshelikke mas keliwin támiyinlew qıynshılıq tuwdırǵan.

Ullı Britaniya. “Erte jastaǵı bilimlendiriw basqıshı” dástúrinde gúrrinler hám rolly oynlar arqalı mashqalalardı sheshiw hám logikalıq pikirlewge ayrıqsha itibar qaratıladı. Balalar waqıyalardı izbe-iz jaylastırıw, jaǵdaydıń dawamlılıǵın shamalaw sıyaqlı iskerlikler menen shuǵıllanadı. Sonday-aq, logikalıq oynlar, basqatırmalar hám kúndelik tártip (mısalı, oynshılıqlardı saralaw yamasa awqatlanıw waqtında járdem beriw) arqalı hám pikirlew kónlikpelerin bekkemlenedi.

Kópshilik toparlarda súwretli kartalar sıyaqlı vizual qurallar keń qollanıladı. Tárbiyashılar turaqlı ráwishte logikalıq iskerlikler menen shuǵıllanǵan balalarda gárezsiz hám toparda mashqalalardı sheshiw dárejesi birqansha rawajlanǵanlıǵın atap ótedi. Biraq, balalar rawajlanıw dárejesindegi parıqlardı inabatqa alıp, individual jantasıw zárúr bolıwı tárbiyashılar ushın qıynshılıqlar keltirip shıǵarǵan.

Ámeliy shınıǵıwlar, toparlıq birge islesiw hám kontekstte mashqalalardı sheshiw sıyaqlı ulıwmalıq elementler balalarda logikalıq pikirlewdiń rawajlanıwın kúsheytedi. Izertlew nátiyjeleri logikalıq pikirlewge baǵdarlawshı shınıǵıwlar tálim dástúrlerine integraciyalaw zárúr hám paydalı esaplanadı. Hár bir mámleket óziniń mádeniyatı hám bilimlendiriw filosofiyasına mas jantasıwlarǵan paydalanǵan bolsa da, barlıq sistemalar logikalıq pikir júrgiziw ushın qollap-quwatlawshı ortalıq jaratıwǵa baǵdarlanǵanlıǵın kóriwimiz múmkin.

Juwmaq. Xalqara mektepke shekemgi bilimlendiriw tájiriybeleriniń salıstırıw analiz arqalı, erte jastaǵı balalarda logikalıq pikirlewdi rawajlandırıwda sistemalı shınıǵıwlar menen birge balalar baslamasına tiykarlangan izleniwler úlken áhmiyetke iye ekenligi kórinedi. Finlandiyanıń oyinga tiykarlangan modeli hám Singapur mektepke shekemgi bilimlendiriw tarawındaǵı dúzilgen matematikalıq shınıǵıwlar logikalıq pikirlewdi qalıplestiriwde nátiyjeli usıllardıń biri ekenligin tastıyıqlaydı.

Mektepke shekemgi bilimlendiriw dáwirinde qalıplesken logikalıq kónlikpelerdiń keyingi basqıshlardaǵı oqıw jetiskenliklerine hám oylaw dárejesine nátiyjeli tásir kórsetiw anıqlaw ushın jáne de izertlewler alıp barıw zárúrligi payda boladı. Sonday-aq, rawajlanıw dárejeleri boyınsha túrlishe bolǵan balalar ushın maslastırılǵan jantasıwlar islep shıǵıw hám olardı ámeliyatqa en jaydırıw boyınsha izertlewler alıp barıw kerekligin ayrıqsha atap ótiwimiz zárúr. Nátiyjede bul hár bir balaga óz rawajlanıw basqıshına say tárizde logikalıq pikirlew imkaniyatın beredi.

Ádebiyatlar

1. Bondarevskaya E.V. Psychological and pedagogical foundations of early childhood education: Concepts and practice. Moscow State University Press. 2007.
2. Galperin P.Y. The psychology of thinking and problem-solving: Theoretical and applied aspects of education. Russian Academy of Education Press. 2011.
3. Davydov V.V. The content and methods of teaching children logic in preschool education. Pedagogical Institute of the Russian Academy of Education Press. 2003.
4. Elkonin D.B. Child development and early childhood education: Historical and theoretical perspectives. Moscow University Press. 2005.
5. Rubtsova O.V. The role of play in developing logical thinking in preschool children. Journal of Russian Preschool Education, 7(3), 91-100. 2016.

REZYUME. Maqolada Finlyandiya, Yaponiya, Italiya, Singapur va Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarning maktabgacha ta'lim tizimlarida qo'llanilayotgan ilg'or amaliyotlar tahlil qilinadi. Ushbu mamlakatlar o'yin asosidagi ta'lim, tadqiqotga asoslangan loyihalar, mantiqiy o'yinlar va kichik yoshdagi matematik bilimlar tizimi kabi turli yondashuvlardan foydalanib, bolalarda mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirmoqda. Tadqiqot natijasi bolaga yo'naltirilgan ta'lim bilan pedagog boshqaruvi o'rtasidagi mutanosiblik mantiqiy tafakkurni samarali rivojlantirishda muhim ekanligini ko'rsatadi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются передовые практики, применяемые в системах дошкольного образования таких стран, как Финляндия, Япония, Италия, Сингапур и Великобритания. Эти страны используют различные подходы, такие как обучение на основе игры, исследовательские проекты, логические игры и системы раннего математического образования, для формирования навыков логического мышления у детей. Результаты исследования показывают, что баланс между ориентированным на ребёнка обучением и педагогическим руководством имеет важное значение для эффективного развития логического мышления.

SUMMARY. This article analyzes advanced practices used in the preschool education systems of countries such as Finland, Japan, Italy, Singapore, and the United Kingdom. These countries employ various approaches such as play-based learning, research-based projects, logic games, and early childhood mathematics systems to foster logical thinking skills in children. The research results show that a balance between child-centered education and teacher guidance is essential for effectively developing logical thinking.

ИНТЕГРАЦИЯ СЛОВЕСНОЙ, ИГРОВОЙ И ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ФОРМИРОВАНИЯ СВЯЗНОЙ РЕЧИ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Г.А.Каллибекова – кандидат педагогических наук, доцент

А.П.Рейембаева – докторант

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

Таянч сўзлар: izchil nutq, integratsiya, og'zaki, o'yin va tasavvur harakatlari, ijodkorlik, muloqot qobiliyatlari, mantiq, grammatik to'g'rilik.

Ключевые слова: связная речь, интеграция, словесная, игровая и изобразительная деятельность, креативность, коммуникативные навыки, логика речи, грамматическая правильность.

Key words: coherent speech, integration, verbal, playing and visual activities, creativity, communication skills, speech logic, grammatical correctness.

Введение. Формирование связной речи младших школьников – один из важнейших процессов в их образовательном развитии, включающий не только освоение языковых норм и правил, но и развитие мыслительных процессов, креативности и личностной активности. На начальном этапе обучения связь между словесной, игровой и изобразительной деятельностью способствует более глубокому и многогранному восприятию языка. Взаимодействие этих видов деятельности позволяет улучшить восприятие речи, развивает творческие способности детей и способствует формированию их коммуникативных навыков.

Цель данной статьи — исследовать влияние интеграции словесной, игровой и изобразительной деятельности на процесс формирования связной речи младших школьников, а также рассмотреть эффективные методики и практические подходы, направленные на совершенствование этой деятельности.

Связная речь как компонент развития личности младшего школьника

Связная речь – это способность четко и логично передавать информацию, излагать свои мысли в последовательной и понятной форме. Этот компонент является основой для успешного общения, восприятия письменной и устной речи, а также для развития более сложных навыков мышления.

Для младших школьников развитие связной речи — это процесс, который затрагивает несколько аспектов:

- **Логика речи:** Умение выстраивать последовательные и логичные фразы, структурировать информацию.

- **Грамматическая правильность:** Применение правил грамматики для формирования правильных и понятных конструкций.

- **Эмоциональное восприятие речи:** Способность передавать свои чувства и эмоции через слова.

- **Социальная адаптация:** Умение взаимодействовать с окружающими, эффективно общаться с педагогами и сверстниками.

Формирование связной речи — это процесс не только языковой, но и когнитивной. Чем раньше ребенок начинает осваивать навыки самовыражения и общения, тем легче ему будет развивать более сложные виды речи в дальнейшем.

Роль словесной деятельности в формировании связной речи

Словесная деятельность в процессе формирования связной речи является основой для развития всех других форм активности. Этот процесс начинается с освоения фонетических, лексических и грамматических единиц языка. Однако ключевое значение имеет именно связное изложение мыслей, которое формируется через активные практики устного и письменного творчества.

Одним из наиболее эффективных методов формирования связной речи является **рассказ**, который обучает детей строить фразы и предложения в логической последовательности. В ходе такого упражнения дети учатся:

- Выстраивать повествование, соблюдая временную последовательность событий.

- Составлять предложения с правильным согласованием слов.

- Обогащать свою речь разнообразными лексическими единицами.

Рассказ может быть как личным (опыт ребенка), так и вымышленным, например, пересказ книги или изобретение собственного сюжета. Важно, чтобы ребенок

сам рассказывал, а не заучивал готовые тексты, так как это развивает самостоятельность и креативность.

Игровая деятельность как метод формирования связной речи

Игра является важным аспектом развития младших школьников, поскольку она служит связующим звеном между теоретическим знанием и практическим применением навыков. Игровая деятельность способствует не только развитию когнитивных и социальных навыков, но и активному освоению речи.

Игры, направленные на развитие речи, как правило, включают элементы **ролевых игр, диалогов и песен**. В процессе игры дети используют разнообразные языковые структуры, что способствует улучшению их словарного запаса, повышению уровня грамматической правильности и развитию коммуникативных навыков.

• **Ролевые игры:** При их организации дети выполняют различные социальные роли (например, роли продавца, покупателя, учителя и ученика), что помогает развивать умение вести связную беседу, поддерживать тему разговора и использовать речи для решения практических задач.

• **Диалоговые игры:** Участие в диалогах помогает детям научиться задавать вопросы, формулировать ответы, а также учитывать точку зрения собеседника.

• **Игры с элементами сюжетного творчества:** Дети могут выдумывать и представлять различные ситуации, что развивает не только речь, но и воображение.

Игровая деятельность, таким образом, позволяет младшим школьникам развивать навыки общения и научиться излагать свои мысли не только в контексте учебных заданий, но и в повседневной жизни.

Изобразительная деятельность и ее роль в развитии речи

Изобразительная деятельность способствует развитию у детей пространственного и образного мышления, что напрямую связано с развитием связной речи. Преимущество изобразительной деятельности заключается в том, что она позволяет детям выразить свои чувства и мысли через рисунок, а затем научиться объяснять свой замысел устно или письменно.

Изобразительная деятельность способствует:

• **Развитию образного восприятия:** Дети учат воспринимать мир не только через слова, но и через визуальные образы. Это развивает их способность описывать не только то, что они видят, но и то, что могут представить себе.

• **Связной описательной речи:** При объяснении своего рисунка ребенок учится строить логичные и

последовательные высказывания, уточняя детали, уточняя описание.

• **Эмоциональной выразительности:** Изобразительная деятельность помогает детям передавать свои эмоции через визуальные образы, что потом можно выразить словами.

Примером такого взаимодействия является работа, когда ребенок рисует картину, а затем рассказывает о ней, используя связное описание. Это помогает развивать не только языковые навыки, но и креативность, воображение, а также умение структурировать информацию.

Интеграция видов деятельности в обучении младших школьников

Интеграция словесной, игровой и изобразительной деятельности является эффективной педагогической стратегией, поскольку она охватывает различные аспекты психического развития ребенка, стимулируя как когнитивные, так и эмоциональные процессы. В условиях современной школы все больше внимания уделяется мультидисциплинарным подходам, где различные виды деятельности взаимно обогащают друг друга.

Примером интеграции этих видов деятельности может быть проектная работа, в рамках которой дети, используя словесные, игровые и изобразительные методы, разрабатывают собственные проекты, например, рассказывают историю с элементами рисования и театрализованной игры. Такие подходы стимулируют детей к активному применению знаний и навыков, а также способствуют глубокому усвоению материала.

Выводы. Интеграция словесной, игровой и изобразительной деятельности в процессе формирования связной речи младших школьников является важным педагогическим инструментом. Она способствует всестороннему развитию ребенка, улучшению его речевых навыков, развитию креативности и коммуникативных способностей. Использование таких методов обучения, как рассказывание, ролевые и диалоговые игры, а также изобразительная деятельность, позволяет не только развивать навыки связной речи, но и поддерживать высокий уровень мотивации и заинтересованности детей в обучении.

В конечном итоге это ведет к формированию уверенного, творческого и гармонично развитого ребенка, способного полноценно выражать свои мысли и взаимодействовать с окружающим миром.

Литература

1. Гончарова Н.А. Формирование профессионального сознания студентов неязыковых вузов в процессе владения иностранным языком. / Н.А. Гончарова // В сб.: Тамбов на карте генеральной: социально-экономический, социокультурный, образовательный, духовно-нравственный аспекты развития региона: материалы Всероссийской научной конференции. – Мичуринск: Мичуринский государственный аграрный университет, 2016. – С. 210.
2. Пидкасистый П.И. Технология игры в обучении. -М.: «Просвещение», 2008. – С.193.
3. Симанженкова И.А. Использование игр на уроках английского языка как средство стимулирования познавательной активности младших школьников // Иностранные языки и межкультурная коммуникация: современное развитие современного мира и перспективы: сборник статей по результатам III научной конференции молодых ученых 17.05.2018 г. (ДИЯ НИУ ВШЭ) / Отв. редактор Е.Г.Кошкина. Выпуск 2. -М.: Из-во ООО «Буки Веди», 2018. -С. 115-122.
4. Тугарева В. В., Абдуллаева Л.А. Игровые методы преподавания иностранного языка. – Мичуринск: издательство Мичуринского ГАУ, 2020.
5. Тугарева В. В., Абдуллаева Л.А. Нетрадиционные формы урока как средство развития творческой активности обучающихся // Мичуринск: Издательство Мичуринского ГАУ, 2020.

РЕЗЮМЕ. Мақола бошланғич синф ўқувчиларининг боғланишли нутқини шакллантириш жараёнида оғзаки, ўйин ва тасвирий фаолият интеграциясини ўрганишга бағишланган. Бошланғич синф ўқувчиларининг коммуникатив ва шахсий ривожланишининг асоси сифатида боғланишли нутқининг ахамияти кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена исследованию интеграции словесной, игровой и изобразительной деятельности в процессе формирования связной речи младших школьников. Рассматривается значимость связной речи как основы коммуникативного и личностного развития учащихся начальных классов.

SUMMARY. The article is devoted to the study of the integration of verbal, play, and visual activities in the process of forming coherent speech in primary school students. The importance of coherent speech as a foundation for the communicative and personal development of primary school students is considered.

РАЗВИТИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИКИ НА ОСНОВЕ STEM-ПОДХОДА

А.Б.Камалов – доктор физико-математических наук, профессор

С.У.Аширбекова – доктор философии по физико-математическим наукам

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: STEM ta'limi, tadqiqot kompetensiyasi, bo'lajak fizika o'qituvchilari, fanlararo yondashuv, loyihaviy tadqiqotlar, ilmiy tafakkur.

Ключевые слова: STEM-образование, исследовательская компетентность, будущие учителя физики, междисциплинарный подход, проектные исследования, научное мышление.

Key words: STEM education, research competence, future physics teachers, interdisciplinary approach, experimental projects, scientific thinking.

Введение. В последние десятилетия образовательные системы во многих странах мира начали активно развивать новые подходы к обучению, направленные на подготовку студентов, готовых к вызовам XXI века. Одним из таких подходов является интеграция STEM-образования (Science, Technology, Engineering, Mathematics) в учебные программы, что особенно актуально для подготовки будущих специалистов в области науки и технологий. STEM-подход представляет собой междисциплинарный подход, который направлен на развитие критического мышления, инновационных навыков и практических компетенций у обучающихся [1:78; 2:54; 3:110]. Включение STEM-образования в подготовку будущих учителей физики становится важным этапом в создании системы образования, способной эффективно подготовить педагогов, которые смогут обучать студентов современным методам и инструментам научного познания [4:93; 5:1673; 6:93; 7:296].

Развитие исследовательской компетентности будущих учителей физики является неотъемлемой частью их профессиональной подготовки. В условиях быстрого технологического прогресса и постоянных изменений в научных открытиях учителя физики должны быть не только носителями знаний, но и активными участниками научной деятельности, способными формировать у своих учеников интерес к исследовательской деятельности. Важность данной задачи возрастает в контексте современных образовательных стандартов, которые акцентируют внимание на развитии у студентов навыков исследования, самостоятельного поиска решений, а также способности к критическому осмыслению информации [8:14; 9:142].

Одним из ключевых аспектов STEM-образования является создание условий для активного взаимодействия студентов с научными и исследовательскими процессами. Это предполагает использование современных технологий и методов, которые способствуют развитию у студентов способности к анализу, синтезу, решению комплексных задач, а также к проведению самостоятельных исследований. Важным моментом является то, что обучение в рамках STEM-образования

ориентировано не только на усвоение теоретических знаний, но и на развитие практических навыков через проектную и исследовательскую деятельность.

Цель данной статьи — рассмотреть роль STEM-подхода в развитии исследовательской компетентности будущих учителей физики. Для достижения этой цели необходимо проанализировать способы интеграции STEM-образования в процесс подготовки педагогов, определить конкретные методы и формы работы, способствующие формированию исследовательских навыков у студентов, а также оценить ожидаемые результаты внедрения данного подхода в учебный процесс.

Основная часть. Развитие исследовательской компетентности будущих учителей физики на основе STEM-подхода требует всестороннего подхода, который включает теоретическое и практическое обучение, исследовательскую деятельность, а также использование инновационных технологий и методов. В данном разделе мы рассмотрим, как STEM-образование может быть интегрировано в подготовку будущих учителей физики, каковы его основные компоненты, а также представим конкретные примеры использования данного подхода в обучении студентов.

STEM-образование представляет собой междисциплинарный подход, который фокусируется на синтезе наук, технологий, инженерии и математики. Для учителей физики это означает, что обучение должно выходить за рамки традиционного преподавания физических законов и теорий, включая в себя активное взаимодействие с другими дисциплинами, такими как информатика, инженерия и математические модели. Таким образом, основная цель STEM-подхода — не просто передача знаний, но и развитие способности студентов к исследовательской и проектной деятельности.

STEM-подход способствует формированию критического и системного мышления у студентов, что является важной частью исследовательской компетентности. Вместо того чтобы просто заучивать теоретические концепции, студенты учат, как использовать эти концепции для решения практических задач, что делает обучение более значимым и продуктивным.

Ниже приведены практические примеры, демонстрирующие, как с помощью STEM-инструментов можно формировать ключевые исследовательские навыки у будущих учителей физики.

Пример 1. Исследование движения тела по наклонной плоскости с цифровыми измерениями

Описание. Студенты проводят эксперимент по определению ускорения тела, скатывающегося с наклонной плоскости, с использованием датчиков ускорения и видеотрекинга (например, с помощью мобильных приложений типа Vernier Graphical Analysis или Tracker).

Развиваемые компетенции:

- постановка цели и гипотезы исследования;
- организация эксперимента и анализ данных;
- критическое осмысление ошибок измерений и выводов;
- оформление отчета по результатам исследования.

Пример 2. Проект «Создание простой экспериментальной установки на базе Arduino»

Описание. Студенты проектируют установку для изучения закона сохранения энергии с использованием платформы Arduino. Они собирают схему с датчиками расстояния и скорости, программируют её и проводят серию измерений при различных условиях.

STEM-компоненты:

- физика: закон сохранения энергии;
- технологии: программирование и пайка схем;
- инженерия: конструкция установки;
- математика: обработка и визуализация результатов.

Результат. Разработка полноценной исследовательской установки, оформление научного отчета и защита проекта перед аудиторией.

Пример 3. Исследование характеристик солнечных батарей в разных условиях освещенности

Описание. В рамках учебного проекта студенты измеряют напряжение и ток на выходе мини-солнечных панелей при различной интенсивности света. Измерения проводятся с использованием мультиметров и цифровых регистраторов данных.

Развиваемые навыки:

- работа с приборами;
- интерпретация данных и построение характеристических кривых;
- формулирование выводов на основе анализа графиков.

Дополнительно. Проект может быть дополнен расчетом КПД и сравнением с теоретически ожидаемыми значениями.

Пример 4. Моделирование электрических цепей в программной среде (например, Yenka или EveryCircuit)

Описание. Студенты собирают виртуальные схемы и моделируют различные режимы их работы: последовательное и параллельное соединение, перегрузка, короткое замыкание и т.д. Эксперименты позволяют безопасно исследовать физические процессы, недоступные в обычной лаборатории.

Значимость. Такая деятельность развивает логическое и алгоритмическое мышление, понимание физических процессов, а также навыки анализа работы электрических устройств.

Все приведённые примеры основаны на активном участии студентов в исследовательской и проектной деятельности, что является центральной задачей STEM-подхода. Они позволяют формировать у будущих учителей физики не только предметные знания, но и устойчивую научную культуру, а также готовность к самостоятельному конструированию учебного процесса на основе современных образовательных технологий.

Значимым аспектом внедрения STEM-подхода является формирование у будущих учителей физики не только исследовательских, но и технологических компетенций, необходимых для эффективного преподавания в условиях современной образовательной среды. Это включает знание новейших достижений науки и техники, умение применять современные инструменты для проведения экспериментов и научных исследований, а также способность передавать учащимся навыки, востребованные в будущем.

Преподавание с использованием STEM-подхода требует от педагогов не только глубоких знаний в области физики, но и умения формировать у студентов научное и технологическое мышление. Важно, чтобы будущие учителя были готовы внедрять инновационные методы обучения, использовать современные средства проведения экспериментов и активно привлекать студентов к научной деятельности через проектную работу и исследовательские проекты.

Заключение. Таким образом, STEM-подход оказывает многогранное влияние на развитие исследовательских навыков будущих учителей физики. Через проектную деятельность, использование современных технологий, междисциплинарный подход и практическое применение научных методов, студенты приобретают не только теоретические знания, но и навыки, которые необходимы для выполнения самостоятельных исследований и решения научных задач. Это способствует их подготовке к профессиональной деятельности, направленной на развитие исследовательской компетентности у учеников, а также помогает им быть готовыми к новым вызовам научно-образовательного процесса.

Литература

1. Беляев А.П. Роль STEM-образования в формировании ключевых компетенций для специалистов энергетической отрасли. // Современные технологии в образовании: материалы конференции. 2018. – С. 78-84.
2. Синельников И.Ю., Худов М.А. Stem как инновационная стратегия интегрированного образования: передовой опыт, перспективы, риски. // Инновационные проекты и программы в образовании, № 3 (69), 2020, -С. 54-62.
3. Успаева М.Г., Гачаев А.М. “Stem-образование: Научный дискурс и образовательные практики”. // Управление образованием: теория и практика, № 9 (55), 2022, -С. 110-117.
4. Червонный М.А., Швалёва Т.В., Власова А.А. Исследование готовности учителей физики к реализации stem-образования. // Russian Journal of Education and Psychology // vol. 11, № 5, 2020, -С. 93-108.
5. Шарифбаева Х.Я., Абдурашидова М.Ж. Интегрирование в образование стратегии формирования stem-компетенций: комплексный анализ от начальной до высшей школы. // Экономика и социум, №1 (116), 2024, -С. 1673-1684.

6. Червонный М.А., Швалёва Т.В., Власова А.А. Исследование готовности учителей физики к реализации stem-образования. // Russian Journal of Education and Psychology. Vol. 11, № 5, 2020, -С. 93-108.
7. Jumaniyazova Z.A. Steam ta'lim tizimi inklyuziv ta'limga tatbiqi // O'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. 2024. T. 3. – № 33. – С. 296-299.
8. Агибова И.М., Акопян К.А., Беджанян М.А., Федина О.В. Формирование исследовательских компетенций будущих учителей физики. // Kant, № 4 (25), 2017, -С.14-18.
9. Далабаев Т.Н., Скаков М.К. Модель методики формирования научно-исследовательских компетенций будущих учителей физики. // Endless light in science, № 31 декабрь 02, 2024, -С. 142-146.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада бўлажак физика ўқитувчиларининг тадқиқот компетенциясини ривожлантиришда STEM ёндашувининг ўрни кўриб чиқилади. Фанлараро интеграция ва замонавий таълим технологиялардан фойдаланиш орқали талабаларнинг таҳлилий ва экспериментал кўникмалари шаклланиши ёритиб берилди. Физика ва технологияга асосланган лойихавий тадқиқотлар мисолида, ўқувчиларда илмий таффақурни шакллантириш ва реал муаммоларни ҳал қилиш кўникмаларининг аҳамияти таъкидланади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается роль STEM-подхода в развитии исследовательской компетентности будущих учителей физики. Показано, что благодаря междисциплинарной интеграции и использованию современных образовательных технологий можно эффективно формировать аналитические и экспериментальные навыки у студентов. Приводятся конкретные примеры учебных исследовательских проектов, основанных на физике и технологиях, подчеркивается важность развития научного мышления и способности решать практические задачи в подготовке педагогов.

SUMMARY. This article explores the role of the STEM approach in developing the research competence of future physics teachers. Through interdisciplinary integration and the use of modern educational technologies, the study demonstrates how practical and project-based learning activities enhance students' analytical and experimental skills. The work provides specific examples of experimental projects based on physics and technology, emphasizing the importance of fostering scientific thinking and the ability to solve real-world problems in teacher education.

EFFECTIVENESS OF PRACTICE IN GYMNASTICS AND THE PROCESS OF PHYSICAL EDUCATION OF STUDENTS

D.D.Karimov – associate professor

Nukus state pedagogical institute named after Ajinyaz

Tayanch soʻzlar: gimnastika, jismoniy tarbiya, harakat koʻnikmalari, oʻquvchilarni rivojlantirish, mashgʻulotlar samaradorligi, pedagogik strategiyalar, jismoniy tarbiya, koʻnikmalarni egallash.

Ключевые слова: гимнастика, физическое воспитание, двигательные навыки, развитие учащихся, эффективность обучения, педагогические стратегии, физкультурное образование, приобретение навыков.

Key words: gymnastics, physical education, motor skills, student development, training effectiveness, pedagogical strategies, fitness education, skill acquisition.

Introduction. Physical education is a foundational element of holistic student development, promoting not only physical health but also social, emotional, and cognitive growth. Within this broader field, gymnastics has historically served as a critical discipline, offering unique contributions to physical literacy, balance, coordination, and strength [2:397]. Gymnastics embodies a structured approach to the development of fundamental movement patterns, which are transferable across a wide range of physical activities.

The purpose of this study is to explore how the structured practice of gymnastics within physical education programs contributes to the overall effectiveness of student development. Specifically, the study investigates historical trends, theoretical frameworks, contemporary methodologies, and empirical findings that inform current practices. Furthermore, it addresses the critical factors that determine the success of gymnastics instruction, such as program design, instructor competence, student motivation, and resource availability.

Understanding the mechanisms by which gymnastics practice enhances physical education will allow educators and policymakers to design more effective, inclusive, and impactful programs. This article adopts a historical and scientific approach, drawing from interdisciplinary research in kinesiology, education, and psychology to offer a comprehensive perspective on the topic.

Literature review.

Historical Context of Gymnastics in Physical Education.

The integration of gymnastics into educational programs dates back to the 19th century, most notably through the efforts of pioneers such as Friedrich Ludwig Jahn in Germany and Per Henrik Ling in Sweden [9:49]. Jahn, often referred to as the “father of gymnastics,” emphasized the role of physical training in national strength and character formation [9:53]. His methods, initially focused on military preparedness, gradually evolved into a more holistic educational model.

Ling developed a system of “medical gymnastics” aimed at promoting health, correcting physical deformities, and enhancing general fitness [6:31]. His contributions laid the foundation for the incorporation of structured gymnastics exercises into school curricula, particularly in Scandinavia and later across Europe and North America.

By the early 20th century, gymnastics had become a staple of physical education programs worldwide. Its focus shifted toward the development of motor skills, discipline, and aesthetic movement, aligning with broader educational goals beyond mere physical conditioning [3:28].

Theoretical Frameworks Supporting Gymnastics Practice

Several theoretical frameworks underscore the value of gymnastics practice in physical education. Motor learning theory suggests that skill acquisition is enhanced through

structured, repetitive practice of complex movement patterns [11:125]. Gymnastics, with its emphasis on sequential skill development (e.g., balance beams, vaults, tumbling), offers ideal conditions for promoting neuromuscular coordination and adaptive motor responses.

Developmental theories, such as those proposed by Piaget and Vygotsky, also support the role of gymnastics in physical education. Piaget emphasized the importance of sensorimotor experiences in early cognitive development, asserting that bodily actions form the basis of higher-order thinking [10:73]. Vygotsky's sociocultural theory highlighted the importance of guided participation and scaffolding, both of which are integral to effective gymnastics instruction [13:90].

Contemporary embodied cognition theories further reinforce the notion that physical activities like gymnastics contribute significantly to cognitive and emotional development, suggesting that bodily experiences are foundational to abstract reasoning and emotional regulation [15:635].

Gymnastics and Motor Skill Development

Gymnastics is uniquely suited to developing a broad range of motor skills, including balance, strength, flexibility, agility, and spatial awareness [7:345]. Research consistently demonstrates that students who engage in structured gymnastics programs exhibit superior motor proficiency compared to peers involved in less diverse physical activities [5:512].

Moreover, early exposure to gymnastics has been linked to improved physical literacy—a concept encompassing the competence, confidence, and motivation to engage in physical activities throughout life [14:87]. Physical literacy, in turn, predicts long-term participation in physical activity and associated health benefits.

Challenges in Implementing Effective Gymnastics Programs

Despite its recognized benefits, the effective implementation of gymnastics in school-based physical education faces several obstacles. These include inadequate facilities, lack of teacher training, safety concerns, and time constraints within crowded curricula [8:211].

Teachers often report feeling underprepared to deliver gymnastics instruction confidently, particularly when it involves advanced skills or equipment [4:150]. This lack of preparedness can lead to overly cautious programming that limits student engagement and skill development.

Additionally, safety is a major concern. Proper spotting techniques, progressive skill development, and equipment maintenance are crucial to minimizing injury risks [1:775].

Finally, societal shifts toward less physical activity among youth and the increasing academic demands placed on schools have resulted in reduced time allocations for physical education, further challenging the integration of comprehensive gymnastics programs [12:225].

Discussion. The analysis of gymnastics practice in student physical education reveals complex interactions between pedagogical strategies, student development, and institutional contexts. The effectiveness of gymnastics practice can be understood through several interconnected dimensions: motor skill acquisition, cognitive-emotional growth, motivation, and program structure.

Motor Skill Acquisition:

Gymnastics provides systematic exposure to a wide range of fundamental motor skills, which form the building

blocks for more specialized sports and lifelong physical activities. Unlike many other forms of exercise that emphasize endurance or strength alone, gymnastics fosters comprehensive motor development, including balance, coordination, flexibility, and spatial orientation [7:347]. Structured practice enhances proprioception and kinesthetic intelligence, both crucial for everyday physical competence.

Cognitive and Emotional Development:

Participation in gymnastics fosters perseverance, focus, and problem-solving abilities. The necessity to master complex sequences challenges students to plan, execute, and reflect upon their movements, promoting metacognitive skills [11:129]. Moreover, achieving challenging physical feats often boosts self-esteem and emotional resilience [14:90].

Motivation and Engagement:

Student motivation in gymnastics-based physical education largely depends on the perceived relevance, safety, and enjoyment of activities. Programs that successfully scaffold skills and celebrate incremental improvements tend to maintain higher levels of student engagement [8:214]. Conversely, programs that fail to adapt to varying skill levels risk disengaging less confident students.

Program Structure and Delivery:

The quality of instruction plays a pivotal role in the effectiveness of gymnastics practice. Teachers who use progressive teaching strategies, offer individualized feedback, and model enthusiasm create environments where students are more likely to experience success and satisfaction [4:151]. Moreover, the integration of modern technology, such as video feedback, can further enhance learning and skill refinement [15:639].

Despite the overwhelming benefits, barriers such as lack of resources, insufficient teacher training, and cultural attitudes toward gymnastics persist. Particularly in coeducational settings, overcoming gender stereotypes associated with gymnastics (e.g., it being perceived as a “feminine” sport) remains a challenge [2:401].

Results. From the reviewed literature and theoretical discussions, several key findings emerge regarding the effectiveness of gymnastics practice in physical education:

1. Comprehensive Motor Development:

Students participating in structured gymnastics programs exhibit superior fundamental motor skills compared to their peers involved in less structured activities [5:514].

2. Enhanced Cognitive and Emotional Competencies:

Gymnastics practice supports the development of executive functions such as planning, flexibility, and emotional regulation [11:132].

3. Increased Physical Literacy:

Gymnastics is strongly correlated with higher levels of physical literacy, setting the stage for lifelong engagement in physical activity [14:88].

4. Program Delivery as a Critical Factor:

The competence, enthusiasm, and pedagogical approach of the instructor significantly affect program success, more so than the availability of sophisticated equipment [8:217].

5. Challenges Limit Potential:

Resource limitations, inadequate teacher preparation, and curricular constraints often prevent gymnastics programs from achieving their full potential [4:152].

6. Socio-Cultural Dynamics Influence Participation: Cultural attitudes and gender norms influence student participation and engagement levels, necessitating sensitive and inclusive program designs [2:403].

Conclusion. Gymnastics practice within the context of physical education emerges as a highly effective means of fostering motor skill development, enhancing cognitive and emotional capacities, and promoting lifelong physical activity engagement. Historical traditions and contemporary research alike confirm the unique contributions gymnastics makes to holistic student development.

However, maximizing the effectiveness of gymnastics practice requires careful program design, investment in

teacher training, and a commitment to creating safe, inclusive environments. Addressing systemic barriers-such as lack of resources, safety concerns, and cultural biases-is essential to ensuring that all students benefit equally from the opportunities gymnastics provides.

Future efforts should focus on expanding teacher education programs to include specialized training in gymnastics instruction, increasing resource allocation for safe equipment and facilities, and promoting gymnastics as a gender-neutral and culturally inclusive activity. By doing so, physical education systems can harness the full potential of gymnastics to contribute meaningfully to the development of physically literate, confident, and capable students.

References

1. American Academy of Pediatrics. "Gymnastics injuries in children and adolescents," *Pediatrics*, 105(6), 775-777. [American Academy of Pediatrics, 2000, -P. 775.
2. Bailey R. "Physical education and sport in schools: A review of benefits and outcomes," *Journal of School Health*, 76(8), 2006. -P. 397-401.
3. Cureton, T. K. (1941). *Physical Fitness and Dynamic Health*. St. Louis: C.V. Mosby. 1941. -P. 28.
4. Faigenbaum A. D., Farrell, A., Fabiano, M., et al. (2009). "Effects of a short-term conditioning program on fitness performance in children," *Pediatric Exercise Science*, 21(2), 2009. -P. 150-156.
5. Hardy L. L., Reinten-Reynolds, T., Espinel, P., Zask, A., Okely, A. D. "Prevalence and correlates of low fundamental movement skill competency in children," *Pediatrics*, 130(2), 2013. -P. 512-518.
6. Lindroth J. *The Rise of Gymnastics and Physical Education in Sweden 1800-1870*. Uppsala: Uppsala University Press. 1993, -P. 31.
7. Lloyd M., Irwin J. D. "Development of fundamental movement skills: An intervention strategy for at-risk children," *Physical Education and Sport Pedagogy*, 20(4), 2015. -P. 345-356.
8. Morgan P., Hansen V. "Classroom teachers' perceptions of the impact of barriers to teaching physical education," *Australian Journal of Teacher Education*, 33(1), 210-228. 2008, -P. 211.
9. Pfister G. "Gymnastics, a European invention," *European Physical Education Review*, 9(1), 49-63. 2003, -P. 49
10. Piaget J. *The Origins of Intelligence in Children*. New York: International Universities Press. 1952, -P. 73.
11. Schmidt R. A., Lee, T. D. *Motor Learning and Performance: From Principles to Application*. Champaign, IL: Human Kinetics. 2011, -P. 125.
12. Trudeau F., Shephard R. J. "Physical education, school physical activity, school sports and academic performance," *International Journal of Behavioral Nutrition and Physical Activity*, 5(10), 225-236. 2008, -P. 225.
13. Vygotsky L. S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1978, -P. 90.
14. Whitehead M. *Physical Literacy: Throughout the Lifecourse*. London: Routledge. 2010, -P. 87.
15. Wilson M. "Six views of embodied cognition," *Psychonomic Bulletin & Review*, 9(4), 625-636. 2002, -P. 635.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада мактаб jismoniy tarbiya doirasida gimnastika amaliyotining samaradorligi o'rganilib, tarixiy istiqbollari, pedagogik strategiyalari va zamonaviy tadqiqot natijalari tahlil etilgan. Keng qamrovli adabiyotlarni o'rganish va joriy metodologiyalarni muvofiqlashtirish orqali maqola gimnastika mashg'ulotlari jismoniy tarbiya natijalarini yaxshilashning muhim shartlari aniqlangan.

РЕЗЮМЕ. В статье изучается эффективность занятий гимнастикой в рамках школьного физического воспитания, анализируются исторические перспективы, педагогические стратегии и современные результаты исследований. Путем всестороннего обзора литературы и обсуждения современных методик в статье определяются важные условия для улучшения результатов занятий гимнастикой в физическом воспитании.

SUMMARY. The article studies the effectiveness of gymnastics practice within the framework of school physical education, analyzing historical perspectives, pedagogical strategies, and modern research results. Through a comprehensive literature review and discussion of current methodologies, the article identifies important conditions for improving the physical education results of gymnastics classes.

TEXNOLOGIK TA'LIMNI SUN'IY INTELLEKT BILAN INTEGRASIYALASH

M.A.Koklenova – magistrant

B.K.Davletmuratov – texnika fanlari doktori

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch soʻzlar: Texnologik ta'lim, raqamli texnologiya, sun'iy intellekt, integrasiya.

Ключевые слова: технологическое образование, цифровые технологии, искусственный интеллект, интеграция.

Key words: technological education, digital technologies, artificial intelligence, integration.

Dunyo yuzida zamonning rivojlanishi bilan ilm, ilmga asoslanib ta'limning sifati ham tezlik bilan rivojlanib boryapti, yani sifatlari ta'limda texnikaning, texnologiyaning rivojlanishiga sababchi bo'lib kelmoqda. Bugungi kunda bizning maqsadimiz zamon talabiga xos texnikaning,

texnologiyaning rivojlanishiga sababchi bo'layotgan ta'limdagi o'qituvchining samaradorligini oshirish. O'qituvchining samaradorligini oshirishda biz yangi metodikalardan multimediyalardan, dasturlardan, virtual laboratoriyalardan foydalanmoqdamiz. Bugungi kunda

bizning turmushimizga innavatsion soha sun'iy intellekt texnologiyasi yengib kelmoqda. To'satdan savol tug'iladi Sun'iy intellekt deganimiz nima?

Sun'iy intellekt (SI) – kompyuter fanining inson aqli talab qilinadigan vazifalarni bajara oladigan mashina va dasturlarni yaratish va rivojlantirish bilan shug'ullanadigan sohasi. SI ni inson kabi harakat qila oladigan aqli robotlar ishlab chiqaradigan zavodga o'xshatish mumkin. Bu robotlar muammolarni hal qilish, yangi bilimlarni o'zlashtirish va hatto qaror qabul qilish qobiliyatiga ega. Sun'iy intellekt interaktiv simulyatorlar, o'quv robotlari, virtual darslar va boshqa texnologik yechimlarni ishlab chiqishga imkon beradi, bu esa o'quvchilarga yanada qiziqarli va samarali o'rganish tajribasini taqdim etadi. Bir so'z bilan aytganda sun'iy intellekt qo'l va aqliy mehnatni yengillashtirishda asosiy ro'l o'ynaydi.

Zamonaviy dunyo texnologik taraqqiyot ta'sirida tez o'zgarib bormoqda va ta'lim sohasi ham bundan mustasno emas. Sun'iy intellekt ta'lim tizimida muhim rol o'ynay boshladi, yangi imkoniyatlar ochib, zamonaviy o'qitish usullariga qiziqarli muammolar qo'ymoqda [3].

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qarorining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi" nomli 1-ilovasidagi 1-bob. Umumiy ma'lumot: Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi (keyingi o'rinlarda – Strategiya) [1], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 30-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tadbirkorlar bilan to'rtinchi ochiq muloqotida belgilangan vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-132-son Farmoniga muvofiq, ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, shu jumladan, huquqiy, texnologik va iqtisodiy asoslarni belgilash maqsadida ishlab chiqilgan [2].

Strategiya sun'iy intellekt texnologiyalari rivojlanishining joriy holati va xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalarini hisobga olgan holda mamlakatimizda sun'iy intellektning keng qo'llash, jadal rivojlantirish maqsadlari, vazifalari va ustuvor yo'nalishlarini belgilaydi.

Shuningdek, Strategiyada sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida milliy manfaatlarni inobatga olgan holda strategik ustuvor yo'nalishlarda loyihalarni amalga oshirish, o'rta va uzoq muddatli, shu jumladan, ilmiy-texnikaviy rivojlanish sohasidagi vazifalar belgilab beriladi.

Sun'iy intellekt va ta'lim: UNESCOning yondashuvi BMT Bosh kotibi Antoniu Guterrishning so'zlariga ko'ra, texnologiyalarni ishlab chiqish va ulardan foydalanishda inson markaziy rol o'ynashi kerak, inson huquqlari esa ustuvor bo'lishi lozim.

"Biz sun'iy intellekt o'quvchilar va o'qituvchilarni qo'llab-quvvatlashi, ularga axborot, ilg'or o'quv dasturlari va ta'lim vositalaridan foydalanish imkonini berishini ta'minlashimiz lozim," "Shuningdek, har bir inson ushbu texnologiyalardan oqilona, xavfsiz va axloqiy jihatdan to'g'ri foydalanish uchun zarur bilim va vositalarga ega bo'lishi kerak".

Xalqaro hujjatlar va global tashabbuslar. Bu borada BMT rahbari UNESCO tomonidan ishlab chiqilgan, o'qituvchilar va o'quvchilarga sun'iy intellektning ta'lim jarayoniga integratsiyasini qo'llab-quvvatlash uchun zarur bo'lgan kasbiy kompetensiyalar to'plamini eslatib o'tdi.

Qisqa qilib aytganda, sun'iy intellekt muayyan vazifalarni bajarishda inson xatti-harakatiga taqlid qilishga qodir bo'lgan tizim yoki texnologiya bo'lib, olingan ma'lumotlardan foydalanib asta-sekin mukammallashtirib boradi. Umuman olganda sun'iy intellekt format ham, funksiya ham emas, balki bu jarayon bo'lib, ma'lumotlarni yig'ish, tahlil qilish kabilarni o'z ichiga oladi [4].

SI bo'yicha olib borilgan metodologik tadqiqotlar natijalari bu aqliy ishini tushunishga intilish, inson ongining sirlarini ochish va inson aqlining ma'lum darajasiga ega turli xil kompyuterlar yaratish. Suniy intellekt jarayonlarni asosiy vazifasi, inson so'zlaridan foydalangan holda elektron raqamli kompyuter va fleshka xotirasiga joylash mumkin. Bu hodisada inson bilan sun'iy intellekt integratsiyalashadi va qo'l mehnatini qisqartiradi. Shunda ko'rishimiz mumkin inson emas balki sun'iy intellektga o'tganini ko'rishimiz mumkin. Bu tizimni ta'lim sohasiga yo'naltirishimiz bu tizimni takomillashtirishga va bu tizimni raqamlashtirishga imkon berganini ko'rishimiz mumkindir. Sun'iy intellekt haqida so'z borar ekan, uning ta'limda va axborot texnologiyalardagi o'rnini ko'ra olamiz. Sun'iy intellektning ushbu yo'nalishlarga sekin-astalik bilan kirib borishi, sun'iy intellekt vositalarining oshishini ta'minlaydi. Sun'iy intellekt haqiqatdan ham faqat texnologiya emas, balki ta'limdagi o'zgarishlar falsafiyasini ham anglatadi. U ta'limga bo'lgan yondashuvni tubdan o'zgartirishi mumkin, shaxsiylashtirilgan o'quv yo'llarini yaratishdan tortib, ma'muriy jarayonlarni optimallashtirishgacha, bu esa o'qituvchilarga ijodiy va gumanitar yondashuvlarga ko'proq e'tibor qaratishga imkon beradi. Amaliy fanlarda esa sun'iy intellektidan foydalanish darsning samaradorligini oshiradi. Maruza darslarida buyumlarni rasmlar bilan ko'rsatish hamda talabalarga uni tushuntirish qiyinchilik tug'diradi. Sun'iy intellekt esa bizlar ko'z bilan ko'ra olmaydigan buyumlarni (masalan: mashinaning ichki dvigatellari, insonning ichki organizmlari fazodagi jismlar h.t.b) ko'rishimizga imkoniyat yaratadi. Shuni yodda tutish kerakki, sun'iy intellektning muvaffaqiyati va konstruktiv ishlatilishi optimallashtirish, shuningdek, asboblarga to'plamidan noto'g'ri foydalanishning oldini olish uchun ehtiyotkorlik bilan boshqarish va oldindan ko'ra bilishga imkoniyat yaratadi. Bu texnologiya fanlarida texnika xavfsizligini oldini oladi [5].

CoSpaces – foydalanuvchilarga interaktiv media kontentini yaratish va ular bilan shug'ullanish imkonini beruvchi aralash haqiqatga asoslangan veb-ilovadir. CoSpaces talabalarga oddiy yoki murakkab virtual interaktiv olamlarni qurish orqali o'z bilimlarini yangi usullarda namoyish etish imkoniyatini beradi.

<https://www.cospaces.io/>

Arlopa – (Augmented Reality, AR) texnologiyasiga asoslangan mobil ilova. Bu foydalanuvchilarga 3D model-lar, animatsiyalar va virtual elementlarni real muhitga joylashtirish imkonini beradi. Tasvirlar, tovushlar, matnlar kabi raqamli kontentni haqiqiy dunyo muhitiga integratsiyalash imkonini beruvchi kengaytirilgan haqiqat ilovasi. Boshqa ta'rifga ko'ra, Arlopa ilovasi jismoniy va raqamli dunyoni birlashtiradigan AR vizualizatsiya vositasidir.

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.arlopa.arlopa>

Object Viewer – Ob'ektni ko'rish dasturi chizmadagi ob'ektlarni turli xil vizual uslublar bilan ko'rish, ko'rish yo'nalishlari va chizma maydonining displeyini

o'zgartirmasdan ko'rsatish konfiguratsiyasi bilan oldindan ko'rish imkonini beradi. Ob'ektni ko'rish dasturini dasturiy ta'minotning turli joylaridan ishga tushirish mumkin.

<https://play.google.com/store/apps/details?id=com.MergeCube.ObjectViewer&hl=ru>

Tripo AI – bu sun'iy intellekt asosida 3D modellarni tez va oson yaratish imkonini beruvchi vositadir. Ushbu platforma yordamida siz atigi 1 daqiqada matnli tavsiflar yoki tasvirlar yordamida yuqori sifatli 3D modellarni yaratishingiz mumkin. (<https://www.tripo3d.ai/>)

Napkin AI – bu g'oyalarni vizualizatsiya qilish va jarayonlarni soddada tarzda loyihalash uchun aqlli vosita. U foydalanuvchilarga o'z g'oyalarni aniq, ijodiy va samarali tarzda etkazishda yordam berish uchun mo'ljallangan. Napkin AI (<https://www.napkin.ai/>)

Foxar – ta'limda keng qo'llaniladigan kengaytirilgan haqiqat (AR) vositalaridan biridir. Bu o'quvchilarning o'quv jarayoniga qiziqishini oshiradi va turli mavzularni vizual tushuntirish imkonini beradi. foxar.com (<http://foxar.com/>)

Numerade – virtual ta'lim platformasi bo'lib, u STEM ta'limiga ko'proq ma'no qo'shadi. Eng avvalo tushunishni rag'batlantirish vositalarini taqdim etadigan onlayn qo'llab-quvvatlash manbai: nimaning o'rganayotganingizni, nima uchun muhimligini va nima uchun siz uchun muhimligini tushunish. <https://www.numerade.com/>

“Birlashtirilgan intellekt: Sun'iy intellekt bilan yashash va ishlash” kitobidan parcha: Iton Mollik, Pensilvaniya universiteti, Uorton biznes maktabi professori shunday yozadi.

–Biz odamlarning jismoniy qobiliyatlarini oshiradigan bolta va vertolyotdan tortib turli texnologiyalarni ixtiro qildik; murakkab vazifalarni avtomatlashtiradigan jadvallar kabi vositalarni ham yaratdik. Ammo aqlimizni kuchaytiradigan universal texnologiya ilgari hech qachon ishlab chiqilmagan edi. Endi odamlar o'z fikrlash va yozish jarayonini taqlid qilib, ishimizni yaxshilashga (yoki almashtirishga) yordam beradigan vositalarga ega bo'lishdi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi «Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PQ-358-son qarori.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 30-avgustdagi «O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tadbirkorlar bilan to'rtinchi ochiq muloqotida belgilangan vazifalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-132-son Farmoni.

3. Filipova I.A. Sun'iy intellektni huquqiy tartibga solish. – Samarqand: 2022.

4. Laptev V.A. Sun'iy intellekt tushunchasi va uning ishi uchun huquqiy javobgarlik. // «Qonun» Oliy iqtisodiyot maktabi jurnali. 2019-yil, № 2. 83-b.

5. Ayupov R.H., Tursunov S.Q. Raqamli texnologiyalar. O'quv qo'llanma. – Toshkent: «Lesson Press», 2023.

6. Ways Artificial Intelligence Is Revolutionizing Education" by Bernard Marr, published in Forbes: <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2019/03/18/10-waysartificial-intelligence-is-revolutionizing-education/>

REZYUME. Maqolada texnologik ta'limni sun'iy intellekt imkoniyatlari bilan integratsiyalash muammolari va imkoniyatlari tahlil qilingan. Sun'iy intellekt texnologiyalari o'qituvchining ishini yengillashtirishi, ta'lim jarayonini individuallashtirishi va o'quvchilar bilimini mustahkamlashga xizmat qilishini asoslab bergan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается интеграция технологического образования с возможностями искусственного интеллекта (ИИ), а также анализируются возникающие при этом проблемы и перспективы. Авторы исследуют, как инструменты ИИ – такие как интерактивные симуляторы, учебные роботы и виртуальные лаборатории которые способствуют повышению эффективности образовательного процесса.

SUMMARY. This article explores the integration of technological education with artificial intelligence (AI) and examines both the challenges and opportunities involved. The study analyzes how AI tools – such as interactive simulators, educational robots, and virtual laboratories – can enhance the effectiveness of teaching and learning. The authors argue that AI technologies contribute to improving educational outcomes by facilitating personalized learning, supporting the teacher's role, and simplifying complex educational tasks.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ КАК СРЕДСТВА МОТИВАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ БАКАЛАВРИАТА

Г.К.Кошанова – старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажсинияза

Таянч сўзлар: мотивация, таълим, этнопедагогика, анъаналар, олий таълим.

Ключевые слова: мотивация, обучение, этнопедагогика, традиции, высшее образование.

Key words: motivation, education, ethnopedagogy, traditions, higher education.

Введение. Совершенствование подготовки студентов в условиях современного образования обусловлено многими факторами, среди которых важным является мотивация учебной деятельности студентов педагогического вуза. Проблема мотивации учебной деятельности относится к числу базовых проблем психологии обучения. Такой ее статус объясняется, с одной стороны, тем, что главной психологической характеристикой любой деятельности, в том числе и обучения, является ее мотивация. С другой стороны, управление мотивацией учения позволяет управлять и учебным процессом, что представляется весьма важным для достижения его успешности.

Современное высшее образование сталкивается с проблемой снижения учебной мотивации студентов, особенно первокурсников, находящихся в процессе адаптации к новой образовательной среде. Переход из школы в вуз сопровождается изменением системы требований, возрастанием уровня самостоятельности, а также необходимостью осознанного выбора профессионального пути.

Национальные ценности, формирующие мировоззрение и систему приоритетов личности, оказывают значительное влияние на мотивацию к обучению. Разные культурные традиции определяют отношение к образованию, восприятие авторитета преподавателя, роль семьи и общества в процессе обучения. Исследование этой связи важно как для совершенствования педагогических практик, так и для разработки образовательных программ, учитывающих культурные особенности студентов.

Основные проблемы, которыми занимаются психологи, изучающие мотивацию в целом и мотивацию учебной деятельности, в частности, следующие: разработка понятийного аппарата, относящегося к мотивам и мотивации, определение структурных компонентов мотивации (Б.И.Додонов, Е.П.Ильин, А.Н.Леонтьев, В.Н.Мясищев, С.Л.Рубинштейн, П.В.Симонов, Д.Н.Узнадзе), изучение психологических механизмов мотивации (В.К.Вилюнас, И.Р.Алтунина), исследование мотивации поведения и формирования мотивационной сферы личности (В.Г.Асеев, Л.И.Божович, П.М.Якобсон), формирование и развитие мотивации различных видов деятельности (Л.И.Божович, Р.А.Жданова, Е.П.Ильин, А.К.Маркова, Т.А.Матис, Г.И. Щукина). Исследованию проблемы мотивации учебной деятельности посвящены работы многих психологов и педагогов: А.А.Вербицкого, В.К.Вилюнас, А.И.Гебос, О.С.Гребенюк, Е.П.Ильина, Т.И.Ильиной, А.Н.Леонтьева, Т.И.Лях, А.К.Марковой и других. Е.П.Ильин рассматривал мотивацию как динамический процесс формирования мотива, а мотив как сложное интегральное психологическое образование, побуждающее к сознательным действиям и поступкам и служащее для них основанием [1:10].

Современные реалии образования диктуют необходимость формирования у студентов устойчивой учебной мотивации, опирающейся не только на внешние стимулы, но и на внутренние убеждения. Особое внимание в этом контексте уделяется национальным ценностям, которые могут служить мощным источником вдохновения и самоидентификации. Через призму этнопедагогики становится возможным раскрытие воспитательного потенциала культурных традиций, что способствует усилению учебного интереса.

Значение национальных ценностей в образовательном процессе

Национальные ценности — это система ориентиров, укоренённая в сознании народа, отражающая его мировоззрение, мораль и культурные установки. Их внедрение в учебный процесс способствует формированию не только академической, но и гражданской ответственности, чувства принадлежности к обществу. Национальные ценности, согласно исследованиям И.А.Зимней и Ф.Ильсова, представляют собой систему идеалов, норм и установок, которые регулируют поведение личности в социокультурной среде [2:17]. Они формируются на протяжении веков и отражают специфику исторического, религиозного, культурного и социального развития нации. Мотивация в обучении, по мнению А.Н.Леонтьева, является ключевым фактором, определяющим эффективность учебной деятельности, поскольку направляет активность обучающегося на достижение цели [3:5].

Национальные ценности представляют собой систему культурных норм и убеждений, передаваемых из поколения в поколение. Они формируют отношение к образованию, труду, самореализации и успеху. В образовательном процессе можно выделить несколько механизмов влияния национальных ценностей на мотивацию:

В обществах с сильными традициями уважения к старшим и знаниям (Китай, Япония, Корея) учебная мотивация часто основана на авторитете преподавателя и социальном статусе, связанном с образованием. В странах, где семья играет важную роль (например, в Средней Азии и на Кавказе), хорошие успехи в учебе считаются способом повысить авторитет семьи. В странах с преобладанием индивидуалистических ценностей (США, Западная Европа) акцент делается на личные достижения и самостоятельность в принятии решений. Эти особенности необходимо учитывать при разработке образовательных стратегий и методов стимулирования мотивации студентов.

Этнопедагогика как мотивационный ресурс.

Применение этнопедагогических методов, таких как народная мудрость, легенды, фольклор, позволяет преподавателю воздействовать на эмоционально-ценностную сферу студентов. Такие подходы усиливают осмысленность обучения и создают доверительную

атмосферу, способствующую развитию познавательного интереса.

Как утверждает Ш.К.Юлдашева, «именно национальные ценности формируют у молодёжи устойчивую потребность к обучению и самореализации» [4:56].

Национальные традиции, такие как уважение к знаниям, коллективизм, ответственность перед обществом, становятся действенным средством мотивации, когда они встроены в содержание и форму образовательной деятельности.

Методы педагогического стимулирования мотивации.

1. Метод кейс-стади: анализ ситуаций, отражающих реальные культурные и профессиональные условия студентов, способствует развитию критического мышления и применению теоретических знаний на практике.

2. Групповая работа: организация команд с учетом культурных особенностей студентов способствует развитию коммуникативных навыков и умения работать в коллективе.

3. Система наставничества: поддержка первокурсников старшими студентами облегчает адаптацию к учебному процессу и повышает мотивацию через передачу опыта и знаний.

4. Проектное обучение: разработка учебных проектов, связанных с национальными традициями, позволяет студентам применять знания в практической деятельности, укрепляя связь между теорией и культурной идентичностью.

5. Использование поощрений и положительного подкрепления: признание достижений студентов через похвалу, награды или другие формы поощрения способствует формированию положительной мотивации к обучению.

6. Создание проблемных ситуаций: предоставление студентам задач, требующих самостоятельного поиска решений, стимулирует интерес к предмету и развивает исследовательские навыки.

7. Интеграция национально-культурных элементов в учебный процесс: включение в содержание обучения материалов, отражающих национальные ценности и традиции, усиливает чувство принадлежности и повышает мотивацию. Применение данных методов, основанных на педагогических исследованиях, способствует созданию образовательной среды, которая поддерживает и усиливает мотивацию студентов к обучению.

Методология. Исследование проводилось на базе педагогических вузов Узбекистана, с участием студен-

тов 2-4 курсов. Использовались методы анкетирования, наблюдения и интервью. Для диагностики уровня учебной мотивации применялась методика А.М.Приожкова. Анализ данных позволил выявить связь между включением национальных ценностей в образовательный процесс и повышением учебной мотивации студентов [5:75]. Положительное влияние оказывает использование родного языка в отдельных элементах обучения, проведение открытых занятий с включением национальных элементов, а также межпредметные связи с историей, литературой и искусством. Преподавателям рекомендуется использовать междисциплинарный подход и активно вовлекать студентов в исследовательскую деятельность, связанную с этнокультурным наследием.

Практическая реализация (опыт НГПИ им. Ажинияза)

На факультетах института были проведены тематические семинары и практикумы, в рамках которых студенты анализировали влияние культурных и семейных традиций на их образовательные установки. Результаты анкетирования показали рост мотивации и интереса к учебному материалу при использовании этнопедагогических приёмов.

На базе НГПИ им. Ажинияза был реализован факультатив «Этнопедагогика и мотивация», в ходе которого студенты исследовали феномены каршинской и каракалпакской культур, проводили социологические опросы, анализировали влияние семейных традиций на мотивацию к обучению.

Заключение. Таким образом формирование учебной мотивации с опорой на национальные ценности способствует не только успешному обучению, но и гармоничному развитию личности студента. Включение национальных ценностей в образовательную практику позволяет не только повысить мотивацию студентов, но и укрепить их духовно-нравственные ориентиры. Этнопедагогический подход позволяет педагогам более эффективно выстраивать воспитательно-образовательный процесс, формируя внутренние стимулы к обучению, а также открывает возможности для формирования личностного смысла образования, обеспечивая гармоничное развитие будущего специалиста. Для повышения мотивации необходимо включать в процесс элементы культуры в образовательные программы, учитывать традиционные представления о знаниях и профессии, а также применять методы обучения, соответствующие культурным особенностям студентов.

Литература

1. Зимняя И.А. Психология обучения: Учебник. – Москва: «Логос», 2006.
2. Ильясов Ф. Национальные ценности и образование. –Ташкент: «Фан», 2020.
3. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – Москва: «Политиздат», 1977.
4. Юлдашева Ш.К. Национальные ценности и воспитание молодёжи. // Народное образование. 2022. №3.
5. Приожков А.М. Методика диагностики мотивации профессионального обучения студентов. – Киев: 2001.

РЕЗЮМЕ. Мақолада миллий ва маданият кадриятлари таълим муҳитига сингдириш призмаси орқали бакалаврият талабалари учун мотивацияни шакллантириш хусусиятлари таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются особенности формирования мотивации студентов бакалавриата через призму интеграции национально-культурных ценностей в образовательную среду.

SUMMARY. The article analyzes the features of the formation of motivation for undergraduate students through the prism of the integration of national and cultural values into the educational environment.

BO‘LAJAK TEXNOLOGIK TA‘LIM O‘QITUVCHILARIDA KREATIV YONDASHUVLAR ASOSIDA TADBIRKORLIK KOMPETENTLIKNI SHAKLLANTIRISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

A.P.Kurmanov – katta o‘qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: tadbirkorlik, kreativ yondasuv, kompetentlik, ko‘nikma, malaka.

Ключевые слова: предприимчивость, творческий подход, компетентность, навыки, квалификация.

Key words: entrepreneurship, creative approach, competence, skills, qualification.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar samaradorligini ta‘minlash, yoshlarni bozor iqtisodiyoti munosabatlarida faol ishtirok etishga tayyorlash muhim vazifalardan biridir. Respublikamizning jahon hamjamiyati mamlakatlari safidan munosib o‘rin egallashi, rivojlangan davlatlar bilan tenglik tamoyili asosida o‘zaro hamkorlikka erishishida, talaba-yoshlarning iqtisodiy ijtimoiylashuvi hamda tadbirkorlik faoliyatini samarali yo‘lga qo‘yishi katta ahamiyat kasb etadi.

2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasining “Iqtisodiyotni yanada rivojlantirish va liberallashtirish” deb nomlangan uchinchi yo‘nalishida makroiqtisodiy barqarorlikni mustaxkamlash, xususiy mulk huquqini himoya qilish va uning ustuvor mavqeyini yanada kuchaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rag‘batlantirish kabi qator vazifalar belgilab berilgan [1]. 2012-yil 2- maydagi “Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi Qonunda “Tadbirkorlik faoliyati – subyektlar tomonidan qonun xujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan tashabbuskorlik faoliyatidir”, deb ta‘rif berilgan [2].

O‘zbekiston taraqqiyotining hozirgi bosqichida iqtisodiyotni erkinlashtirish, bozor islohotlarini yanada chuqurlashtirish asosida mulkdorlar sinfini shakllantirish, aholining umumiy bandligini oshirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni yanada rivojlantirish milliy iqtisodiyotimiz oldida turgan eng dolzarb muammolardan biridir.

Tadbirkorlikning bir turi hisoblangan milliy hunarmandchilikni kichik biznesning tashkiliy-huquqiy shakllaridan biri sifatida iqtisodiyotdagi o‘rni va ahamiyati yanada oshib bormoqda, uning rivojlanishini rag‘batlantirish, ayniqsa, yoshlar orasida keng targ‘ib etish va qo‘llab-quvvatlash mexanizmini yanada takomillashtirish bugungi kundagi oliy ta‘lim tizimi oldida turgan vazifalardan hisoblanadi.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. Yoshlarni tadbirkorlik ko‘nikmalarini egallashga tayyorlash, ularga zamonaviy sharoitda kichik biznes va tadbirkorlikka oid bilimlarni o‘rgatish lozim. Bu esa ularning mamlakat iqtisodiy barqarorligi va taraqqiyotini ta‘minlash uchun mehnat qilishi, o‘z vaqtini foydali ishlarga sarflashiga ko‘maklashadi.

Iqtisodiy tarbiya, hunarmandchilik vositasida ijodkorlik va mustaqil ta‘limni rivojlantirish muammolari xorijiy olimlardan K.McConnel, S.Brew, Wood Robin, Macqueen W.M., Schnepf, J.Gerald, R.Howard kabilari tomonidan o‘rganilgan.

MDH olimlaridan I.L.Timonina, I.V.Jijina, A.A.Filozop, E.I.Pakulova kabilarning tadqiqotlarida milliy hunarmandchilik masalalari umumiy tarzda yoritilgan. E.M.Pesherova o‘z tadqiqotlarida O‘rta Osiyo hududidagi badiiy hunarmandchilik, xususan, Qadimgi va O‘rta asrlardagi kulolchilik tarixini tahlil qilgan.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning nazariy asoslari va uni rivojlantirish muammolari o‘zbekistonlik olimlar B.Yu.Xodiev, I.A.Bakieva, A.Yo.Ostonov, S.Parmonov, Q.H.Muftaydinov, N.S.Kasimova, M.S.Qosimova kabilari; talaba va yoshlarda iqtisodiy bilim va tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishning pedagogik xususiyatlari N.A.Kamalova, S.Boboqulov, R.R.Hakimov va A.B.Nizamov va boshqalar; hunarmandchilik va tadbirkorlikning ma‘lum jixatlari ilmiy xolislik, tarixiylik nuqtai-nazaridan H.Z.Ziyoev, G‘.A.Ahmadjonov, H.N.Bobobekov, Sh.X.Vohidov, Q.Rajabov, N.Abdurahimova, Z.E.Azimova, M.B.Artaqova, X.T.Azizov, G.A.Agzamova va boshqalarning tadqiqotlarida o‘rganilgan. Psixolog olimlardan G.I.Shchukina, M.G.Davletshin, E.G‘.G‘oziev, V.M.Karimova, R.I.Sunnatova, Z.T.Nishonova va boshqalar muammoning psixologik jixatlarini tadqiq etgan bo‘lsalar, pedagogik fasilitatsiya masalalari esa P.Nummi, D.Yo‘ldosheva, N.M.Egamberdieva kabilarning ishlarida yoritilgan.

Mavzuning nazariy-metodologik asoslari. Kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni, shu jumladan, milliy hunarmandchilikni rivojlantirish iqtisodiy o‘rta sinfning hamda o‘rta mulkdorlar sinfini istiqbolli rivojlantirishning muhim omili sifatida, nafaqat, jamiyatning milliy va ma‘naviy salohiyatini oshirishga ko‘maklashadi, balki milliy boylikni ko‘paytirish, iqtisodiyotning jahon tizimiga uyg‘unlashuvini hamda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta‘minlaydi.

Talabalarda tadbirkorlik sohasiga oid bilim, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish orqali kelajakda aholi turmush farovonligini oshirish va iqtisodiyotni yaxshilash bo‘yicha mamlakatimizda yuzaga kelayotgan muammolarni hal qilish uchun bizga eng avvalo, iqtisodiy bilimlarni mukammal egallagan, tashabbuskor, g‘ayratli, tadbirkorlik ko‘nikmalariga ega kadrlar zarur. Bunday kadrlarni tayyorlashdek mas‘uliyatli vazifani hal etish oliy ta‘lim tizimida faoliyat yuritayotgan professor-o‘qituvchilar zimmasiga yuklatiladi. Professor-o‘qituvchilar talabalarda iqtisodiy bilim, xususan, tadbirkorlikning nazariy va amaliy jihatlarni takomillashtirish, xalqning turmush sifati, aholi talabi hamda takliflari, harajat, jamg‘armalar, eksport va import darajasi, korxonada ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning hajmi kabi tushunchalarni o‘zlashtirishda ilmiy asoslangan ma‘lumotlar berishi hamda rivojlangan davlatlarning ilg‘or tajribalarini tahlil qilishi, ularni qiyosiy ifodalab beruvchi usul va vositalardan foydalanish taqozo etiladi.

Tadbirkorlikning asoslarini o‘rgatishga yo‘naltirilgan fanlarni o‘qitishda innovatsion axborot texnologiyalarini, usul va vositalarini qo‘llashning ahamiyati talabalar uchun mavjud tadbirkorlik haqidagi tushinchalar hamda ko‘nikmalarni shakllantirishga yordam beradi [3]. Shu o‘rinda ta‘kidlash kerakki, aholining ijtimoiy farovonligini ta‘minlash va ijtimoiy sohani rivojlantirish masalalari bevosita tadbirkorlikni rivojlantirish masalalari bilan

uyg'un holda amalga oshiriladi. Shuning uchun tadbirkorlikning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish va talabalarni iqtisodiy jihatdan tarbiyalash ayni paytda ortga surib bo'lmaydigan masalalardan biridir.

Yurtimizda oilada milliy hunarmandchilik orqali tadbirkorlikni rivojlantirish uchun barcha sharoitlar yaratilmoqda. Xususan, mamlakatimizda tadbirkorlik faoliyati rivojiga qaratilayotgan e'tibor ichki bozorni raqobatbardosh va sifatli mahsulotlar bilan ta'minlash, davlat eksport salohiyatini oshirish, yangi ish o'rinlari yaratish, aholi daromadlarini hamda turmush farovonligini oshirishda muhim omil bo'lmoqda.

Boshqa har qanday sohada bo'lgani kabi, tadbirkorlik bilan shug'ullanmoqchi bo'lgan har qanday shaxs muayyan bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishi lozim. Dastavval shu soha uchun kerakli bo'lgan nazariy bilimlarni boyitishga harakat qilish kerak. Shu bilan birga quyidagi xususiyatlarga ega bo'lish darkor:

1. Extiros va ishtiyoq. Bu xususiyatlar juda muhim. Har qanday tadbirkorlik faoliyati - biznes-rejani tuzishdan tortib, uni amalga oshirish va loyiha taraqqiyoti ijobiy natijasi unga bog'liq bo'ladi.

2. Tavakkalchilikka tayyor bo'lish. Muvaffaqiyatli ishbilarmen kishini tavakkalchilik nuqtai-nazaridan olib qaraganda boshqalardan ajratib turadigan narsa nima? Vaqt va pulni oldindan natijasi 100 foiz ma'lum bo'lmagan narsalarga tikib, muvaffaqiyatsizlikka uchraganida vositalar zaxirasi va "B reja"ga ega bo'ladi.

3. O'ziga ishonish, mehnatsevarlik, intizom va maqsad sari olg'a intilish. Tadbirkor bajarayotgan faoliyatidan zavq olishi darkor. Ba'zida esa qaysarlik ham asqotadi.

4. Moslashuvchanlik va egiluvchanlik. Bozor talablari juda tezlik bilan o'zgaradi. Muvaffaqiyatli ishbilarmenlar har qanday talab, optimallashtirish va yangi kashfiyotlarga tayyor turadilar. Bu esa mahsulot va xizmatlarga talabni oshirish va mijozlar ehtiyojlarini qondirish imkonini beradi.

5. Mablag'ni boshqara olish qobiliyati. Ish rentabel bo'lguniga qadar biroz vaqt talab etiladi. O'sha paytgacha xarajatlarni o'ta qattiqqo'llik bilan chegaralay bilish va qo'yilmalarni aql bilan ishlata olish lozim. Tajribali tadbirkorlar bu majburiy talabni juda yaxshi tushunadilar hamda hozirgi va kelajakni moliyaviy majburiyatlarni hisobga olgan holda mablag'ni boshqarish rejasini tuzadilar. Dastlabki paytlarda ko'proq yaratishga harakat qilish juda yaxshi qadam. Haqiqatda esa biznes-rejani qadamma-qadam rivojlantirib borish talab etiladi.

Kasb – kishining mehnat faoliyati, doimiy mashg'uloti turi; muayyan ish turini malakali bajarishga imkon beradigan bilim, mahorat, tajribani talab etadi. O'zbek tilimiz izohli lug'atida kasb so'ziga quyidagicha izoh beriladi. Kasb – biror narsani o'rganish, egallash, foyda, hunar, mashg'ulotni odat qilmoq yoki umuman odat qilingan ishga aytiladi [4].

Yuqorida keltirilgan ta'riflarni umumlashtirgan holda, aytishimiz mumkin ki kasb mehnat faoliyatining paydo bo'lgan shakllari, ularni bajarish uchun inson, albatta, ma'lum bilim va ko'nikmalarga, maxsus qobiliyatlar va rivojlangan muhim kasbiy sifatlariga ega bo'lishlari kerak. Ma'lumki, kasbiy sifatarning mutaxassis shaxsida shakllanishi undagi kasbiy shakllanishining rivojlanishiga turtki beradi.

Kasbiy sifatlar – shaxsning muayyan sohadagi bilim, ko'nikmalari, malakalari majmui va mehnat faoliyatida o'z qobiliyatini sifatli va samarali amalga tadbiiq etish imkoniyatidir. Bo'lajak texnologik ta'lim yo'nalishi o'qituvchilarida kasbiy sifati darajasini rivojlantirish kasbiy savodxonlik hamda milliy qadriyatlarga bo'lgan hurmat vositasida yuzaga kelar ekan, bunda avvalo, o'tmish, ajdodlar an'analari va ular bosib o'tgan yo'lga nazar tashlash kerak bo'ladi [5].

Kasbiy sifatlarini o'zida shakllantirish uchun bo'lajak texnologik ta'limi fani o'qituvchisida fanga, ilmga, kreativlikka qiziqishi, nazariya bilan amaliyotni bog'lay olishi, olgan nazariy bilim va ko'nikmalarini amalda qo'llay bilishida virtual texnologiyalarni o'rni muhim ahamiyat kasb etadi. Ularning oldida turgan vazifa va muammolarni yechishga innovatsion, texnologik yondashish orqali qo'shimcha imkoniyatlar berishini tushuna olishi kerak bo'ladi. Quyida ularning ba'zilarini keltirib o'tamiz:

- jamiyatdagi yangi faoliyat turlariga, yangicha yondashuvlarga tez moslashib keta olish;

- virtual texnologiyalar inson hayotining ma'nosiga, o'zini namoyon qilish usuliga aylanishi mumkin;

- virtual texnologiyalar texnik va ishlab chiqarish masalalarini yechish jarayonida, shuningdek, ular o'rtasida yuzaga keluvchi qarama-qarshiliklarni muvaffaqiyatli hal qilish imkonini beradi;

- virtual texnologiyalar asosida bo'lajak texnologik ta'lim mutaxassislarida maqsadga erishishdagi qat'iyatlilik, tanqidni to'g'ri qabul qila olish kabi eng oliyanob shaxsiy sifatlar tarkib topadi;

- mazkur jarayonlar asosida kasbiy sifatlarini shakllanishi jarayonida aqliy va jismoniy mehnatning o'zaro uyg'unlashuviga erishiladi.

Mamlakatimiz va xorij pedagog olimlari tomonidan bo'lajak texnologik ta'lim yo'nalishi o'qituvchilarida kasbiy sifatlarini shakllantirish muammolarini tadqiq qilish borasida izlanishlar olib borganlar. Ularning maktablari, yondashuvlari, yo'nalishlari turlicha bo'lib, olimlarning ilmiy izlanishlarida aynan oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak texnologik ta'limi o'qituvchilarida kasbiy sifatlarini virtual texnologiyalar vositasida shakllantirish mazmunini takomillashtirishning pedagogik zarurati ekanligi alohida tadqiq qilinmagan.

Bundan ko'rinadiki, shaxsning kasbiy sifatleri vaqt o'tishi bilan takomillashib borishi, yoshlarda kasbiy sifatlar kreativlik, hissiy tafakkur bilan bir qatorda aqliy tafakkur mahsuli, shu bilan birga insonda egallangan bilimlar majmuiga ko'ra tavsiflanadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish kerakki, oliy ta'lim tizimiga ijodiy kompetent yondashuvni joriy etish ta'lim maqsadi, mazmuni, o'qitish shakli, o'qitish metodikasi, pedagogik texnologiyalar, nazorat usullari hamda o'qituvchi va ta'lim oluvchini o'z ichiga oladi. Ular o'rtasidagi munosabatlarda jiddiy o'zgarishlar qilishni talab qiladi. Shunga ko'ra, oliy ta'lim muassasalarida talimni tashkil etishning mavjud shakllari bo'lgan ma'ruza, amaliy, seminar va laboratoriya mashg'ulotlari mazmunini o'zgartirish nazarda tutilmoqda. Amaliy mashg'ulotlarda muammoli ta'lim shaklida ma'ruza mashg'ulotlari, ijodiy fikrlashni shakllantirishga qaratilgan seminar mashg'ulotlari, tadqiqotchilik ko'nikmalarini shakllantirish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasining 2012-yil 2-maydagi yangi tahrirdagi "Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida"gi O'RQ-328-son Qonuni.
3. Антони М.А. Интерактивные методы обучения как потенциал личностного развития студентов. // Психология обучения. 2010. № 12. –С. 53–63.
4. Карпова Е.А. Интерактивное обучение: концептуальные подходы // Вестник Полоского государственного университета. 2012. № 7. –С. 11–14.
5. Muslimov N.A., Sharipov Sh.S., Quysinov O.A. Mehnat ta'limi o'qitish metodikasi. Kasb tanlashga yo'llash. Darslik. –Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2014, 449-b.
6. Muslimov N.A. Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish. –Toshkent: «Fan», 2004.

REZYUME. Maqolada texnologiya fanini o'qitishda tadbirkorlikka tayyorlashning o'ziga xos xususiyatlari va uslublari haqida so'z etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье обсуждаются особенности и методы подготовки к предпринимательству в преподавании предмета технология.

SUMMARY. The article discusses the features and methods of entrepreneurship training in teaching technology.

Ekologik ong va fizika: maktab o'quvchilarida ilmiy tafakkur va mas'uliyatli munosabatni shakllantirish

A.E.Otarbaev – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: fizika, ekologik ta'lim, saqlanish qonunlari, termodinamika, ekologik ong, maktab ta'limi.

Ключевые слова: физика, экологическое образование, законы сохранения, термодинамика, экологическое сознание, школьное образование.

Key words: physics, environmental education, conservation laws, thermodynamics, environmental consciousness, school education.

Kirish. Jahonda ekologik vaziyat tobora keskinlashib bormoqda, bu nafaqat siyosiy qarorlar va iqtisodiy tuzilmalar darajasida, balki har bir inson ongida ham o'zgarishlarni taqozo etmoqda. Shu nuqtayi nazardan o'quvchilarda ekologik dunyoqarashni shakllantirishda fizika muhim o'rin tutadi. Fizikani o'qitish o'quvchilarga nafaqat tabiatda sodir bo'layotgan jarayonlarni tushunishga, balki inson faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini anglashga yordam beradi. Barqaror ekologik dunyoqarashni yaratish ilmiy tafakkurni rivojlantirish, tabiat va texnologiyalar o'rtasidagi bog'liqlikni anglash bilan bog'liq bo'lib, bu to'g'ridan to'g'ri fizikani o'qitish bilan bog'liq.

Zamonaviy ekologik dunyoqarash barqarorlik, tabiiy resurslarni saqlash va inson va tabiatning muvozanatli o'zaro ta'siri tamoyillariga asoslanadi. Aynan fizika orqali ko'plab ekologik jarayonlarni tushuntirish, o'quvchilarga ekosistemalar asosida yotuvchi tabiat qonunlari haqida tushuncha berish mumkin. Masalan, termodinamika qonunlari, energiya va materiyaning saqlanish qonunlari Yerdahayot mavjud bo'lishi uchun ekologik muvozanat nima uchun muhimligini va inson faoliyati uni qanday buzishi mumkinligini tushuntiradi.

Bundan tashqari, fizika o'quvchilarga, bir tomondan, fan yutuqlari va texnologiyalarning ahamiyatini, ikkinchi tomondan, ularning ekologik muammolarga ta'sirini anglashga imkon beradi. Maktab fizikasi doirasida ekologik ta'lim atrof-muhitning ifloslanishi yoki iqlim o'zgarishlarini o'rganish bilan cheklanib qolmaydi. Maktab o'quvchilarida tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan ekologik xavfsiz texnologiyalar va yechimlarni yaratishda fizika qonunlari va tamoyillaridan qanday foydalanish mumkinligi haqida tushunchalarni shakllantirish muhim jihat hisoblanadi [1-3].

Maqolaning keyingi qismida ushbu jarayonda fizikaning asosiy roli, jumladan, o'quvchilarning ekologik ongini rivojlantirishga hissa qo'shishi mumkin bo'lgan

aniq darslar va laboratoriya ishlari namunalari ko'rib chiqiladi.

Asosiy qism. Bugungi kunda atrof-muhitni muhofaza qilish muammosi dunyoning barcha mamlakatlari oldida turibdi. U iqlim o'zgarishi kabi global tahdidlarga ham, havo, suv va tuproqning ifloslanishi kabi mahalliy, xususiy muammolarga ham tegishli. Maktab o'quvchilarida ekologik ongni tarbiyalashning ahamiyati shubhasiz, chunki ular sayyoramizning kelajagini belgilaydi. Shuning uchun ta'lim muassasalarining vazifasi o'quvchilarni ekologik muammolarni hal qilishda mas'uliyatli fuqarolar va faol ishtirokchilar bo'lishga yordam beradigan zarur bilim va ko'nikmalar bilan ta'minlashdir.

Bunda aynan maktab ta'limiga alohida ahamiyat beriladi, chunki o'quvchilar o'z qarashlari va qadriyatlarini aynan maktabda shakllantiradi, inson va tabiat o'rtasidagi o'zaro ta'sir asoslarini o'rganadi.

Bu jarayonda fizikaning roli fizik qonunlar, tabiiy resurslar va barqaror rivojlanish o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatishdan iborat. Fizika aniq fanlardan biri sifatida dunyoning qat'iy, tekshiriladigan manzarasini beradi va aynan shu orqali atrof-muhitga ehtiyotkorlik bilan muno-sabatda bo'lish nima uchun muhimligini va buni qanday amalga oshirish mumkinligini tushuntirish mumkin [4, 5].

Fizikani ekologiya nuqtayi nazaridan o'qitishning asosiy vazifasi nafaqat nazariy asoslar bilan tanishtirish, balki o'quvchilarda ekologik muammolarni tahlil qilishga ilmiy yondashuvni shakllantirishdan iborat.

Tabiiy jarayonlarni fizika orqali tushunish. Maktab o'quvchilarida ekologik dunyoqarashni shakllantirishning asosiy jihatlaridan biri ekologik hodisalar asosida yotuvchi tabiiy jarayonlarni tushunishdir. Tabiat haqidagi fan sifatida fizika o'quvchilarga nafaqat nazariy bilimlarni, balki fizik qonunlar va tabiiy jarayonlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni tushunishni ham taqdim etib, bu jarayonda markaziy rol o'ynaydi. Fizikadan olingan bilimlar o'quvchilarga tabiat

qonuniyatlarini chuqurroq anglashga, shuningdek, buzilgan tabiiy jarayonlar hozirgi dunyo duch kelayotgan ekologik muammolarga qanday olib kelishi mumkinligini tushunishga yordam beradi [6-8].

Fizika fan sifatida tabiatning qanday ishlashini, elementar zarrachalardan tortib, iqlim o'zgarishi va ekotizim tebranishlari kabi keng ko'lamli jarayonlarni tasvirlaydi. Bu atrof-muhitda sodir bo'layotgan hodisalar ortida turgan mexanizmlarni ochib beradigan va o'quvchilarga ushbu jarayonlarni tahlil qilish uchun vositalar beradigan fan. Energiyaning saqlanish qonuni, termodinamika qonunlari, shuningdek, mexanika va elektromagnetizm asoslari kabi fizik qonunlar barcha tabiiy jarayonlar, jumladan, biologik, kimyoviy va ekologik jarayonlar asosida yotadi.

Ushbu qonunlarni o'rganish orqali o'quvchilar ekotizimlarda energiya almashinuvi qanday sodir bo'lishini, nima uchun ekologik muvozanatni saqlash muhimligini va inson xatti-harakatlari bu muvozanatni qanday buzishi mumkinligini yaxshiroq tushunishlari mumkin. Fizika nafaqat nazariy anglash, balki ekologik muammolarni hal qilishda bilimlarni amalda qo'llash uchun noyob imkoniyat yaratadi. Masalan, termodinamika tamoyillari va energiyaning saqlanish qonunini tushunish atrof-muhit ifloslanishi, iqlim o'zgarishi oqibatlarini, shuningdek, muqobil energiya manbalariga o'tish zarurligini tushuntirishga yordam beradi.

Tabiatga fizik qonuniyatlarning kirib kelishi va ularning ekologik jarayonlar bilan o'zaro ta'sirlashuvi o'sib kelayotgan yosh avlodni ilmiy bilimlarga asoslangan barqaror ekologik dunyoqarashni tarbiyalashda va sayyoramiz kelajagi uchun o'z mas'uliyatini anglashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Quyida fizika o'quvchilarga tabiiy resurslarni saqlash va tabiat bilan barqaror o'zaro ta'sirning muhimligini anglashga qanday yordam berishiga doir misollarni ko'rib chiqamiz.

1. Saqlanish qonunlari va ularning ekotizimlarga ta'siri

Tabiatni tushunish uchun fizika taklif qilishi mumkin bo'lgan eng muhim tushunchalardan biri bu saqlanish qonunlari hisoblanadi. Xususan, energiyaning saqlanish qonuni va massaning saqlanish qonuni ekosistemalar qanday ishlashi va ularning faoliyatiga inson aralashuvi qanday oqibatlarga olib kelishini tushuntiruvchi asosiy tamoyillar hisoblanadi.

Energiyaning saqlanish qonuniga ko'ra, energiya yo'q bo'lib ketmaydi, balki bir shakldan boshqa shaklga o'tadi. Masalan, organik moddalarda to'plangan energiya yoqilg'ini yoqish jarayonida issiqlik, mexanik ish yoki yorug'likka aylanadi, lekin energiya miqdori o'zgarmaydi. Bunday tushunish o'quvchilarga nima uchun, masalan, qazilma yoqilg'i turlaridan foydalanish atrof-muhitning ifloslanishiga olib kelishini tushunishga yordam beradi. Ko'mir yoki neftning yonish jarayoni karbonat angidrid gazining atmosferaga chiqarilishi bilan birga kechadi, bu esa uglerod sikli muvozanatini buzadi va global isishga olib keladi.

Fizika darslarida energiyaning turli sistemalarda qanday o'zgarishini ko'rsatuvchi tajriba o'tkazish mumkin. Masalan, o'quvchilar issiqlik dvigatellarining ishlashini o'rganishlari yoki quyosh panellarining samaradorligini tahlil qilishlari mumkin. Bunday tajribalar o'quvchilarga inson faoliyati ekologik jarayonlarga qanday ta'sir

ko'rsatishini va atrof-muhitga salbiy ta'sirni kamaytirish uchun nimalar qilish mumkinligini tushunishga yordam beradi.

2. Termodinamika va ekotizimlar

Har qanday jarayonda energiya sochilishiga intiladi, degan termodinamikaning ikkinchi qonuni ham ekologik jarayonlarni tushunish uchun muhimdir. Bu qonun ekosistemalar nima uchun muvozanat holatiga intilishini va nima uchun insonning har qanday aralashuvi bu muvozanatni buzishi mumkinligini tushuntiradi.

Misol: Ekotizimlarda energetik sikl. Quyoshdan keladigan energiya o'simliklar orqali (fotosintez jarayonida) va so'ngra oziq zanjirlari orqali o'tib, barcha tirik mavjudotlarning hayot faoliyatini ta'minlaydi. Bu jarayon, garchi ko'p energiya talab qilsa-da, muqarrar ravishda issiqlik ko'rinishidagi energiya yo'qotish bilan birga kechadi (bu termodinamikaning ikkinchi qonunini aks ettiradi). Shunga qaramay, agar ekotizim buzilmasa, bu energiya oqimi barqarorlik va muvozanatni saqlab qoladi. Biroq, karbonat angidrid gazining ortiqcha tashlanishi, iqlim o'zgarishi yoki o'rmonlarning yo'q qilinishi ushbu jarayonni buzishi va ekotizimlarning degradatsiyasiga olib kelishi mumkin. Ushbu qonun resurslardan samarali foydalanishning muhimligini tushuntirishda ham qo'llaniladi.

3. Mexanika va insonning tabiatga ta'siri

Mexanika, harakat va kuchni o'rganuvchi fizika bo'limi, shuningdek, inson faoliyati tabiatga qanday ta'sir qilishini tushunishga yordam beradi. Daryolarda suvning harakati yoki atmosferada havoning harakati kabi oddiy mexanik jarayonlar ekologik muvozanatni saqlashda muhim rol o'ynaydi.

Misol: Daryolar gidrodinamikasi va ifloslanishi. Odamlar to'g'on qursa, daryo o'zanini o'zgartirsa yoki tabiiy manbalardan suv chiqarsa, tabiiy gidrodinamik jarayonlar buziladi. Maktab o'quvchilari turli tipdagi nasoslar va suv chiqarish tarmoqlarining daryolardagi suv sathi, oqim tezligi va suvning sifatiga qanday ta'sir qilishini o'rganishlari mumkin. Mexanik bilimlar bu o'zgarishlar qurg'oqchil hududlar, baliq populyatsiyalarining yo'q bo'lib ketishi yoki suv havzalarining ifloslanishi kabi ekologik muammolarni qanday keltirib chiqarishini tushunishga yordam beradi.

4. Elektr hodisalari va ularning atrof-muhitga ta'siri

Elektr va elektromagnit hodisalar fizikaning muhim jihati bo'lib, undan ifloslanish, energiyadan ortiqcha foydalanish va uglerod chiqindilarini kamaytirishga yordam beradigan texnologiyalar kabi bir qator ekologik muammolarni tushuntirishda foydalanish mumkin [9, 10].

Misol: Qayta tiklanuvchi energiya va fizika. Quyosh panellari va shamol elektr stansiyalari quyosh va shamol energiyasini elektr energiyasiga aylantirish orqali ishlaydi, bu esa qazib olinadigan yoqilg'ilar sarfini sezilarli darajada kamaytiradi. Ushbu texnologiyalarda fizika tamoyillarini qo'llash ekologik toza energiya olish usullarini yaratishga yordam beradi, bu esa ekotizimlarga ta'sirni kamaytirishga yordam beradi. Maktab o'quvchilari Quyoshning elektromagnit nurlanishi qanday qilib elektr energiyasiga aylanishini o'rganishlari mumkin, bu ularga nafaqat fizik jarayonlarni bilish, balki texnologik innovatsiyalardan tabiatni muhofaza qilishda qanday foydalanish mumkinligini tushunish imkonini beradi [11, 12].

Ushbu misollarning har biri – xoh u termodinamika, mexanika, elektr yoki saqlanish qonunlari bo'lsin –

o'quvchilarga ekotizimlarda muvozanatni saqlaydigan turli xil fizik jarayonlar qanday o'zaro ta'sir qilishini tushunishga yordam beradi. Ammo insonning bu jarayonlarga aralashuvi, u atmosferaga ifloslantiruvchi moddalarni chiqarishmi, tabiiy resurslarni ortiqcha iste'mol qilishmi yoki tabiiy landshaftlarni o'zgartirishmi, bu nozik muvozanatni buzadi va uzoq muddatli ekologik muammolarni keltirib chiqaradi.

Fizika o'quvchilarga nafaqat ushbu jarayonlar qanday ishlashini tushunish, balki tabiatga salbiy ta'sirni kamaytirishga yordam beradigan barqaror texnologiyalar va yechimlarni yaratish uchun bilimlardan foydalanishni o'rganish imkonini beradi. Bu tushuncha o'quvchilarni atrof-muhitga mas'uliyatli munosabatda bo'lishga va ekologik toza texnologiyalarni ishlab chiqishga yo'naltiruvchi ekologik dunyoqarashni shakllantirishga asos bo'ladi.

Xulosa. Shunday qilib, tabiiy jarayonlar va fizik qonuniyatlarni o'rganish orqali o'quvchilar nafaqat atrof-muhit qanday ishlashini tushunishlari, balki unga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish muhimligini anglab yetishlari mumkin, bu esa barqaror ekologik dunyoqarashni shakllantirishga asos bo'ladi.

Fizikani o'rganish jarayonida o'quvchilar nafaqat tabiiy qonunlari va ilmiy tafakkur asoslarini o'zlashtiradilar, balki barqaror ekologik rivojlanishning asosini tashkil etuvchi eng muhim tamoyillarni ham o'rgatadilar. Tabiiy

jarayonlar, inson faoliyati va ekologik oqibatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ilmiy anglash maktab o'quvchilarida barqaror ekologik dunyoqarashni shakllantirish yo'lidagi muhim qadamdir. Shuni tushunish muhimki, har bir fizik qonun, xoh u energiyani saqlanish qonuni, xoh termodinamika yoki elektromagnit hodisalar bo'lsin, zamonaviy jamiyat duch keladigan muammolarga bevosita aloqador: iqlim o'zgarishi, atrof-muhitning ifloslanishi, resurslardan samarasiz foydalanish va boshqalar.

Eng muhim jihatlardan biri o'quvchilarda nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalarni shakllantirish bo'lib, bu ularga atrof-muhitni muhofaza qilish uchun ilm-fan yutuqlarini qanday qo'llashni tushunadigan mas'uliyatli fuqarolar bo'lishga yordam beradi. Xususan, qayta tiklanadigan energiya manbalari, energiya samarador texnologiyalar va ifloslanishni kamaytirish usullari haqidagi bilimlar bolalarda inson va ekotizimlarga foyda keltirishi mumkin bo'lgan barqaror texnologiyalarni yaratishga bo'lgan qiziqishni rivojlantirishga yordam beradi.

Shunday qilib, fizika bilimlariga asoslangan barqaror ekologik dunyoqarash tabiatga yanada mas'uliyatli va ongli munosabatda bo'lish yo'lidagi muhim qadamdir. Muhimi, har bir o'quvchi fizika asoslarini o'zlashtirib, atrof-muhitni asrash uchun o'zining shaxsiy mas'uliyatini anglashi va global ekologik muammolarni hal qilishda faol ishtirok etishi lozim.

Adabiyotlar

1. Hadzigeorgiou Y., Skoumios M. The Development of Environmental Awareness through School Science: Problems and Possibilities //International Journal of Environmental and Science Education. 2013. T. 8. №. 3.
2. Boeve-de Pauw J., Donche V., Van Petegem P. Adolescents' environmental worldview and personality: An explorative study //Journal of environmental psychology. 2011. T. 31. №. 2.
3. Зиятдинов Ш.Г. "К изучению экологических проблем современности в школьном курсе физики" // Символ науки, №. 8, 2018, -С. 67-69.
4. Каршиев Д.У., and Турсунов А.И. "Физика ўқитишда экологик мазмунда масалалардан фойдаланишнинг hozirgi holati" // Экономика и социум, №. 4-2 (83), 2021, -С. 21-24.
5. Сооронбаева Н. А. Экологическое воспитание на уроках физики. //Известия ВУЗов Кыргызстана. 2018. №. 10.
6. Свентецкая Г. Д. Экологическое воспитание на уроках физики . //Инновационные технологии обучения физико-математическим и профессионально-техническим дисциплинам. 2022. – С. 125-127.
7. Абдуллаева Д. Н. Мактабда геоэкологик маданиятни шакллантириш: тажриба, муаммолар ва ечим йўллари //Современное образование (Узбекистан). 2023. №. 6 (127). – С. 46-52.
8. Андреева Н. С. Межпредметные связи при изучении физики. //Вестник науки. 2024. Т. 4. №. 6 (75). Анисимов П. Н. «О влиянии электромагнитных полей на окружающую среду» Вестник магистратуры, №. 11-1 (50), 2015.
9. Бадёр М. П. Передача электрической энергии электромагнитными полями и их воздействие на окружающую среду. //Электрификация транспорта. 2016. №. 11.
10. Гринчук А. В. Опасность электромагнитного загрязнения окружающей среды //ISBN 978-5-7831-2032-9© ФГБОУ ВО «Уфимский государственный нефтяной технический университет», 2020© Коллектив авторов, 2020.
11. Тазмеев Б.Х. и др. Изучение альтернативных источников электроэнергии в рамках курса физики //Материалы пула научно-практических конференций. 2023. – С. 738-743.

REZYUME. Ushbu maqolada maktab o'quvchilarida barqaror ekologik dunyoqarashni shakllantirishda fizika fanining roli ko'rib chiqiladi va saqlanish qonunlari, termodinamika va mexanika kabi asosiy fizik tamoyillar hamda ularning ekologik jarayonlar va texnologik taraqqiyot bilan bog'liqligi tahlil qilinadi. Shuningdek, maktab fizika kursida ekologik ta'limni laboratoriya tajribalari va loyiha asosidagi ta'lim orqali integratsiyalash usullari muhokama qilinadi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается роль физики в формировании устойчивого экологического мировоззрения у школьников и анализируются законы сохранения, основные физические принципы, такие как термодинамика и механика, а также их связь с экологическими процессами и технологическим прогрессом. Также в школьном курсе физики обсуждаются методы интеграции экологического образования посредством лабораторных экспериментов и проектного обучения.

SUMMARY. This article examines the role of physics in shaping a sustainable ecological worldview in schoolchildren and analyzes conservation laws, basic physical principles such as thermodynamics and mechanics, as well as their relationship with ecological processes and technological progress. Also, in the school physics course, methods of integrating environmental education through laboratory experiments and project-based learning are discussed.

IXTISOSLASHTIRILGAN TA'LIM JARAYONIDA KOGNITIV YONDASHUVNING O'QUVCHILARDAGI IQTIDORNI RIVOJLANTIRISH XUSUSIYATLARI

M.A.Pazilov – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: kognitiv ta'lim, kognitiv yondashuv, ixtisoslashtirilgan ta'lim, iqtidor, iste'dod, o'qituvchi, paradigma, kontekst.

Ключевые слова: когнитивное образование, когнитивный подход, специализированное образование, талант, одаренность, учитель, парадигма, контекст.

Keywords: cognitive education, cognitive approach, specialized education, giftedness, talent, teacher, paradigm, context.

Kirish. Inson aqli asosan ta'lim jarayonida shakllanadi, u orqali dunyoviy bilimlarni egallaydi hamda barcha ilmlarning nazariy jihatdan ma'no-mazmunini tushunib olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bunda ta'lim jarayonida o'quvchining o'qishdagi ko'zlagan maqsadini belgilab berish talab qilinadi. Zero, fanlarni hayotga tatbiq etishni bugungi kun talabi deb oladigan bo'lsak, mana shu talabning ijrosi doirasida o'quvchilardagi iqtidorni kognitiv yondashuv asosida rivojlantirish imkoniyati paydo bo'ladi. Uning uchun fanlar chuqurlashtirilgan tarzda o'tilishi lozim, buni esa umumta'lim maktablariga nisbatan ixtisoslashtirilgan maktablarda amalga oshirish imkoniyati ko'proq.

O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunining yangi tahririda belgilangan vazifa va qo'yilgan talablar o'quvchilar iqtidorini, qobiliyatini qo'llab-quvatlash, ixtisoslashtirilgan maktablarning tashkil etilishi va "ta'lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko'nikmalar berishga, shuningdek ularning umumta'lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko'nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan" [1]. Shuning uchun ham ixtisoslashtirilgan ta'lim maskanlarini tashkil etish va ularning faoliyatini rivojlantirish asosiy maqsad etib belgilandi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Demak, ixtisoslashtirilgan ta'lim jarayonida o'quvchilarning iqtidorini rivojlantirishda kognitiv yondashuvning zarurligi o'z-o'zidan ma'lum bo'ladi. Ma'lumot o'rnida aytish joiz "Kognitiv yondashuv - (element, mezon) bilimlarni tarjima qilish va o'zlashtirish, idrok etish, e'tibor, xotira, fikrlash va nutq jarayonlari bilan bog'liq bo'lib, ta'limga har qanday yondashuv uchun zarur hisoblanadi va "bilish" paradigmasida alohida rol o'ynaydi" [2].

Insondagi ilm-bilim sirlarini bilishga bo'lgan qiziquvchanlik, hayotda yashashga bo'lgan intilishlar, yaratuvchanlik, ixtiro – bularning barchasi aqliy faoliyatning ustunligidan, iqtidorning to'g'ri rivojlanganligidan darak beradi. Zardusht dinining muqaddas kitobi "Avesto"da "...qobiliyati bo'lib aqli bo'lmasa, buni qobiliyat deb bo'lmaydi" [3] deb keltiriladi. Shuningdek insoniyat hayotida o'qitish va o'qishning zarurligi, bu tushunchalarning negizida insondagi iqtidor va qobiliyatni rivojlantirish xususiyatlari to'g'risida ham mantiqiy fikrlarni bildiradi.

Toifalarga ajratishga asoslangan ta'lim nazariyasini 1950-yillarda psixologiyada o'rgangan Jerom Bruner yaratdi va Devid Ausubel og'zaki o'rganish jarayonida ong fenomeniga ko'proq e'tibor qaratdi. Shunday qilib, bosqichma-bosqich o'rganish va o'qitishga doir kognitiv yondashuv ishlab chiqildi. Bu yondashuvlar asosan axborot bilan tushunchalarni anglashga qaratildi. Bu esa, kognitiv ta'limning yodlash yoki yodda saqlashini emas, balki

o'rganishning qanday holatda sodir bo'lishi haqida haqiqiy tushunchani rivojlantirishning quyidagi maqsadi bilan bog'liqligini tasdiqlaydi (1-jadval).

1-jadval. Ta'limda kognitiv yondashuvning asosiy maqsadi

O'qitish	O'qituvchi	O'quvchi
Kognitiv ta'lim	Yangi vaziyatlarga moslashish jarayonini amalga oshirishga imkon beradigan aqliy qobiliyat va strategiyalar majmuasini ishlab chiqishdan iborat	Tafakkuridagi mavjud tushunchalariga asoslangan bilimlarni o'zlashtirish orqali mustaqil qaror qabul qilishi kerak.
Kognitiv yondashuv	Idrok etishda mexanik yodlashga asoslanmasligi, zarur sharoitlar yaratilganda, ma'lumotning mohiyatini o'rganishning faol jarayoniga jalb qilinishi kerak	Ma'lumotlarni tahlil qilib, bilim va aqliy qobiliyatlariga tayanadi, iqtidorini namoyon etadi

Demak, kognitiv yondashuv o'quvchilarning dars jarayonida olgan bilimlarini to'g'ri o'zlashtirishi, tafakkur va ongdagi qabul qilish jarayonlarini erkin fikrlashi orqali aytish olishi, asosiysi sohalarga oid ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda muhim o'rin egallaydi.

Har qanday yoshdagi iqtidorni sinashda bosim kuchayib ketish holatlari ham uchraydi. Natijada, inson ongidagi tushuncha va fikrlar o'zgarishga uchraydi. Masalan, qandaydir fanga qiziquvchi iqtidorli o'quvchidan shu fanning unga notanish bo'lgan xususiyatlari so'raladi. Bu haqda o'quvchida tushuncha yo'q, chunki, u kichkina hayotiy tajribasida biz so'ragan xususiyatga duch kelmagan. U o'zi darajasidagi natijaga erishgan. O'quvchidagi iqtidorni rivojlantirish borasida, uning imkoniyat darajasini hisobga olish, qiziquvchanligini so'ndirmaslikka harakat qilish ixtisoslashtirilgan ta'lim jarayonida kognitiv yondashuvning quyidagi vazifalarini belgilab beradi:

- o'quvchi ongida fikrlarning qanday paydo bo'lganligini va tafakkurning ishlashini tushunish va tushuntirib berish;

- ta'lim kontekstida yangi ma'lumotlarni qo'llashga imkon beradigan strategiyalarni yaratish;

- o'qituvchi yangi ma'lumotlarni o'quvchidagi mavjud bo'lgan bilimlar bilan hamohang tarzda taqdim etish;

Natijalar. Albatta insonning bilish qobiliyati rivojlanishida sezgi a'zolarining ham o'rni beqiyosdir. Chunki inson ko'rish, eshitish, ushlab ko'rish orqali o'z

tushunchalarini boyitib boradi va o'zida paydo bo'lgan ma'lum savollarga javob topish imkoniyatiga ega bo'ladi. Qolaversa insonga narsa yoki buyumning qanday ko'rinishi, qanday sezilishi, qanday eshinishi orqali, unda o'ziga xos tushunchalar paydo bo'ladi. Bu holat kognitiv idrok deyiladi. Chunki, ta'limning ham, tarbiyaning ham asoslaridan biri o'rganish hisoblanadi. O'rganish sezgilar orqali olingan tashqi dunyoni va xulq-atvorni idrok etishda o'zgarishlarga olib keladi va "...xatti-harakatlarning kuzatilgan o'zgarishi o'rganish deyiladi" [4].

Jarayonni takomillashtirishda o'quvchilarning iqtidor yo'nalishlari bo'yicha mantiqan tuzilish shaklini aniqlashi, ma'lum darajada topshiriqlarning berilishi, bu bo'yicha uslubiy tavsiya va ko'rsatmalarni tayyorlash orqali o'quvchilarning iqtidoriga qarab ta'lim jarayoniga joriy etish, o'quvchilarning ko'nikma va malakalarini rivojlantirish imkoniyati paydo bo'ladi. Shuningdek, o'qituvchining o'quvchilarga kognitiv yondashishi orqali ta'sir qilishida tomonlarning do'stlik munosabatlarini o'rnatishga asos bo'ladigan, o'qitishning demokratik usullaridan foydalanish ham maqsadga muvofiqligi seziladi. Bu usulni A.S.Nauruzbaeva, R.O.Nurjanova va boshqa qator pedagog olimlar "o'z faoliyati natijalariga qiziqish uyg'otgan xolda, o'zi uchun o'zi harakat qilish lozimligini bildiradi va o'z-o'zini boshqarishga o'rgatadi" [5], deb tavsiflaydi.

Muhokama. Ushbu nazariyaning refleksiv ta'sirchanligi o'quvchining ertangi kun mas'uliyatini his etishi va berilgan topshiriqni bajarish javobgarligini olishga qodir kelajak avlodni tarbiyalash bilan xarakterlanadi. Chunki iqtidorni rivojlantirish jarayonidagi kognitiv yondashuvda o'quvchilarni ijtimoiylashtirish ko'lamini kengaytirishga zarurat paydo bo'ladi. Sababi, "Mehnat va kasb ko'nikmalari vositasida o'quvchilarni ijtimoiylashtirish (ijtimoiy hamkorlikka kirishish, mehnat jamoalarida o'zini tutish, birgalikda faoliyat ko'rsatishga undash, ijtimoiy munosabatlar madaniyatini egallash, jamoada faollik ko'rsatish va boshqalar)ning didaktik tizimi ularda innovatsion kasbiy dunyoqarashni boyitish asosida takomillashtirilgan" [6] ligi keyingi davr tadqiqotchilarining ilmiy yangiligi sifatida e'tirof etilib kelinmoqda.

Mazkur muammolarning kelib chiqish zahiriga nazar tashlaydigan bo'lsak, ta'limni tashkillashtirishda

raqamlarga ko'proq e'tibor berilib, sifatni esdan chiqarganimizda ko'rinadi. Bu esa maktab bitiruvchilarining erkin kasb tanlashida psixologik va aqliy jihatdan qiynalib, o'z qiziqishi bilan emas, balki, atrofidagilarning tavsiyalariga ishongan holda, tushunchasidan xoli bo'lgan kasblarni tanlashga majbur bo'lgan holatlari hayotimizda ko'p uchragan. Natijada iqtidor tushunchasi unutila boshlab, iqtidorni iste'dodga qo'shib foydalanib, iste'dodni rivojlantirish yo'llarini izlay boshlaganmiz. Bir so'z bilan aytganda biz iqtidorni emas, iste'dodni tan olganmiz.

Bu bo'yicha rivojlangan davlatlar tajribalariga nazar tashlaydigan bo'lsak AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Fransiya, Isroil, Yaponiyada o'z navbatida jamiyatning ijtimoiy rivojlanish dinamikasi, zamonaviy texnologiyalarning intensiv shakllanishi, mutaxassislariga bo'lgan ehtiyojning ortishi bilan izohlanadi. Shuning uchun o'quvchilardagi iqtidorni aniqlash va ularni kognitiv yondashuv asosida rivojlantirish bo'yicha amaliy ahamiyatga egadir. Birgina misol Angliya ta'lim tizimida o'quvchilarning iqtidorini rivojlantirishda yangicha yondashuv iqtidorli bolalar uchun ta'limdagi ilmiy jarayonda evolyutsion o'zgarishlarni amalga oshirishning shart-sharoitlarni yaratdi. Bunda turli omillar, raqobatbardosh kadrlarga bo'lgan ehtiyoj, global iqtisodiy jarayonlar hisobga olindi. Ingliz modeli iste'dodli va iqtidorli bolalarni kognitiv yondashuv asosida rivojlantirish va qo'llab-quvvatlash bo'yicha samarali g'oyalarni hal qilish orqali beqarorlikdan qochishning mumkin bo'lgan usullarini taqdim etdi. Bunday ijobiy yondashuv yordamida iqtidorli shaxslar ilm-fan, biznes va madaniyat dunyosida o'zlarini muvaffaqiyatli ko'rsata oldi. Ushbu yondashuv iste'dodli va iqtidorli bolalarning ta'lim maqomini sezilarli darajada oshirdi.

Xulosa. Xalqimizda hayot va turmush chig'irigidan o'tgan, ilm-fanga yo'g'rilgan tajribalar mavjud. Ajdodlarimizning jismida jam bo'lgan iqtidor va qobiliyat bugungi yoshlarimizda ham yo'q emas, faqat ularni yuzaga chiqarib ta'lim-tarbiya ishlarini to'g'ri olib borish lozim. Shuning uchun ham ixtisoslashtirilgan ta'lim maskanlarida o'quvchilarning iqtidorini rivojlantirishda kognitiv yondashuv ahamiyatli hisoblanadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi «Ta'lim to'g'risida»gi O'RQ-637-son Qonuni, 3-modda.
2. Загвязинский В.И., Закирова А.Ф. и.т.д Педагогический словарь. –Москва: «Академия», 2008. – С. 243.
3. Raimov A., Raimova N. Hikmatlar shodasi. –Toshkent: «O'zbekiston», 2013, 12-b.
4. Ishak Demir. Yaz kuran kurslarinda okutulan dinimizi o'g'reniyorum kitabinda tedricilik kavrami. Yüksek Lisans Tezi Çorum, Hitit Üniversitesi, 2015, 6-sayfa.
5. Nauruzbaeva A.S., Nurjanova R.O. va boshqalar. Ta'ربيya isleri metodikasi. (o'qiw qollanba). – Toshkent: «Tafakkur bo'stoni», 2019, 67-b.
6. Maxmudova D.B. Mehnat va kasb ko'nikmalari vositasida umumiy o'rta ta'lim maktablari o'quvchilarini ijtimoiylashtirishning didaktik tizimi. Avtoreferat. – Nukus: 2019, 8-b.

REZYUME. Maqolada ixtisoslashtirilgan ta'lim jarayonida kognitiv yondashuvning o'quvchilardagi iqtidorni rivojlantirish xususiyatlari va ahamiyati haqida so'z yuritiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматриваются особенности и значение когнитивного подхода в развитии одаренности учащихся в процессе специализированного обучения.

SUMMARY. This article discusses the features and significance of the cognitive approach in the development of students' talents in the process of specialized education.

НЕЙРОМОТОРНАЯ КОРРЕКЦИЯ В РАБОТЕ С ДЕТЬМИ С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

М.А.Сапарбаева – студентка

Ж.А.Бекманова – доктор философии по педагогической науке

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: нейромотор коррекция, алохида таълим эҳтиёжлари бўлган болалар, нейропсихологик коррекция, сенсомотор ривожланиш, психомотор ривожланишнинг кечикиши, коррекцион-ривожлантирувчи таълим.

Ключевые слова: нейромоторная коррекция; дети с особыми образовательными потребностями; нейропсихологическая коррекция; сенсомоторное развитие; задержка психомоторного развития; коррекционно-развивающее обучение.

Key words: neuromotor correction; children with special educational needs; neuropsychological correction; sensorimotor development; delayed psychomotor development; correctional and developmental education.

Введение. Современная образовательная практика всё острее сталкивается с необходимостью адаптации содержания и методов обучения к индивидуальным особенностям детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) и особыми образовательными потребностями (ООП).

Одно из направлений коррекционно-развивающей работы в инклюзивном образовании – нейрокоррекция. Это системный подход к развитию когнитивных и моторных функций детей через активацию нейропластичности мозга. Важной частью этого процесса является нейромоторная коррекция – набор упражнений для улучшения координации движений и моторики. Исследования показывают, что такая стимуляция помогает в развитии внимания, памяти и мышления. Регулярные занятия не только компенсируют недостатки, но и предотвращают развитие новых проблем. В рамках инклюзивного и коррекционного образования эти упражнения становятся важным инструментом для улучшения адаптации и коммуникабельности детей. Цель этой статьи – проанализировать потенциал нейромоторной коррекции для детей с особыми потребностями и исследовать, как эти упражнения работают в практике дошкольных учреждений. Исследование посвящено интеграции нейрокоррекционных методов в образовательный процесс для повышения эффективности обучения и помощи в социальной интеграции детей.

Анализ литературы. О.В.Правдина в своей книге «Нейропсихологическая диагностика и коррекция у детей» (2020) говорит о важности раннего вмешательства при проблемах с сенсомоторным и когнитивным развитием. Она подчеркивает, насколько важно стимулировать взаимодействие между полушариями для формирования базовых учебных навыков [4].

Д.Т.Рахимова в работе «Нейропсихологический подход к обучению детей с ООП в условиях инклюзии» (2022) акцентирует внимание на нейропсихологических методах в инклюзивном образовании [5].

Н.Р.Иноятова на конференции о нейропсихологических аспектах коррекции речевых нарушений (2022) обсуждает, как упражнения по нейропсихологии могут помочь в развитии речи через моторные функции [3].

В статье Абдуллахи А. и соавторов (2025) в журнале *Neuroscience* говорится, что использование виртуальной реальности может улучшить нейропластичность, открывая новые способы для нейромоторной реабилитации [6].

Обсуждение. Нейрокоррекция – это система педагогических и психолого-педагогических мероприятий,

направленных на преодоление нарушений развития движений и координации у детей, имеющих особые образовательные потребности. Она играет важную роль в комплексной коррекционно-развивающей работе, способствуя улучшению не только моторных функций, но и когнитивных способностей, эмоционально-волевой сферы и социальной адаптации ребенка.

Зачем нужна нейромоторная коррекция?

Дети с особыми образовательными потребностями часто имеют проблемы с движением, такие как дисплазия, ДЦП и другие. Эти проблемы могут проявляться так:

- медленный темп движений;
- неловкость;
- сложности с мелкой моторикой;
- плохая координация и равновесие;
- слабая мышечная сила;
- трудности с пониманием пространства;
- проблемы с письмом и рисованием.

Нейромоторная коррекция направлена на преодоление этих трудностей и создание фундамента для успешного обучения и развития ребенка. Улучшение моторных функций положительно влияет на развитие речи, мышления, внимания, памяти, восприятия и других когнитивных процессов.

Для нейромоторной коррекции детей с особыми потребностями предлагается три упражнения. Первое – Крест-накрест, которое помогает развить координацию через перекрёстные движения руками и ногами. Второе – Ленивая восьмёрка, где дети обводят символ бесконечности, что способствует развитию зрительно-моторной координации и внимания. Третье – Зеркальные руки, где одновременно рисуют симметричные фигуры обеими руками, что помогает синхронизировать работу мозга. Регулярные занятия этими упражнениями улучшают моторные навыки и восприятие у детей с ООП.

Исследование. Мы провели исследование в котором использовали нейромоторные упражнения, направленные на улучшение межполушарного взаимодействия и сенсомоторной координации, которые помогают активизировать нейропсихологические механизмы и содействуют гармонизации психического развития. В нашем исследовании была апробирована авторская методика – упражнение «Зеркальный кросс-марш», сочетающее элементы перекрёстных движений и зеркальной координации. Упражнение "**Зеркальный кросс-марш**" представляет собой комплексное нейромоторное упражнение, сочетающее элементы перекрёстных движений и зеркальной координации.

Выполняется следующим образом: ребёнок одновременно поднимает правое колено и касается его левым локтем, затем левое колено – правым локтем, чередуя движения в ритмичном темпе. При этом требуется поддерживать зеркальную симметрию движений рук и ног, что активизирует межполушарное взаимодействие, развивает пространственную координацию и способствует формированию устойчивого двигательного контроля.

Методы. В нашем исследовании приняли участие 30 детей из дошкольной образовательной организации г. Нукус: 15 детей с ООП (включая ЗПР и нарушения речи), 15 детей условной нормы. Участники были разделены на среднюю (4-5 лет) и старшую (5-6 лет) группы. Исследование проводилось в течение 3 месяцев (2024г.).

Интервенция:

Упражнение «Зеркальный кросс-марш» включалось в занятия 3 раза в неделю по 10-12 минут. Включались элементы музыкального ритма, смена темпа и форм движения.

Методы сбора данных:

- Наблюдение и картирование поведенческих реакций;
- Диагностика по тесту «Человечек» (визуально-моторная координация);
- Тест «Линии и точки» (точность и контроль движений);
- Анкетирование педагогов и родителей.

Результаты исследования

Анализ данных, полученных в ходе апробации упражнения "Зеркальный кросс-марш", показал положительную динамику развития нейромоторных и когнитивных функций у детей с особыми образовательными потребностями.

Так, уровень уверенного выполнения перекрёстных движений увеличился с 34% до 82%, что свидетельствует о значительном улучшении межполушарного взаимодействия. Координация движений в правой и

левой плоскости повысилась с 41% до 75%, указывая на развитие двигательной согласованности и пространственной ориентации.

Кроме того, были отмечены изменения в способности к произвольной регуляции внимания: количество детей, способных удерживать внимание на задании более одной минуты, возросло с 53 % до 68 %. Показатели точности выполнения графических заданий также продемонстрировали рост – с 46% до 71%, что отражает улучшение зрительно-моторной координации и мелкой моторики.

Отдельно следует отметить появление у 60 % участников навыков контроля двигательной импульсивности, что ранее не фиксировалось. Этот факт свидетельствует о положительном влиянии нейрокоррекционной практики на формирование механизмов саморегуляции поведения.

Результаты подтверждают эффективность упражнения «Зеркальный кросс-марш» как средства нейropsychологической коррекции. Наибольшие улучшения наблюдались у детей с ЗПР, которым упражнение помогло развить пространственное восприятие, телесную осознанность и саморегуляцию.

Заключение. Нейромоторные упражнения представляют собой эффективный инструмент в системе комплексной помощи с особыми образовательными потребностями. Их регулярное использование в рамках образовательного и коррекционного процесса позволяет значительно повысить уровень функциональной зрелости нервной системы, активизировать когнитивные процессы и создать благоприятные условия для обучения и социализации. Представленные упражнения могут быть адаптированы под индивидуальные особенности ребёнка и интегрированы в занятия с педагогом, логопедом или нейропсихологом. Таким образом, включение нейромоторной коррекции в практику работы с детьми с ООП является важным шагом к построению более инклюзивной и эффективной образовательной среды.

Литература

1. Абдукаримова М. А. Нейropsychологические аспекты коррекции двигательных нарушений у детей с ОВЗ // Психология и педагогика: методика и проблемы развития. 2022.
2. Богданова О. А. Нейромоторное развитие детей: теория и практика. – Екатеринбург: Урал ЛТД, 2019.
3. Иноятова Н. Р. Нейropsychологические аспекты в коррекции нарушений речи у детей дошкольного возраста // Материалы Республиканской научно-практической конференции. – Ташкент: 2022.
4. Правдина О. В. Нейropsychологическая диагностика и коррекция у детей: практическое руководство для специалистов. - М.: «Генезис», 2020. –С. 224.
5. Рахимова Д. Т. Нейropsychологический подход к обучению детей с ООП в условиях инклюзии. // Журнал «Психология и педагогика». 2022.
6. Abdullahi A. et al. Virtual reality modulating dynamics of neuroplasticity: Innovations in neuro-motor rehabilitation // Neuroscience. 2025. Vol. 566. – P. 97–111.
7. Advanced Neurotechnologies for the Restoration of Motor Function // PubMed. 2020.
8. Caramiaux B., Françoise J., Liu W., Sanchez T., Bevilacqua F. Interactive sonification and motor learning // ACM Transactions on Applied Perception. 2020.
9. Maier M., Ballester B. R., Verschure P. F. M. J. Principles of neurorehabilitation: From plasticity to functional recovery // Progress in Brain Research. 2019.
10. Neural plasticity during motor learning with motor imagery practice: Review and perspectives // PubMed. 2016.
11. Virtual reality modulating dynamics of neuroplasticity: Innovations in neuro-motor rehabilitation // PubMed. – 2025.

РЕЗЮМЕ. Мақолада нейropsychологик коррекция жараёнида нейрокоррекцион машқлари қўллашнинг назарий ва амалий жиҳатлари таҳлил қилинган. Миянинг нейропластиклигини фаоллаштириш орқали олий психик функцияларни тиклаш ва ривожлантиришга қаратилган фанлараро ёндошув сифатида нейрокоррекционнинг моҳияти очиқ берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются теоретические и практические аспекты применения нейрокоррекционных упражнений в контексте нейропсихологической коррекции. Раскрывается сущность нейрокоррекции как междисциплинарного подхода, направленного на восстановление и развитие высших психических функций за счёт активации нейропластичности мозга.

SUMMARY. This article analyzes theoretical and practical aspects of the use of neurocorrective exercises in the context of neuropsychological correction. The essence of neurocorrection as an interdisciplinary approach aimed at restoration and development of higher mental functions through activation of brain neuroplasticity is revealed.

МЕКТЕПКЕ SHEKEMGI HÁM KISHI MEKTEP JASÍNDAGÍ TUTLÍGÍP SÓYLEYTUGÍN BALALARDÍ LOGOPEDIYALÍQ TEKSERIWDÍŇ ÁHMIYETI

K.Tajimuratova – *ülken oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: duduqlanish, bola nutqini tekshirish, impressiv nutqini tekshirish, motorikani tekshirish, logofobiya, sigmatizm, rotatsizm, yotatsizm, kappatsizm, monomorf, polimorf, temp, pauza, ritm.

Ключевые слова: заикание, тестирование детской речи, тестирование импрессивной речи, тестирование моторных навыков, логофобия, сигматизм, ротацизм, йотацизм, каппацизм, мономорф, полиморф, темп, пауза, ритм.

Key words: stuttering, testing the child's speech, testing impressive speech, testing motor skills, logophobia, sigmatism, rotacism, yotacism, kappacism, monomorph, polymorph, tempo, pause, rhythm.

Kirisiw. Mámleketimizde ayrıqsha járdemge mıtáj balalar menen islesiw, olarǵa járdem kórsetiw, jámiyette shaxs bolıp qalıplesiw, ómirde óz ornın tabıwda járdem beriw ushın olarǵa keń kólemde shárayatlar hám imkaniyatlar jaratılıp berilmekte. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2020-jıl 13-oktyabrdegi «Ayrıqsha tálim zárúrlikleri bolǵan balalarǵa tálim-tárbiya beriw sistemasın jáne de rawajlandırıw is-ilajları haqqında»ǵı PQ-4860-sanlı Qararında imkaniyatı sheklengen balalardıń zárúrliklerin óz shańaraqları menen jasawına hár tárepleme bilim, tálim-tárbiya hám medicinalıq xızmetten paydalanıwları ushın barlıq imkaniyatlar jaratılıw kerekligi kórsetilgen.

Sol qatarda jámiyetimiz arasında sóylew tilinde hár túrli kemshiliklerge iye bolǵan shaxslar sanınıń artıp baratırǵanlıǵı da heshkimge sır emes.

Sóylewdegi tiykarǵı funkciyalardıń buzılıwı insan iskerligine unamsız tásir kórsetedi, onıń iskerligin páseytedi, awır ruwxıy keshirmeler kelip shıǵıwına sebep boladı. Máselen, ayırım sózlerdiń nadurıs aytılwı adamdı qolaysız jaǵdayǵa salıp qoyıwı menen birge onı átirapındaǵılar menen qarım-qatnas qılıwda qıynap qoyadı, ol sóylegende óz pikirin tolıq hám erkin jetkerip bere almaydı. Sóylew kemshilikleriniń awır túrlerine tutlígıp sóylew kemshiligi kiredi.

Ádebiyatlar analizi. Tutlígıp sóylew kemshiligin hár tárepleme úyreniw hám onıń kelip shıǵıw sebeplerin anıqlawda bir neshe alımlar ilimiy izertlew jumsların alıp barǵan.

R.E.Levina nátiyjesizlik, qorqıw, uyalıw, ashıwlanıw, túsinkinlikke túsiw, bastıń qattı jaraqat alıwı, awır keselleniw, ata-analardıń natuwrı tárbiyası, basqa birewlerdiń sóylew tiline eliklewin tutlígıwdıń payda bolıw sebeplerine qosqan edi [8:25]. I.A.Sikorskiydiń keltirip ótiwınshe, tutlígıp sóylew kemshiligi balalar jası menen baylanıslı bolıp esaplanadı [4:16]. Sebebi bul dáwirde balalar sóylewi ele rawajlanıp tamamlanbaǵan boladı. Ol násilde de úlken áhmiyetke iye, bunda hásiz balalarda sóylew mexanizmleri

teńsalmalılıqtı buzatuǵın basqasha ruwxıy hám biologik sebepler qorqıw, jıǵılıp túsiw, juqpalı kesellikler, eliklew) shártli ráwishte esapqa alınadı.

Shet elli izertlewshiler balalardı nadurıs tárbiyalaw tutlígıp sóylew kemshiligin tiykarǵı sebepleriniń biri dep esaplaydı. G.D.Netskachev tutlígıp sóylew kemshiliginin sebeplerin balanıń shańaraqta nadurıs tárizde tárbiyalanıwınan izledi, qattı qollılıq penen hám hádden tıs erketip tárbiyalawdı zıyanlı dep esapladı [6:132]. V.I.Seliverstov juqpalı keselliklerdiń aqibetinde aǵzalardıń astenizaciyanıwı [5:224], A.Gucman eliklew, infeksiya jıǵıw, qorqıw, oqıtıw waqtındaǵı nemquraylıq dep belgiledi [7:38]. Solay etip, V.A.Gilyarovskiy, M.Xvacev, I.A.Vlasova, N.I.Krasnogorskiy, N.I.Tyapugin, M.Zeyman hám basqalar tutlígıp sóylew kemshiliginin etiologiyasındaǵı sırtqı hám ishki belgileriniń bir qansha túrlerin kórsetip ótken.

Talqlaw hám nátiyjeler. Quramalı sóylew kemshilikleri arasında tutlígıp sóylew kemshiligi bolıp, bul sóylew kemshiligin úyreniw mashqalası sóylewdiń buzılıwları haqqındaǵı tálimattıń rawajlanıwında eń dáslepki dereklerden esaplanadı.

Tutlígıp sóylew kemshiligi – bul sóylew apparatı bulshıq etleriniń sińir tartılıwı nátiyjesinde sóylewdiń temp-ritminiń buzılıwı sanaladı. Áyyemgi dáwirlerde tutlígıp sóylew kemshiligi kóbirek bas miyde ıǵallıqtıń toplanıp qalıwı (Gippokrat) yáki artikulacion apparat bólimleriniń óz ara natuwrı múnásibeti (Aristotel) menen baylanıslı haldaǵı kesellik dep qaralǵan. tutlígıp sóylew kemshiligi waqtında sóylew apparatınıń oraylıq yáki periferiyalıq (sırtqı) bólimlerinde buzılıs bolıw mümkün ekenligin Galen, Sels hám Ibn Sina ayıp ótken [1:328].

Házirgi waqıtta tutlígıp sóylew kemshiliginin sebepleri eki toparǵa bólinedi: meyillik sebepler (“negiz” ge) hám keltirip shıǵarıwshı sebepke (“túrtki” ge) ajratıw mümkün. Bunda ayırım etiologiyalıq belgiler tutlígıp sóylew kemshiligin rawajlandırıwı hám keltirip shıǵarıwı da mümkün.

Meyillik sebeplerge tómendegiler kiredi:

- Ata-analardıń nevropatik keselleniwi (oraylıq nerv sistemasınıń iskerligin bosastırıwshı yaqı izden shıǵarıwshı nerv kesellikleri, juǵımlı hám fizikalıq kesellikler);

- Tutlıǵıp sóylew kemshiliginiń ózinde nevropatik qásiyetler (túngi qorqıw, enurez, kúshli qozǵalıwshańlıq);

- Konstitucional meyllik (vegativ nerv sistemasınıń keselleniwi hám joqarı nerv iskerliginiń júdá názikligi, onıń ayırıqsha zıyanlanıwına dus keliw);

- Násillik buzılıw (tutlıǵıp sóylew apparatınıń tuwma hálisizligi tiykarında rawajlanadı, ol násiliden-násilge recessiv tásir tiykarında ótip barıwı múmkin). Eger sırtqı ortalıq tutlıǵıwǵa unamsız tásir kórsetse, ekzogen belgilerdiń tásirin itibarǵa alıw lazım;

Bas miydiń túrli dáwirlerindegi rawajlanıwında, kóplep unamsız belgiler tásirinde zıyanlanıwı: ana qarnındaǵı hám tuwma jaraqatlanıw, asfikciya, postnatal – juǵımlı kesellikler, hár túrli balalar keselliklerindegi jaraqatlı hám trofik – almasıwdaǵı buzılıwlar. Kórsetilgen fizikalıq hám ruwxıy bólimlerde hár qıylı patologik ózgerislerdi keltirip shıǵaradı. Sóylew tili rawajlanıwı keshigiwine, sóylewdiń hálisizleniwine alıp keledi hám tutlıǵıwdıń rawajlanıwına imkan beredi.

Muwapıq emeslik shártlerge tómendegiler kiredi:

Balalardıń fizikalıq hálisizligi;

- Miy iskerliginiń jasqa baylanıslı qásiyetleri bas miy úlken yarım sharları tiykarınan balanıń bes jasqa jetkeninde qalıplesedi, ásirese sol jasta bas miy iskerligindegi funktsional assimetriya júzege keledi. Ontogenetik tárepten kesh rawajlangan sóylew funkciyası, ásirese, názik hám hálisiz boladı. Sonıń menen birge, ul balalardaǵı sóylew funkciyasınıń qız balalardı salıstırǵanda kesh rawajlanıwı olardaǵı nerv sistemasınıń hálisizleniwine sebep boladı;

- Sóylewdiń jedel rawajlanıwı (3-4 jasta), bunda onıń kommunikativ, qabıl etiw hám muwapıqlastırıwshı iskerlikleri úlkenler menen bolatuǵın qarım-qatnas tásir astında tez rawajlanadı. Bul dáwirde kóplegen balalarda buwın hám sózlerdi tákirarlaw (integraciya) gúzetiledi. Ol fiziologik xarakterge iye;

- Balanıń jasırın ruwxıy túskinlikke túsiwı, átiraptaǵılar menen unamsız múnásibetler tiykarında tez tásirleniw; áhmiyetli talaplar hám onı ańlaw dárejesi ortasındaǵı qarama-qarsılıq;

- Bala menen úlkenler ortasındaǵı unamlı emocional baylanıslardıń tegis emesligi, emocional zorıǵıwdıń payda bolıwı kóbinese tutlıǵıp sóylew kemshiligi menen juwmaqlanadı;

- Háreket, dawıs, emiciya, mimik-artıqsha iskerlik rawajlanıwındaǵı jetispewshilik.

Aytpı ótilgen ol yaqı bul shártlerdiń bolǵanlıǵı sebepli qandayda bir iskerlikte sırtqı tásirler (qozǵatıwshı)diń bolıwı nerv buzılıwı hám tutlıǵıwdıń payda bolıwına alıp keledi.

Keltirip shıǵarıwshı sebepler toparında anatomik-fiziologik, ruwxıy hám sociallıq sebeplerdi ajratıp kórsetiw múmkin.

- Anatomik-fiziologik sebepler: ensefalit bolǵan jaǵday, fizikalıq kesellikler; jaraqatlar – ana qarnındaǵı, tuwılıw waqtındaǵı, kóbinese asfiksiya menen miydiń shayqalıp zıyanlanıwı; miydiń organikalıq buzılıwı, bul waqıtta háreketti muwapıqlastırıwshı qabıq astı mexanizmleri zıyanlanıwı múmkin; zıyanlanıw oraylıq sóylew apparatın hálisizleniwshı basqa kesellikler nátiyjesinde nerv

sistemasınıń pútkilley izden shıǵıwı yaqı kúshli sharshawı, qızamıq, terleme, ásirese, kók jótel, ishki sekreciya almasıw kesellikleri, murın, kegirdek, jutqınshaq kesellikleri, dislaliya, dizatriyanıń hám sóylewi tolıq rawajlanbaǵanlıq jaǵdayları ses aytılwı apparatınıń quramalı rawajlanbaǵanlıǵı menen xarakterlenedi.

Ruwxıy hám sociallıq sebepleri: qısqa múddetli ruwxıy zıyanlanıw (qorqıw, alırıw); uzaq waqıt tásir kórsetetuǵın ruwxıy zıyanlanıw, bunda tómendegi jaǵdaylarda kórinetuǵın natıwı shańaraq tárbiyası túsiniledi; erkelik, buyırıqqa tiykarlangan tárbiya, bir qıylı bolmaǵan tárbiya, “úlgili” bala tárbiyası; sozımlı keshirmeler, ruwxıy sharshaw, uzaq waqıt dawam etetuǵın ruwxıy sezimler; ruwxıy jaǵdayı júdá awır keshetuǵın, nátiyjesiz tásir keltirip shıǵaratuǵın jaǵdaylar, túskinlikke túsiw hám birden quwanıp ketiw jaǵdayları; sóylewdiń balalarda natıwı qalıplesiwı; dem alıw, dem shıǵarıwdıń buzılıwı, tez sóylew, sesler aytılwınıń buzılıwı, ata-analardıń tez, tınıq emes sóylewi; kishi jastaǵı balalardı hádden tısqarı sóylew materialları menen sharshatıp qoyıw h.t.b.

Tutlıǵıwdıń payda bolıwı ulıwmalıq hám sóylew motorikasınıń túrli buzılıwlarına tán bolıp esaplanadı. Olar júzeki (sóylewdegi tartısıwlar, sińir, moyın, júzdegi isiwlər) hám iqtıyariy tutlıǵıp qalıw tárizinde bolıwı múmkin.

Házirgi dáwirde tutlıǵıp sóylew kemshiligine iye bolǵan balalardıń tek ǵana ózine tán ruwxıy qásiyetlerdi tereń úyreniwge emes, bálkim olar logopediyalıq jumıs alıp barıwdıń ruwxıy-terapevtik baǵdarın belgilew ushın bul belgi toparların komplektlestiriw barısında da háreket qılınbaqta.

Sóylewdi tekseriw procesinde tómendegi maǵlıwmatlar kórsetilip barıladı:

1. Tutlıǵatuǵın balanıń dıqqat-itibarınıń ózgeshelikleri: dıqqatın belgili bir nársege qarata almaydı, tez aljasadı, dıqqatı bóliniwsheń.

2. Tutlıǵıwdıń túri: klonikalıq, tonikalıq, aralas.

3. Tutlıǵıw túrleri: dem alıw hám dem shıǵarıwdıń buzılıwı, sıbırlap sóylew procesinde hám erkin sóylewde pauzalardıń uzaq dawam etiwı, soraw-juwap waqtında qıynalıp juwap beriw jaǵdayları ushırasadı.

4. Tutlıǵıwdıń payda bolıw dárejesi:

- a) jeńil túri: tutlıǵıw balanıń sóylesiwge kirisiw procesinde payda bolmaydı. Tutlıǵıw tek erkin sóylewinde payda boladı;

- b) orta túri: tutlıǵıw balanıń sóylesiwge kirisiwine unamsız tásir etedi; tutlıǵıw erkin sóylewinde hám soraw-juwaplar ótkiziw waqtında payda boladı;

- c) awır túri: sóylesiwge az kirisetuǵın, tutlıǵıwlar waqtı turaqlı boladı.

5. Sóylewdiń túrli formalarında tutlıǵıwdıń payda bolıwı (tutlıǵıwdıń sanı, kúshi hám dawamlılıǵı);

6. Artikulyaciyalıq apparatıń dúzilisi hám háreketsheliǵı: erin, til, tis, jumsaq hám qattı tańlaydaǵı kemshilik;

Artikulyaciyalıq apparatıń háreketsheliǵı;

Háreketlerdiń tezliǵı hám joqlıǵı;

Oǵada tezlesken háreketler;

Háreketlerdiń kólemi;

7. Seslerdi aytıwın tekseriw;

Bunda logopediyalıq albomnan paydalanadı. Tekseriw nátiyjeleri tómendegi keste kórinisinde toltırıladı.

Seslerdi aytıw jaǵdayın anıqlaw:

- mexanizmi boyınsha: dislaliya;

- túri: motor, sensor, aralas, dislaliya;
- payda bolıwı: sigmatizm, rotacizm. Lambdacizm, yotacizm, kappacizm.
- kólemi boyınsha: monomorf, polimorf, quramalı.
- 8. Sóylew tempiniń buzılıwı:
- temp: normal, tómengen, tezlegen;
- pauzalar: durıs, buzılğan;
- ritm: normal, aritmiya;
- dem alıw: normal, tezlesken, páseygen.

Tutlıgatuǵın balanı óyin háreketinde tekseriw.

1. Oynınıń shólkemlestiriliwi-erkin, úlken jastaǵılardıń járdeminde.
2. Balanıń belgili bir oyınǵa qızıǵıwı: didaktikalıq, háreketli, sport oynları hám taǵı basqa.
3. Balanıń oyın procesinde qanday temalar táshwshlen-tiredi.
4. Bala bir ózi, kishi topar yaki kópshilik balalar menen oynanǵandı jaqsı kóredi.
5. Bala dawısın shıǵarmay yamasa sóylep oynaydı.
6. Bala oyındı bir ózi aqırına shekem jetkeredi yamasa úlken jastaǵılardıń járdeminde ámelge asıradı [3:10].

Diagnoz qoyıw. Tutlıgatuǵın balalardı dinamikalıq tekseriw tiykarınan tutlıgatuǵın balaǵa korrekciyalıq-tárbıyalıq tásir etiw procesiniń birinshi basqışında ámelge asırıladı.

Tutlıgatuǵın balanı dinamikalıq tekseriw nátiyjeleri logoped tárepinen psixologiyalıq-logopediyalıq juwmaq-diagnoz túrinde ulıwmalastırıladı.

Diagnozda tómendegi maǵlıwmatlar esapqa alınadı:

- tutlıǵıwlarıń túri, payda bolıw dárejesi;
- sóylesiwge kirisiwshenligi;
- motorikanıń jaǵdayı;
- balanıń oyın háreketindegi qatnası, belsendiligi;
- seslerdi aytıwdaǵı kemshilikler, sóylew komponentlerinde ushırasatuǵın kemshilikler [10:98].

Tutlıgatuǵın balanı tekseriw nátiyjeleri.

1. Sóylewdi iyelew hám túsiniw.
2. Artikulyaciyalıq apparatnıń dúzilisi hám motorikası.
3. Barlıq ekspressiv sóylew túrleriniń ózgeshelikleri: erkin sóylewden (sıbırlaytuǵın) sıbırlawǵa shekem.
4. Sóylewdiń prosodikalıq komponentleri jaǵdayı.

5. Seslerdi aytıwdıń jaǵdayı. Fonematikalıq analiz, sintez hám túsiniqlerdiń jaǵdayı. Sózdiń grammatikalıq dúzilisi, sózlik baylıǵı.

6. Oyın háreketiniń ózgeshelikleri.

7. Diagnoz (ruwxıy-logopediyalıq juwmaq).

Balada tutlıǵıp sóylew rawajlana baslaǵanda, yaǵnıy, qanday ózgeshelikler payda bolǵanda ata-analar oǵan itibar beriwı tiyis: iqtıyarsız háreketlerdiń buzılıwı (sińirdiń tartılıwı, qol, ayaq penen tapıldıwı, basın aylandıırıw hám taǵı basqa) yaki sóylew kemshilikleri (artıqsha sózler, sesler, dem alıwda ayrıqsha ses hám sózlerdi aytıw hám taǵı basqa). Tutlıǵıwdıń payda bolıwı tuwralı anıq maǵlıwmatlar toplaw nátiyjesinde, balaǵa medicinalıq-pedagogikalıq tásir diń tiykarǵı túrlerin tańlap alıwǵa járdem beredi. Sóylewdiń buzılıwı menen birge kelse, álbette, qosımsha shınıǵıwları alınadı, arnawlı usıllardan paydalanǵan halda baladaǵı ses kemshiliklerin, sózlerdi grammatikalıq jaqtan durıs qalıplestiriwge úyretiledi.

Logopediyalıq tárepten juwmaq shıǵarıw procesinde tómendegiler esapqa alınadı: tutlıǵıp sóylew kemshiligi forması (tonik, klonik, aralas), tartısıw túrleri (dem alıw hám dem shıǵarıwdaǵı, sesli, ayılıwı aralas), tutlıǵıp sóylew kemshiligi dárejesi (jeńil, orta, awır), sóylew tempi (ástenlesken, jedellesken, tez sóylew, taxilaliyanıń bar ekenligi), tutlıǵıp sóylew kemshiligi menen birge keletuǵın dislaliya sóylew kemshiligi, dizartriya sóylew kemshiliginıń jeńil forması, sóylewdiń ulıwma rawajlanbay qalıwı, háreketlendiriwshi qurallar iskerliginiń jaǵdayı, tutlıǵıp sóylew kemshiliginıń ruwxıy belgileriniń bar-joqlıǵı hám sawlelengenligi: sóylewden qorqıw (logofobiya) háreketlendiriwshi kúsh hám sóylewdegi hiyleler, embolfraziyalar, sóylew usılınıń ózgeriwı hám basqalar, alırıw hám qorqıw sıyaqlı emociyalardıń payda bolıwı menen xarakterlenedi [9:28].

Juwmaq. Ulıwma alǵanda tutlıǵıp sóyleytuǵın balalar menen alıp barlatuǵın korrekcion jumıslar tiykarında logopediyalıq juwmaq shıǵarıw tutlıǵıp sóylew kemshiligin basqa sóylewdegi kemshiliklerden ajratıp alıwǵa, sonday-aq, tutlıǵıp sóylew kemshiliginıń túrli formaların bir-birinen parıqlap alıwǵa imkaniyat jaratadı. Tutlıǵıp sóylew kemshiligine iye bolǵan balalardı hár tárepleme úyreniw onıń tábiyatın anıqlawǵa da imkan beredi.

Ádebiyatlar

1. Ayupova M. Yu. Logopediya. –Toshkent: «Ózbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashiriyoti», 2019.
2. Волкова Л.С. Логопедия. –Москва: «Советские учебники», 2024.
3. Tajimuratov A.J. Mektepke shekemgi hám kishi mektep jasındaǵı balalardıń seslerdi aytıwdaǵı kemshiliklerin saplastırıw. –Nókis: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası, 2024.
4. Сикорский И.А. О заикании. –Киев: «Издание Карпа Реккера», 1889.
5. Селиверстов В.И. Заикание у детей. –М.: «Просвещение», 1979.
6. Неткачев Д.Г. Заикание. Новый психологический способ лечения. Монография. –Москва: тип. Вильде, 1909.
7. Gutsman A. Das Stottern Rine Monographie fur Aerste Padogogen und Rehorden. –Frankfurt: 1898.
8. Левина Р.Е. Пути изучения и преоделения заикания у детей. // Спец.школа. –М.: 1966. Вып. 4 (120).
9. Tajimuratova K.A., Salamova F.X., Tasbaeva G.M., Tajimuratov A.J. " Tutlıǵıwda korrekcion jumı metodikası" oqıw- metodikalıq qollanba. –Nókis: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası, 2025
10. Bekmanova J.A., Tajimuratova K.A. Logopediya. Sabaqlıq. Golden Print Nukus. baspası. 2025

РЕЗЮМЕ. Maqolada bolalarning kichikligidan duduqlanishga moyilligini anıqlash, bolalarda kuzatilgan duduqlanib gapirishi logopedik korrektsion ishlar bilan tuzatish metodikalari va ularni olib borishning ahamiyati yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье подчеркивается важность выявления склонности детей к заиканию с раннего возраста, методы коррекции заикания, наблюдаемые у детей с помощью логопедических занятий, а также методика их проведения.

SUMMARY. This article highlights the importance of identifying children's tendency to stutter from an early age, the methods of correcting stuttering observed in children with speech therapy correction work, and their implementation.

MEKTEPKE SHEKEMGI BILIMLENDIRIW SHÓLKEMLERINDE BILIM BERIW OYÍNLARI HÁM OLARDIŇ ÁHMIYETI

D.M.Tóremuratova – stajyor-oqıtıwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: o‘yinlar, didaktik o‘yin, bilish jarayoni, sensor madaniyat qurish-yasash, syujetli rolli o‘yinlar, ritm, temp.

Ключевые слова: игры, дидактическая игра, познавательный процесс, построение сенсорной культуры, сюжетные ролевые игры, ритм, темп.

Key words: games, didactic game, cognitive process, building-creating sensory culture, role-playing games with plot, rhythm, tempo.

Kirisıw. Oyun – bala iskerliginiń negizi. Oyun arqalı bala rawajlanadı, bilim aladı, sonıń menen birge tárbiyalanadı. Oyun adamzattıń pútkil tariyxı dawamında diniy máresim, sport, áskeriy hám basqa shınıǵıwlar, sonday-aq, kórkem óner, ásirese, onıń atqarılıw túrleri menen qosılıp kelgen. Oyun túrleri hám tarawları kóp. Bilim beriwshi oyunlar, syujetli-rolli oyunlar, milliy oyunlar hám háreketli oyunlar. Bul oyun túrleri bala rawajlanıwı ushın zárúr esaplanadı.

Tıykarǵı bólim. Bilim beriw oyınları balalardıń jas ózgesheliklerine say keletuǵın oyınlar qatarına kiredi. Didaktikalıq oyınlardıń áhmiyetli belgisi ondaǵı qaǵıydalardıń bar ekenliginde. Oyında oyun maqseti, oyun qaǵıydaları, oyun háreketleri ortasında úziksiz baylanıs bar. Oyun maqseti oyun háreketleriniń xarakterin belgileydi. Oyun qaǵıydası bolsa, oyun háreketlerin, wazıypasın sheshiwge hám oyındaǵı háreketlerdi ámelge asırıwǵa járdem beredi. Bilim beriw oyınları arqalı balalarga jańa bilimler, túsiniqler berilip barıladı. Bul oyınlarda balanıń hár tárepleme rawajlanıwı, biliw procesi, sensor mádeniyatı, sóylew iskerligi, aqılıy qábiletleri jetilistiriledi. Oyun qaǵıydasına ámel etiw, oǵan boysınıw oyun mazmunın bayıtadı. Bilim beriw oyınlarında balalardıń jas, individual ózgesheliklerin esapqa alıw kerek. Oyında oyun tempi hám ritmi úlken rol oynaydı, júdá áste hám bir tegis temp balanı kóp kúttiredi, júdá tez temp bolsa balalardı sharshatadı, hár túrli tartısıwlarǵa alıp keledi. Úlkenler tárepinen oyun qatnasıwshıların durıs bahalaw úlken áhmiyetke iye. Bilim beriw oyınlarınıń tómendegi túrleri bar:

- a) buyım hám oyınshıqlar menen oynalatıǵın;
- b) stol-baspa;
- d) awızeki sóz oyınları [1]

Dóretiwshilik oyınları basqarıw mektepke shekemgi bilimlendiriw metodologiyasınıń eń qıyın bólimlerinen biri. Tárbiyashı balalar neni oylap tabıwın hám oyında ózin qalayınsha tutıwın aldın ala boljay almaydı. Biraq, bul dóretiwshilik oyında tárbiyashınıń roli topardaǵı yamasa qaǵıydalar menen oyınlardaǵıǵa qaraǵanda kemirek aktiv ekenligin ańlatpaydı. Biraq, balalar xızmetiniń ózine tánligi basqarıwdıń ózine tán usılların talap etedi. Dóretiwshi oyınları tabıslı basqarıwdıń eń áhmiyetli shárti balalardıń isenimine erisiw, olar menen baylanıs ornalıw. Oǵan tárbiyashı oyınǵa qatań qatnas jasasa, shın kewilden qızıǵıwshılıq penen qarasa, balalardıń niyetlerin, keshirmelerin túsinshe ǵana erisiledi. Balalar bunday tárbiyashıǵa ózleriniń jobaları haqqında quwanış penen ayıp beredi, másláhát hám járdem ushın oǵan múrját etedi. Soraw tez-tez beriledi; muǵallım oyınǵa aralasa ala ma hám aralasıwı kerek pe? Álbette, ol oyınǵa durıs baǵdar beriw ushın talap islense, onday huqıqqa iye. Biraq, úlkenlerdiń aralasıwı, eger ol balalar arasında jeterli dárejede húrmet hám isenimge iye bolsa, olardıń rejelerin buzbastan,

oyındı jáne de qızıqlı qıla alsa, tabıslı boladı. Oyun hár bir balanıń ózgesheliklerin, onıń qızıǵıwshılıǵın, jaqsı hám jaman minez qásiyetlerin ashıp beredi. Usı túrdegi iskerlik procesinde balalardı baqlaw muǵallımge óz oqıwshıların úyreniw ushın bay material beredi, hár bir balaǵa durıs jantasıwdı tabıwǵa járdem beredi. Oyında bilim beriwdiń tiykarǵı usılı – onıń mazmunına tásir etiw. Temanı tańlaw, syujetti rawajlandırıw, rollerdi bólistiriw hám oyun súwretlerin ámelge asırıw boyınsha. Oyun teması – bul súwretlengen turmıs hádiyesi: shańaraq, balalar baqshası, mektep, sayaxat, bayramlar. Tap usı tema balalardıń qızıǵıwshılıqları hám fantaziyasınıń rawajlanıwına qaray túrlishe hár qıylı epizodlardı óz ishine aladı. Solay etip, bir temada hár qıylı gúrrinler dóretiliwi múmkin. Hár bir bala belgili bir kásip iyesi (muǵallım, kapitan, aydawshı) yamasa shańaraq aǵzasın (anası, kempir apası) súwretleydi. Geyde haywanlardıń rolleri, ertek qaharmanları atqarıw múmkin. Oyun kórinisin jaratıw, bala tek ǵana tańlangan qaharmanǵa bolǵan múnásibetin bildiredi, al jeke pazıyletlerin de kórsetedi. Barlıq qızlar analar, biraq hár biri ózine tán ózgesheliklerdiń rolin beredi. Tap sonday, ushıwshı yamasa kosmonavt oynanǵan rolde qaharmanıń ózgeshelikleri, onı súwretleytuǵın balanıń ózgeshelikleri menen biriktiriledi. Sonlıqtan, roller birdey bolıwı múmkin, biraq oyun kórinisleri hár qıylı barlıq waqıtta individual. Oyınlardıń mazmunı hár qıylı: olar shańaraq hám balalar baqshası turmısın, hár qıylı kásip iyeleriniń miynetin, sociallıq ilajlardı, balaǵa túsiniqli hám onıń dıqqatın tartadı. Oyınlardıń úy-ruwzigershilik, sanaat hám jámiyetke bóliniwi shártli. Tap usı oyında kúndelikli turmıstıń elementleri, miynet hám jámiyetlik turmıs: anası qızı quwırshaqtı balalar baqshasına alıp baradı hám ol jumısqa asıǵadı; balalı ata-analar bayramǵa, teatrǵa baradı. Biraq hár bir oyında onıń mazmunın, tárbiyalıq áhmiyetin belgileytuǵın baǵdar motiv bar.

Quwırshaqlar tiykarınan qızlardı ózine tartıwı da tábiyiy, sebebi analar hám kempir apalar balalardı kóbirek ǵamxorlıq etedi. Biraq, eger er balalarda bunday oyınlarǵa qarama-qarsı jek kóriwshilik sezimi payda bolmasa ("ne ushın saǵan quwırshaq kerek, sen qız emesseń") hám olar áke bolıwdan, úy jumısların orınlawdan, nárestelerdi arbashalarda kóteriwden quwanışlı bolsa. Oyında balanıń háreketin baqlap, shańaraqtaǵı úlkenlerdiń múnásibetlerin, olardıń balalardı múnásibetin bahalaw múmkin. Hár bir insan mektepke shekemgi jasta jetekshi iskerlik oyun ekenligin biledi. Bir waqıtları N.K.Krupskaya "oyın – ósip baratırǵan bala denesiniń talabı," balalar ushın oyun - "oqıw," olar ushın oyun – miynet, olar ushın oyun - tárbiyanıń qatań forması, mektepke shekemgi jastaǵı balalar ushın oyun - bul oyun-zawıqtıń bir usılı" dep jazǵanlıǵı biykarǵa emes. Al, kúndelikli turmısta adamlar mániissiz, qızıqlı nárselerdi "oyın" sózi menen baylanıslı bolsa da onıń

mektepke shekemgi jastağı balanın öz waqtında hám tolıq rawajlanıwı ushın áhmiyeti Birlesken Milletler Shólkemi oyındı balanın ajıralmas huqıqı dep járiyalaganlıǵınan derek beredi. Pútkil dúnya alımları balalar oynların arnawlı úyreniw, olardıń klassifikaciyası, ata-analar, oqıtıwshılar, psixologlar hám hátte shıpkarlerdi balalar menen oın óz-ara tásirinde oqıtıw menen shuǵıllanadı. Balalar oınına qatań itibar biykarǵa emes.

Saxnalastırıw oınları. Kórkem shıǵarmanı saxnalastırıwdıń ózine tán ózgeshelikleri. Saxnalastırıw oınları, bul balalardıń óz betinshe dóretiwsilik oın túri bolıp, onda kórkem shıǵarma hám gúrinler balalar tárepinen rolgerge bólip atqarıladı. Bul oınlar balalarda erk-ıqrar, tártip-intizam hám óz is-háreketlerin basqarıw, basqalardıń háreketleri menen esaplasıw sıyaqlı unamlı ruwxıy pazıyletlerdi qalıplestiredi. Saxnalastırıw oınlarında balalar oını processine kirip baradı, waqıya hám ertek qaharmanlarınń ishki turmısına tikkeley baylanıslı bolǵan qaharmanlıq, erlik, miyirmanlıq, jankúyerlik, sıyaqlı unamlı páziyletlerdi ózlerinde ayqın kórsetiw qıladı. Bul proceste balalardıń sóylewi belsendiligi, sózlik baylıǵı, dúnyaqarası keńeyip baradı.

Saxnalastırıw ushın kórkem shıǵarma, ertekler tańlaw úlken jastaǵılardan balalardıń jas ózgeshelikleri, qızıǵıwshılıqları, qálewlerin esapqa alıwdı talap etedi.

Adebiy shıǵarmalardı tańlawda tómendegi talaplar qoyıladı:

1. Mazmunınıń ideyalıq-ruwxıy jetikligi.
2. Kórkemlik jaqtan mazmunlılıǵı.
3. Shıǵarmadaǵı qatnasıwshı hám rollerdiń sanı (qanshelli kóp bolsa, shıǵarma sonshelli áhmiyetli).
4. Mazmunı jaqsı bolıwı menen birge, onda háreket túrleriniń de kóp bolıwı.
5. Ańlatpalı oqıwǵa say bolıwı.
6. Mazmunı qızıqlı, turmıs penen baylanıslı bolmaǵı zárúr [2].

Balalardıń dóretiwsilik qábiletlerin jáne de jetilistiriwde qurılıs materialları menen oynalatıwın oınlardıń roli úlken. Pedagoglardan Z.V.Lishtvan, V.G.Nechaeva óz izertlewlerinde qurılıs oınlarınń ózine tán tárepleri hám áhmiyetin jarıtıp bergen. Balalar baspaları kórkem shıǵarmalardı saxnalastırıw ushın xalıq erteklerine siluetler, teatr-kitaplar, panorama-kitaplar sıyaqlı hár qıylı kórinistegi kórgizbeli qollanbalardı basıp shıǵarıp atır.

Qurıw-jasaw oınları. Mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemesinde balalar menen qurılıs materialları járdeminde oınlar hám shınıǵıwlar ótkeriwdiń áhmiyeti úlken. Jas áwladtı hár tárepleme tárbiyalawda mektepke shekemgi bilimlendiriw mákemesinde qurılıs materialları

járdeminde ótkeriletuǵın oınlar hám shınıǵıwlar úlken orın iyeleydi. Balalardıń qurılıs oınları rolgerge bólinip oynalatıwın oınlardıń ajıralmas bir bólegi esaplanadı. Qurılıs oınlarında da balalar átiraptaǵı zatlardı, úlkenlerdiń iskerligin sáwlelendiredi. Qurılıs oınlarınń mazmunın balalardıń ózleri jaratadı. Balalar kóbinese úlkenlerdiń qurılıstaǵı iskerliklerine eliklep, "Qurılısslı isshi" rolin atqaradı. Balalardıń qurılıs oınları qızıqlı dóretiwsilik iskerlik bolıp tabıladı. Olar óz oınlarında qurılıslardı transport háreketi, úlkenlerdiń miyneti haqqındaǵı tásirlerin sáwlelendiredi. Bunday oınlar balalarda qızıǵıwshılıq oyatıwǵa, olardıń pikirlew hám háreket iskerligin jedellestiriwge; keń múmkinshilik jaratadı. Shınıǵıw hám oın waqtında balalar bir-biri menen túrlishe múnásibette boladı. Olar rollerdi óz ara bólisip aladı, jumslardı orınlawda bir-birine járdem beredi hám málshátlesedi. Qurılıs oınlarında háreket elementleri kóp bolıp, ol balalardıń háreketke bolǵan talapların qanaatlantırıwǵa járdemlesedi beredi. Bala bir nárseni qura baslaǵanda qurılıs materialların tiyisli orınǵa alıp baradı, olardı stol yamasa pol ústine jaylastıradı, eńkeyedi, bul waqıtta onıń qolları aktiv háreket etedi, yaǵnıy belgili muǵdarda fizikalıq kúsh jumsaydı. Mayda qurılıs materialları menen oynaganda qoldıń mayda bulshıq etleri jaqsı rawajlanadı. Qurılıs oınların oynaw nátiyjesinde balalardıń baqlawshılıǵı artadı, texnikaǵa bolǵan qızıǵıwshılıǵı ósip baradı. Bunnan tısqari, olar oın processinde ápiwayı geometriyalıq figuralardıń dúzilisi menen da tanısadı. Qurılıs oınlarınń tárbiyalıq tásiiri sonda, bunda balalar sáwlelendiretuǵın qubılıs hám nárselerdiń ideyalıq mazmunı óz kórinisin tabadı. Mektepke shekemgi jastaǵı balalarda pikirlewdiń analiz hám sintez, salıstırıw, biliw sıyaqlı uqıpları ele tómén rawajlanǵan boladı. Qurılıs materialları járdeminde ótkeriletuǵın oınlar bolsa balalardıń oy-pikirin, dóretiwsilik qábiletin ósiredi [3].

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda oyındı durıs shólkemlesiririw onı basqarıw tárbiyashınıń sheberligine baylanıslı. Toparda ótkerilgen oınınnıń hár túrli formaları balanı qızıqtırıwı, ózine tartıwı sonıń menen birge rawajlandırıwshı qásiyetke iye bolıwı kerek. Tárbiyashınıń kórsetkenin este saqlap qalıw hám onı qayta eske túsiriw balalardı zatlardı bir-birine salıstırıw, analiz hám sintezlew, uqsasın tawıp qoyıw hám parqın ajrata alıwǵa májbúrleydi hám qurılıstaǵı wazıypalardı tártipsiz orınlamawǵa, tosattan shıǵarılǵan juwmaq penen qanaatlanıp qalmaq, al maqsetke muwapıq jol tutıwǵa úyretedi. Balalardıń bilimlerin sistemalı rawishte qurıw oınları tek ǵana átiraptı bilip alıw quralı bolıp qalmastan, al ádep-ikramlılıq pazıyletlerin tárbiyalaw quralı bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Xasanboyeva O.U va boshqalar. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. O'quv qo'llanma. –Toshkent: «Ilm ziyo», 2012.
2. Qodirova F.R. Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi ruhiy omillari. –Toshkent: «Istiqlob», 2006.
3. "Ilk qadam" Davlat o'quv dasturi. –Toshkent: 2022.

REZYUME. Maqolada bolalarning asosiy faoliyat turi bo'lgan oın haqida, o'yinning turlari haqida aytib o'tilgan. Ta'limiy o'yinlar va xususiyatlari, bolaga rivojlanishidagi o'rnı haqida so'z etilgan.

РЕЗИОМЕ. В статье обсуждается игра, которая является основным видом деятельности детей, и виды игр. Обсуждаются образовательные игры и их особенности, а также их роль в развитии ребенка.

SUMMARY. The article discusses games, which are the main type of children's activity, and types of games. Educational games and their features, their role in child development are discussed.

**PEDAGOGIK OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA O'QUV
FAOLIYATIDA TAJRIBALAR NATIJALARI TAHLILI**

X.B.Tuxtaxo'jayev – *pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, professor*

Farg'ona davlat universiteti

Tayanch so'zlar: pedagogika, eksperimental usullar, o'qitish samaradorligi, ta'lim tadqiqoti, talabalar faoliyati.

Ключевые слова: педагогика, экспериментальные методы, эффективность обучения, педагогические исследования, активность учащихся.

Key words: pedagogy, experimental methods, teaching effectiveness, educational research, student activity.

Kirish. Pedagogik tajriba boshida olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, nazorat va tajriba guruh sinalluvchilarining ko'pchiligini ko'rsatkichlar bo'yicha natijalari o'rtacha arifmetik qiymatlari farqi statistik ishonchsiz ekanligi aniqlandi (ular uchun t qiymati 0,78 dan 1,48 gacha oraliqda o'zgardi: $r>0,05$). Faqat "Tana uzunligi", "O'ng qo'l panjasi dinamometriyasi" ko'rsatkichlari bo'yicha nazorat va tajriba guruh sinalluvchilarining ko'rsatgan natijalari o'rtacha arifmetik qiymatlarining farqi nisbatan qoniqarli desa bo'ladi (bular uchun t qiymati mos ravishda, 2,06; 2,05 va 1,93 bo'lib, $r<0,05$). Shuning bilan birga guruxlardagi standart og'ishlarning qiymati 10 % dan kamligi tajriba avvalida sinalluvchilarning jismoniy tayyorgarliklari o'zaro bir biriga yaqinligini ko'rsatdi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Shu narsa ko'zda tutilganki, individual yondashuvni tatbiq qilish talabalar harakat qobiliyatini maqsadli rivojlantirish masalalarini hal etishga tana tuzilishini yaxshilashga koordinatsion qobiliyatlarni yaxshilashga, jismoniy rivojlanishga imkon beradi [1].

1-jadval. Nazorat va tajriba guruhlar talabalarining tajribagacha va undan so'nggi salomatlik darajasi

T/r	Testlar	Tajriba boshida			Tajriba so'ngida				
		NG n=52	TG n=54	t	r	NG n=48	TG n=50	t	r
1	Tana vazni / uzunligi kg/sm	351,5±5,9	353,3±6,0	1,56	>0,05	352,3±8,7	360,4±8,8	4,58	<0,001
2	O'TS, ml/kg	48,4±1,7	48,6±1,8	0,59	>0,05	49,2±1,5	51,1±1,6	6,07	<0,001
3	YuQS 100da	85,3±1,5	84,7±2,1	1,69	>0,05	84,7±4,6	79,7±4,7	5,32	<0,001
4	30 soniyada 20 marta o'tirib turgandan keyin tiklanish vaqti (daq.,soniya)	116,6±10,8	115,5±10,6	0,53	>0,05	111,8±10,7	101,5±10,5	4,81	<0,001

Tajriba tadqiqotlari ko'rsatishicha, ishlab chiqilgan dasturni tatbiq etish talabalar salomatlik darajasi jismoniy rivojlanishi va jismoniy tayyorgarligida ijobiy ravishda aks etdi.

Nazorat guruhi va tajriba guruhida sinallayotgan talabalar salomatlik darajasini tajriba boshidan ekspress baholash natijasi guruhlararo yaqqol farq yo'qligi haqida guvohlik beradi ($r>0,05$).

Pedagogik tajriba yakunida nazorat va tajriba guruhi talabalar ko'rsatkichlarida yaqqol farqlar hayotiy indeks va Martine tajribasi bo'yicha kuzatilgan (20 marta o'tirib turishdan so'ng o'zini o'nglash vaqti 30 soniya) ($r<0,05$).

Yaqqol farqlar boshqa ko'rsatkichlar bo'yicha ham kuzatilgan: Kettle indeksi, nisbiy kuch indeksi va YuQSning sistoletik HFga o'tishi ($r<0,05$).

Shuni ta'kidlash kerakki, ham nazorat guruhida ham tajriba guruhida tajriba davomida olingan natijalar asosida hisoblangan standart xatolikning son qiymati 10 % dan kam bo'lib (1,5dan 6,7 gacha), bu kattalik yaxshi natijadan dalolat beradi.

Tajriba va nazorat guruhi talabalar jismoniy rivojlanishi ko'rsatkichlari natijalari tajribagacha aniq farqqa ega bo'lmagan ($r>0,05$) (4.10-jadval).

2-jadval. Talabalarining jismoniy va psixofiziologik rivojlanish ko'rsatkichlari

T/r	Testlar	Tajriba avvalida		t	r	Tajriba so'ngida		t	r
		NG n=52	TG n=54			NG n=48	TG n=50		
1	Tana uzunligi (sm)	177,3±5,3	178,6± 5,1	1,28	>0,1	178,4 ±9,7	185,7 ±9,5	3,76	<0,001
2	Tana og'irligi (kg)	73,1 ±3,7	74,6±3,8	2,06	<0,05	72,5 ±4,1	69,7 ±4,0	3,42	<0,001
3	O'TS (ml)	2891,8 ±245,1	2988,6 ±240,8	2,05	<0,05	2941,7 ±201,8	3132,6 ±202,7	4,67	<0,001
4	O'ng qo'l panjasi dinamometriyasi (kg)	44,5 ±2,5	45,4 ±2,30	1,93	<0,05	45,3±4,10	50,3 ±4,20	5,96	<0,001
5	Chap qo'l panjasi dinamometriyasi (kg)	36,4 ±2,7	37,2 ±2,4	1,61	<0,05	36,7±3,7	41,2 ±4,1	5,70	<0,001
6	Oyoq muskullar kuchi (kg)	98,9 ±2,7	99,3 ±2,6	0,78	>0,1	99,3 ±5,5	104,1±5,2	4,44	<0,001
7	YuQS (mart/daq)	80,7 ±3,25	81,8 ±3,1	1,78	>0,1	77,2 ±6,3	74,2 ±6,2	2,38	<0,05
8	Nafas olish maromi (marta soni)	17,6 ±0,87	17,3±1,18	1,49	>0,1	17,1 ± 2,4	16,1 ±2,1	2,19	<0,05
9	Shtange sinovi (soniya)	42,6±3,9	41,5 ±3,7	1,48	>0,1	43,6 ±4,1	47,1 ±3,9	4,32	<0,001
10	Genche sinovi (soniya)	35,5 ±3,3	36,6 ±3,2	1,74	>0,05	36,4±3,6	38,2 ±3,8	2,41	<0,05

Tajriba nazorat guruhi talabalarining tajribadan so'ngi antropometrik ko'rsatkichlarini qiyoslashda tana og'irligi, o'ng va chap qo'l panjalari kuchini o'lchash, gavda kuchi, shtange, genche sinovi bo'yicha yaqqol farqlar kuzatilgan ($r<0,05$).

Natijalar va muhokama. Pedagogik tajriba so'ngiga kelib o'rganilayotgan barcha ko'rsatkichlar bo'yicha nazorat va tajriba guruh sinalluvchilarini ko'rsatgan natijalari o'rtacha arifmetik qiymatlari statistik ishonchli farq qildi. Bulardan "Nafas olish maromi" ($t=2,19$), "YuQS" ($t=2,38$) ko'rsatkichlari uchun statistik ishonchlilik ($r<0,05$) qolgan ko'rsatkichlarga nisbatan biroz pastroq ekanligi ko'rsatildi. Qolgan ko'rsatkichlar uchun t qiymati 3,42 dan 5,96 gacha oraliqda bo'lib ular uchun ($r<0,001$) aniqlandi (4.11-jadval).

3-jadval. Pedagogik tajriba davomida nazorat va tajriba guruh sinalluvchilarining jismoniy sifatlari bo'yicha qiyosiy statistik tahlili

T/r	Testlar	NG		t	r	TG		t	r
		Tajriba avvalida n=52	Tajriba so'ngida n=48			Tajriba avvalida n=54	Tajriba so'ngida n=50		
1	Tana uzunligi (sm)	177,3±5,3	178,4 ±9,7	0,69	>0,1	178,4 ±9,7	185,7 ±9,5	4,69	<0,001
2	Tana og'irligi (kg)	73,1 ±3,7	72,5 ±4,1	0,76	>0,1	72,5 ±4,1	69,7 ±4,0	6,39	<0,001
3	O'TS (ml)	2891,8 ±245,1	2941,7 ±201,8	1,11	<0,05	2941,7 ±201,8	3132,6 ±202,7	3,30	<0,01
4	O'ng qo'l panjasi dinamometriyasi (kg)	44,5 ±2,5	45,3±4,10	1,16	>0,001	45,3±4,10	50,3 ±4,20	7,29	<0,001
5	Chap qo'l panjasi dinamometriyasi (kg)	36,4 ±2,7	38,8±3,2	0,45	<0,01	36,7±3,7	41,2 ±4,1	6,01	<0,001
6	Oyoq muskullar kuchi (kg)	98,9 ±2,7	99,3 ±5,5	0,45	<0,01	99,3 ±5,5	104,1±5,2	5,88	<0,001
7	YuQS (mart/daq)	80,7 ±3,25	77,2 ±6,3	2,65	<0,1	77,2 ±6,3	74,2 ±6,2	7,81	<0,001
8	Nafas olish maromi (marta soni)	17,6 ±0,87	17,1 ±2,4	1,36	>0,1	17,1 ±2,4	16,1 ±2,1	3,55	<0,01
9	Shtange sinovi (soniya)	42,6 ±3,9	43,6 ±4,1	1,24	>0,1	43,6 ±4,1	47,1 ±3,9	7,49	<0,001
10	Genche sinovi (soniya)	35,5 ±3,3	36,4±3,6	1,29	>0,05	36,4±3,6	38,2 ±3,8	2,31	<0,05

Pedagogik tajriba davomida nazorat guruh sinalluvchilarining jismoniy sifatlari o'rtacha arifmetik qiymatlari ko'pchiligida statistik ishonchsiz o'zgarishlar kuzatildi, bular uchun t qiymati 0,45 dan 2,65 gacha oraliqda o'zgarib $r>0,05$. Tajriba guruhida esa ikkala gurux sinalluvchilarining xamma jismoniy sifatlari statistik ishonchli (ular uchun t ning qiymati 2,31 dan 7,81 gacha oraliqda o'zgarildi) o'zgarishi aniqlandi (4.12-jadval).

4-jadval. Nazorat va tajriba guruhi talabalari pedagogik tajriba davomida jismoniy tayyorgarligi ko'rsatkichlari

T/r	Testlar	Tajriba avvalida		t	r	Tajriba so'ngida		t	r
		NG n=52	TG n=54			NG n=48	TG n=50		
1	100 m yugurish (sek)	15,5±0,7	15,4±0,6	0,78	>0,1	14,2±2,1	12,8±1,9	3,45	<0,001
2	3000 m yugurish (daq)	13,58±1,25	13,4±0,91	0,84	>0,1	13,05±1,8	12,2±1,7	2,40	<0,05
3	Kuper-testi (daq)	2105,4 ±103,2	2107,6 ±104,1	0,10	>0,1	2145,8 ±201,0	2350,4 ±200,4	5,04	<0,001
4	Joyida turib uzunlikka sakrash (sm)	175,2±6,3	176,7±6,5	1,20	>0,1	179,1±9,4	187,9±9,6	4,58	<0,001
5	Yotgan holda gavgdani ko'tarib va tushirish (marta soni)	47,1±4,1	46,5±4,2	0,74	>0,1	48,1±5,1	56,4±5,2	7,97	<0,001
6	Turnikda tortilish (marta soni)	8,1±1,5	8,7±1,6	1,99	>0,05	8,8±4,5	13,5±4,6	5,11	<0,001
7	Bir oyoqda o'tirib turish (tayangan holda / marta soni)	12,4±1,4	12,7±1,8	0,95	>0,1	15,3±4,5	17,9±4,3	2,92	<0,01

Jismoniy tayyorgarlik testlari oliy ta'lim muassasalarida jismoniy madaniyat bo'yicha o'quv dasturlari me'yorlariga muvofiq o'tkazildi (olingan ma'lumotlar va ularning tahlillari yuqoridagi jadvallarda keltirilgan).

Ushbu jadvalda, pedagogik tajriba boshida olingan natijalar shuni ko'rsatdiki, nazorat va tajriba guruh sinalluvchilarining ko'pchiligini olingan testlar bo'yicha natijalari o'rtacha arifmetik qiymatlari farqi statistik ishonchsiz ekanligi aniqlandi (ular uchun t qiymati 0,74 dan 1,99 gacha oraliqda o'zgardi: $r>0,05$). Shuning bilan birga guruxlardagi standart og'ishlarning qiymati 10 % dan kamligi tajriba avvalida sinalluvchilarning jismoniy xarakteristikallari o'zaro bir biriga yaqinligini ko'rsatdi.

Pedagogik tajriba so'ngiga kelib o'rganilayotgan barcha testlar bo'yicha nazorat va tajriba guruh sinalluvchilarini ko'rsatgan natijalari o'rtacha arifmetik qiymatlari statistik ishonchli farq qildi. Bulardan "3000 m yugurish" ($t=2,40$; ($r<0,05$)) ko'rsatkichlari uchun statistik ishonchlilik ($r<0,01$) qolgan testlarga nisbatan biroz pastroq ekanligi ko'rsatildi. Qolgan testlar uchun t qiymati 3,45 dan 7,97 gacha oraliqda bo'lib ular uchun ($r<0,001$); (Student kritik qiymati $r<0,001$ bo'lishi uchun $t=3,39$ bo'lishi yetarli) (4.13-jadval).

5-jadval. Pedagogik tajriba davomida nazorat va tajriba guruh sinalluvchilarining testlar bo'yicha ko'rsatgan natijalarini qiyosiy statistik tahlili

T/r	Testlar	NG		t	r	TG		t	r
		Tajriba avvalida n=52	Tajriba so'ngida n=48			Tajriba avvalida n=54	Tajriba so'ngida n=50		
1	100 m yugurish (sek)	15,5±0,7	14,2±2,1	4,08	<0,001	15,4±0,6	12,8±1,9	9,25	<0,001
2	3000 m yugurish (daq)	13,58±1,25	13,05±1,8	1,69	>0,05	13,4±0,91	12,2±1,7	4,43	<0,001
3	Kuper-testi (daq)	2105,4 ±103,2	2145,8 ±201,0	1,24	<0,05	2107,6 ±104,1	2350,4 ±200,4	7,66	<0,001
4	Joyida turib uzunlikka sakrash (sm)	175,2±6,3	179,1±9,4	2,41	<0,05	176,7±6,5	187,9±9,6	6,91	<0,001
5	Yotgan holda gavdani ko'tarib va tushirish (marta soni)	47,1±4,1	48,1±5,1	1,07	>0,05	46,5±4,2	56,4±5,2	10,62	<0,001
6	Turnikda tortinish (marta soni)	8,1±1,5	8,8±4,5	1,02	<0,01	8,7±4,5	13,5±4,6	14,03	<0,001
7	Bir oyoqda o'tirib turish (tayangan xolda / marta soni)	12,4±1,4	15,3±4,5	2,27	<0,05	12,7±1,8	17,9±4,3	7,93	<0,001

Pedagogik tajriba davomida nazorat guruh sinalluvchilarining jismoniy tayorgarliklarini o'rtacha arifmetik qiymatlari ko'pchiligida statistik ishonchsiz o'zgarishlar kuzatildi, bular uchun t qiymati 1,02 dan 1,69 gacha oralig'ida o'zgarib ($r>0,05$).

Shuning bilan birga, 100 m ($t=4,08$; ($r<0,001$)), Turnikda tortinish ($t=1,02$; ($r<0,01$)) va bir oyoqda o'tirib turish (tayangan xolda marta soni) ($t=2,27$; ($r<0,05$)) mashqlarda nisbatan yaxshi natida kuzatildi. Tajriba guruhida esa guruh sinalluvchilarining xamma jismoniy tayorgarliklari statistik ishonchli (ular uchun t ning qiymati 4,43 dan 14,03 gacha oralig'ida ($r<0,001$)) o'zgarishi aniqlandi (4.14-jadval).

6-jadval. Pedagogik tajriba davomida talabalar sog'liqni saqlash madaniyatini o'rganishning tashxisli (diagnostik) haritasi (%) (A.G.Madjuga metodikasi bo'yicha)

Sogʻliqni saqlashga oid bilim, koʻnikma va malakalar mazmuni			Davri	I-bosqich		II-bosqich		III-bosqich		IV-bosqich	
				NG	TG	NG	TG	NG	TG	NG	TG
Kasbiy sogʻliqni saqlash bilimlari	Metodologik	Avval	46.4	46.6	50.0	50.0	56.0	57.6	65.0	64.0	
		Soʻng	50.0	63.3	53.8	67.8	56.0	76.9	65.0	80.0	
	Nazariy	Avval	42.8	43.3	46.1	46.4	52.0	53.8	60.0	60.0	
		Soʻng	46.4	60.0	50.0	64.2	52.0	73.0	60.0	80.0	
	Metodik	Avval	46.4	46.6	50.0	50.0	56.0	57.6	65.0	64.0	
		Soʻng	50.0	63.3	53.8	67.8	56.0	76.9	65.0	80.0	
	Texnologik	Avval	42.8	43.3	46.1	46.4	52.0	53.8	60.0	60.0	
		Soʻng	46.4	60.0	50.0	64.2	52.0	73.0	60.0	76.0	
	Individual-sogʻlomlashtirish	Avval	42.8	43.3	46.1	46.4	52.0	53.8	60.0	60.0	
		Soʻng	46.4	63.3	50.0	64.2	52.0	73.0	60.0	80.0	
Sogʻliqni saqlavchi koʻnikmalar	Sogʻlomlashtiruv-chanlik faoliyatini loyihalash, rejalashtirish, maqsadlarini belgilay olish bilimlar	Avval	46.4	46.6	50.0	50.0	56.0	57.6	65.0	64.0	
		Soʻng	50.0	63.3	53.8	67.8	56.0	76.9	65.0	80.0	
	Tashkilotchilik	Avval	42.8	43.3	46.1	46.4	52.0	53.8	60.0	60.0	
		Soʻng	46.4	63.3	50.0	64.2	52.0	73.0	60.0	84.0	
	Kommunikativlik	Avval	42.8	43.3	46.1	46.4	52.0	53.8	60.0	60.0	
		Soʻng	46.4	60.0	50.0	64.2	52.0	73.0	60.0	80.0	
	Analitik	Avval	42.8	43.3	46.1	46.4	52.0	53.8	60.0	60.0	
		Soʻng	46.4	60.0	50.0	64.2	52.0	73.0	60.0	80.0	
	Oʻzini tartibga sola bilish	Avval	46.4	46.6	50.0	50.0	56.0	57.6	65.0	64.0	
		Soʻng	50.0	63.3	53.8	67.8	56.0	76.9	65.0	80.0	
	Korreksion-profilaktik	Avval	42.8	43.3	46.1	46.4	52.0	53.8	60.0	60.0	
		Soʻng	46.4	60.0	50.0	64.2	52.0	73.0	60.0	80.0	
	Sogʻliqni saqlovchi pedagogik texnik bilimlar	Avval	42.8	43.3	46.1	46.4	52.0	53.8	60.0	60.0	
		Soʻng	46.4	60.0	50.0	64.2	52.0	73.0	60.0	76.0	
	Ijodiy	Avval	46.4	46.6	50.0	50.0	56.0	57.6	65.0	64.0	
		Soʻng	50.0	63.3	53.8	67.8	56.0	76.9	65.0	80.0	
Sogʻliqni saqlash malakalari	Sogʻliqni saqlash malakasi	Avval	42.8	43.3	46.1	46.4	52.0	53.8	60.0	60.0	
		Soʻng	46.4	63.3	50.0	64.2	52.0	73.0	60.0	80.0	

Shu bilan birga, tajribaning turli bosqichlarida talabalarda sogʻliqni saqlash madaniyatini shakllantirishga tashxisi oʻtkazilgan (4.15-jadval).

Xulosa. Aniqlash eksperimentining natijalari shuni koʻrsatadiki, OTM da jismoniy tarbiya jarayonida talabalar sogʻliqni shakllantirishning turli jihatlariga, shu jumladan

jismoniy yuklamadan foydalanishga qaratilgan maʼlum bilimlar, koʻnikmalar, malakalarni yetarli oʻzlashtirmaganlar, bu talabalarning jismoniy tarbiyasi boʻyicha sogʻlomlashtirish dasturlarini individuallashtirish uchun pedagogik texnologiyaning uslubiy vositalarini ishlab chiqish va amalga oshirish zarurligini asoslaydi.

Adabiyotlar

1. Ревенко Е.М. Педагогические условия реализации здоровьесберегающих технологий // Вестник Томского государственного университета. 2021. №476. – С. 359-367.
2. Лопатина Т.П. Диагностика физических способностей школьников // Физическая культура в школе. 2020. №5. – С. 31-36.
3. Курьсь В.Н. Педагогические технологии в физическом воспитании. - Минск: Университетское, 2007. –С. 137
4. Московченко О.Н. Индивидуализация учебных программ по физической культуре // Физическая культура в школе. 2017. №4. – С. 17.
5. Степанов В.С. Методические основы составления программ оздоровительной направленности // Теория и практика физической культуры. 2016. №9. – С. 67.
6. Лихачёв Б.Т. Педагогика. – М.: Академия, 2005. – С 135.
7. Попова Н.В. Индивидуальный подход в оздоровительной физической культуре // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. 2018. №2. – С. 46–49.
8. Ильин Е.П. Психология физического воспитания. СПб.: Питер: 2008. – С. 512.
9. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – С. 192.
10. Русаков Л.А. Использование цифровых технологий в физическом воспитании // Педагогика и психология. 2019. №6. – С. 215–218.

REZYUME. Ushbu maqolada pedagogik muassasalarda tatbiq etilayotgan eksperimental oʻqitish usullarining natijalari tahlil qilinadi. Tadqiqot anʼanaviy usullar bilan solishtirganda innovatsion yondashuvlarning samaradorligini oʻrganadi, ularda koʻnikmalarni egallash, ishtirokchilarning faolligi va oʻquv faoliyatiga eʼtibor qaratildi. Natijalar shuni koʻrsatadiki, eksperimental usullar taʼlim natijalarini sezilarli darajada yaxshilagan. Topilmalar dalillarga asoslangan oʻqitish innovatsiyalari orqali pedagogik amaliyotni takomillashtirishga yordam beradi.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются результаты экспериментальных методов обучения, реализуемых в педагогических учреждениях. В исследовании рассматривается эффективность инновационных подходов по сравнению с традиционными методами, особое внимание уделяется приобретению навыков, вовлеченности участников и учебной деятельности. Результаты показывают, что экспериментальные методы значительно улучшили результаты обучения. Результаты исследования помогают улучшить педагогическую практику посредством научно обоснованных педагогических инноваций.

SUMMARY. This article analyzes the results of experimental teaching methods implemented in pedagogical institutions. The study examines the effectiveness of innovative approaches compared to traditional methods, focusing on skill acquisition, participant engagement, and learning activities. The results show that experimental methods significantly improved learning outcomes. The findings help improve pedagogical practice through evidence-based teaching innovations.

THE MAIN PROBLEMS ENCOUNTERED IN DEVELOPING STUDENTS' LISTENING AND SPEAKING SKILLS AND THEIR SOLUTIONS

N.Turegaliyeva – PhD student

Nukus state pedagogical institute named after Ajiniyaz

Tayanch soʻzlar: tinglab tushunish, ogʻzaki nutq koʻnikmalari, eshituv orqali idrok, lingvistik qiyinchiliklar, semantik mazmun, motivatsiya, avvalgi bilimlar, fonematik eshituv, til aralashuvi, uch tillilik, audio materiallar, tinglash strategiyalari.

Ключевые слова: понимание на слух, навыки устной речи, слуховое восприятие, лингвистические трудности, семантическое содержание, мотивация, предшествующие знания, фонематический слух, языковая интерференция, триязычие, аудиоматериалы, стратегии аудирования.

Key words: listening comprehension, speaking skills, auditory perception, linguistic difficulties, semantic content, motivation, background knowledge, phonemic hearing, language interference, trilingualism, audio materials, listening strategies.

1. Introduction. The development of students' listening and speaking skills in English as a foreign language is a core component of communicative competence. However, these receptive and productive skills often pose significant challenges, especially for learners in multilingual settings. According to N.Cowan [1:12] the auditory memory capacity is generally more limited compared to visual memory, complicating real-time speech processing. In real-life communication, spoken messages are transient, and listeners must process them instantly. Any lapse in concentration may result in partial or complete information loss.

M.Underwood [2:56] emphasized several factors that contribute to poor listening comprehension: the speed of speech, limited vocabulary, difficulty identifying discourse markers, insufficient background knowledge, and the learner's habit of focusing on every word instead of grasping overall meaning. These challenges are magnified in learners functioning within trilingual or multilingual contexts.

2. Methods. This study adopts a qualitative-analytical approach grounded in established theoretical frameworks, primarily based on the classification proposed by N.V.Elukhina [4:36]. Listening comprehension difficulties were divided into four categories:

1. Linguistic form of the message
2. Semantic content
3. Presentation conditions
4. Information sources

To validate these classifications, findings from Z.I.Borovko's experimental research [3:96] on perception of unfamiliar word forms were reviewed. In addition, methodological principles from M.V.Lyakhovitsky and I.M.Koshman [6] were employed to understand the role of phonemic hearing.

3. Results.

3.1 Linguistic Difficulties

Students often encounter unfamiliar vocabulary and complex grammatical structures in listening texts. While a small number of unfamiliar words (up to 3%) may not significantly impact understanding, their placement and importance within the message are crucial. Sentence length also affects short-term memory; if a sentence exceeds memory capacity, listeners may lose the initial part of the sentence and fail to comprehend the whole. Complex subordinate clauses, especially attributive ones, are particularly hard to process.

As Z.I.Borovko demonstrated, students' ability to recognize unfamiliar word forms depends on identifying features such as stressed vowels, consonant patterns, syllable count, and word length. This affects how efficiently learners decode oral input [3].

3.2 Semantic Challenges

Motivation significantly influences students' engagement and success in listening activities. V.I.Ilina [5:21] argues that the motivational foundation of learning processes determines outcomes; lack of motivation leads to demotivation and failure. In this context, creative tasks and interesting content increase comprehension and retention.

The structural complexity of texts also matters: narrative and monologic texts are more accessible than descriptive or dialogic formats. Overloading students with excessive or overly complex material hinders comprehension. Therefore, materials should include both new and familiar information to activate prior knowledge and cognitive readiness.

3.3 Situational and Technical Conditions

The number of times a message is played, the pace of speech, and the presence of background noise all impact comprehension. In real-life situations, audio input is typically presented once, requiring rapid processing. In instructional settings, however, repeated playback aids mastery and comprehension, particularly when teaching vocabulary, grammar, or pronunciation.

Fast speech often outpaces the student's internal processing speed, leading to comprehension breakdowns. Background noise (e.g., environmental sounds or unclear

recordings) further impairs perception by diverting attention to irrelevant stimuli.

3.4 Source-Related Issues

Listeners must adapt to different voice types, tones, and speech styles. Audio recordings often involve a variety of speakers – male, female, adult, or child – with differing accents and timbres. Students are usually more comfortable understanding familiar voices, such as their teacher's.

Moreover, while audiovisual materials offer visual cues that aid comprehension, purely auditory input lacks such support, placing greater demands on phonemic discrimination skills. According to Lyakhovitsky and Koshman [6:37], phonemic hearing – the ability to differentiate and identify speech sounds – is essential for successful listening comprehension.

4. Discussion. The challenges described above can be particularly intense in trilingual environments where students are required to function in multiple languages. Artificial subordinative trilingualism, common in some regions, leads to language interference, further complicating auditory processing. Addressing these difficulties requires deliberate pedagogical strategies.

Effective listening instruction should:

- Use **graded audio materials** appropriate to learners' linguistic levels
- Incorporate **phonemic hearing exercises**
- Foster **intrinsic motivation** through engaging content and task variety
- Scaffold learning using **background knowledge**
- Provide **multiple listening opportunities** for difficult texts
- Introduce **diverse voice models** to improve adaptability

Developing learners' perceptual mechanisms is key to overcoming listening difficulties and enhancing comprehension. By integrating the theories of Underwood, Elukhina, Borovko, and others into pedagogical practice, educators can offer more effective and scientifically grounded solutions.

5. Conclusion. Listening and speaking skills are foundational in foreign language learning but present unique challenges due to their real-time, auditory nature. Linguistic, semantic, situational, and source-related barriers all hinder learners' performance. Through a synthesis of prominent theoretical insights and practical strategies, this study identifies effective ways to overcome such difficulties. Special attention should be paid to trilingual learners, whose experience with multiple languages adds further complexity to listening comprehension. Addressing motivation, background knowledge, and phonemic awareness can significantly enhance listening outcomes and support overall communicative competence.

References

1. Cowan N. Attention and memory: An integrated framework. – Oxford: «Oxford University Press», 1998.
2. Underwood M. Teaching Listening. – London: «Longman», 1989.
3. Боровко З. И. О понимании устных сообщений на английском языке, содержащих неизученную лексику (Автореф. дисс. ... канд. пед. наук). – Москва: 1971.
4. Елухина Н. В. Основные трудности аудирования и пути их преодоления. Иностранные языки в школе, (1), 1977.
5. Ильина В. И. Психологические основы обучения рецептивным видам речевой деятельности. В Сб. научн. тр. МГПИИЯ им. М.Тореза (Вып. 133). – Москва: 1979.
6. Ляховицкий М. В., Кошман И.М. Методика преподавания иностранных языков: Учебное пособие для филологических специальностей вузов. – Москва: «Высшая школа», 1981.

REZYUME. Ushbu maqolada ingliz tilini xorijiy til sifatida o'rganuvchi talabalarning tinglab tushunish va og'zaki nutq ko'nikmalarini rivojlantirishda duch keladigan asosiy muammolar tahlil qilinadi. Unda tilshunoslik, semantik va situatsion qiyinchiliklar – tez sur'atdagi nutq, notanish lug'at, diqqatning yetishmasligi va fon shovqini kabi omillar ko'rib chiqiladi. Underwood, Eluxina va Borovko kabi olimlarning nazariy ishlariga tayangan holda ushbu muammolarning sabablari tahlil qilinadi va ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy yechimlar taklif etiladi. Tadqiqotda muvaffaqiyatli tinglab tushunishga erishishda motivatsiya, avvalgi bilimlar va fonematik eshituvning roli alohida ta'kidlanadi. Ko'p tilli va uch tilli muhitda o'qiyotgan o'quvchilarga alohida e'tibor qaratilib, boshqa tillarning aralashuvi qo'shimcha to'siq sifatida ko'rsatiladi. Tadqiqot natijalari murakkab o'quv sharoitlarida tinglab tushunish va og'zaki nutqni rivojlantirish uchun ilmiy asoslangan va o'quvchiga yo'naltirilgan metodik yondashuvlar zarurligini ko'rsatadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются основные проблемы, с которыми сталкиваются студенты при развитии навыков аудирования и устной речи по английскому языку как иностранному. В центре внимания находятся лингвистические, семантические и ситуативные трудности, такие как быстрая речь, незнакомая лексика, слабая концентрация внимания и фоновый шум. Основываясь на теоретических трудах Андервуда, Елухиной и Боровко, анализируются причины этих трудностей и предлагаются практические решения. Особое внимание уделяется роли мотивации, предварительных знаний и фонематического слуха в успешном аудировании. Также подчеркивается влияние многоязычной и триязычной среды, где интерференция других языков создает дополнительные барьеры. Полученные результаты подчеркивают необходимость методически обоснованных и ориентированных на учащегося стратегий преподавания для эффективного развития навыков аудирования и устной речи в сложных образовательных условиях.

SUMMARY. This article investigates the main problems students encounter when developing listening and speaking skills in English as a foreign language. It focuses on linguistic, semantic, and situational challenges, such as fast-paced speech, unfamiliar vocabulary, poor concentration, and background noise. Drawing on the theoretical works of Underwood, Elukhina, and Borovko, the paper analyzes causes of these difficulties and suggests practical solutions to overcome them. The study also emphasizes the role of motivation, prior knowledge, and phonemic awareness in successful listening comprehension. Special attention is given to learners in multilingual and trilingual environments, where interference from other languages poses an additional barrier. The findings underline the need for methodologically sound strategies and learner-centered instruction to support the development of listening and speaking skills in complex educational contexts.

ÚZLIKSIZ KÁSIPLIK RAWAJLANDÍRÍW SISTEMASÍNDÁ KURS TÍŃLAWSHÍLARÍNÍN KÁSIPLIK HÁM TESTOLOGİYALÍQ KOMPETENTLIGIN JETILISTIRIW USÍLLARÍ

Q.A.Turmanov – *pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori*
Qaraqalpaqstan Respublikası Pedagogikalıq sheberlik orayı

Tayanch so'zlar: uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimi, uzluksiz ta'lim, ta'lim sifati, kompetentlik, kasbiy kompetentlik, testologik kompetentlik, testologiya, test topshiriqlari.

Ключевые слова: система непрерывного профессионального развития, непрерывное образование, качество образования, компетентность, профессиональная компетентность, тестологическая компетентность, тестология, тестовые задания.

Key words: continuous professional development system, continuous education, quality of education, competence, professional competence, testological competence, testology, test tasks.

Kirisiw. Bilimlendiriw sapası hám nátiyjeliligin arttırıwdıń tiykarǵı faktorlarınan biri – hárbir pedagog kadrńıń kásiplik bilimi, kónlikpe hám uqıplılıǵın rawajlandırıwdıń joqarı dárejede bolıwı menen baylanıslı bolıp, onı támiyinlew házirgi kúnnıń aktual máselelerinen biri esaplanadı. Sonıń ushın búgingi kúnde ulıwma bilim beriw mektepleri oqıtıwshılarınıń úzliksiz kásiplik rawajlandırıw sistemasın jáne de jetilistiriwge úlken itibar qaratılmaqta.

Pedagog kadrlar qánigeligin jetilistiriw úzliksiz bilimlendiriwdiń bir bólegi bolıp, onıń tiykarǵı maqseti pedagog aldın alınǵan bilimlerin jetilistiriw, jańalaw hám tereńlestiriw, pedagogikalıq tájiriyblerin ele de rawajlandırıw hám kásiplik sheberliklerin arttırıwdan ibarat. Oqıtıwshı bilimlendiriw procesinde oqıwshınıń biliw iskerligin shólkemlestiredi, basqaradı, qadaǵalaydı, bahalaydı hám oqıtıw maqsetlerin ámelge asırıw arqalı tálim alıwshılardıń hár tárepleme rawajlanıwına múmkinshilik jaratadı.

Búgingi kúnde úzliksiz kásiplik rawajlandırıw kursınıń nátiyjesi – bul kurstı tamamlǵan tıńlawshılardıń alǵan jańa bilim hám kónlikpelerin ámeliyatta qay dárejede qollay alıwı menen ólshenedi.

Oqıtıwshınıń kásiplik kompetentligi – kásiplik iskerlikti alıp barıw ushın zárúr bolǵan bilim, kónlikpe hám

uqıplılıqlardıń kerekli dárejede oqıtıwshı tárepinen iyeleniwi hám olardan ámeliyatta, bilimlendiriw proceslerinde durıs hám sheberlik penen qollana alıwı bolıp esaplanadı.

Testologiyalıq kompetentlik – bul shólkemlestiriwshilik, basqarıw hám analitik-konstruktiv testologiyalıq kompetensiyalarına iye bolıw, olarǵa jeke múnásibet, sonday-aq, oqıw procesinde testten paydalanıw boyınsha iskerlikler jıyındısı hám nátiyjesi esaplanadı [1].

Testologiyalıq kompetensiyalardıń mazmunı hám dúzilisin analizlew, olardıń oqıtıwshı kompetentlikleri sistemasındaǵı ornın anıqlaw imkánın beredi. Házirgi waqıtta bilimlendiriwdiń barlıq basqıshlarında test texnologiyasınıń aktiv qollanıwı múnásibeti menen didaktikalıq testlerdi shólkemlestiriw hám ótkeriw, sonday-aq, alınǵan nátiyjelerdi analizlew qábileti oqıtıwshılar qánigeligin arttırıwdıń zárúr bólimine aylanbaqta.

Adebiyatlar analizi. Kásiplik kompetentlik túsiniǵı boyınsha bir neshe ilimpazlar tárepinen túrli pikir hám anıqlamalar berip ótilgen. Mısalı: Ilimiy izertlewshı E.F.Zeer pikirinshe, kásiplik kompetentliktiń funktsional rawajlanıwın kásiplik kámillikke erisiw dawamında kompetentliktiń túrli kórinisleri integrallasıp barıwın hám shaxstıń zárúr kásiplik sıpatları menen baylanısınıń

kúsheyip barıwın ayıp ótken. Yaǵnıy, kásiplik kompetentliktiń tiykarǵı dárejelerine kásiplik tayarlıq hám tájriybe, ózin-ózi ańlaw, óz kúshine iseniw, óz qánigeligin puxta biliwı sıyaqlı basqa da kásiplik kámillikti belgilep beriwshi shaxs sıpatların kiritedi.

Sunday-aq, qánigelik arttırıw sistemasın jetilistiriw, pedagoglardı kásiplik qayta tayarlaw, qánigelik arttırıw oqıtıw sistemasın differensiyalaw, bilimlendiriw sapasın basqarıwdı jáne de jetilistiriw máseleleri boyınsha J.Ǵ.Yuldashev [2], K.Zaripov [3] hám M.A.Yuldashevlar [4] ilimiy izertlewler alıp barǵan hám qánigelik arttırıw sistemasın jetilistiriw boyınsha bir qansha usınıslar islep shıqqan.

A.A.Ibragimov [5], L.V.Abdalina [6], G.T.Boymurodova [7]lar pikirleri boyınsha, qánigelik arttırıw procesiniń tiykarǵı wazıypaları tómendegilerden ibarat:

- tıńlawshılardıń kásiplik kompetentliklerin turaqlı túrde rawajlandırıw barıw;
- tıńlawshılardıń innovaciyalıq iskerliklerin hám kásiplik sheberliklerin rawajlandırıw barıw;
- oqıtıwshınıń subektiv kózqarası, kásiplik ózin-ózi rawajlandırıwın támiynlew;
- ózin-ózi basqarıw qábiletlerin rawajlandırıw;
- kásiplik rawajlanıwdaǵı psixologiyalıq tosıqlar hám kásiplik qarama-qarsılıqlardıń aldın alıw.

Izertlew metodologiyası. B.Nazarova tárepinen ótkerilgen izertlewler nátiyjesine kóre kásiplik pedagogikalıq kompetentliktiń tómendegi túrleri sanap ótiledi:

- ✓ Arnawlı yamasa kásiplik kompetentlik;
- ✓ Autokompetentlik;
- ✓ Ekstremal kásiplik kompetentlik;
- ✓ Social kompetentlik.

Pedagog kásiplik kompetentliklerin rawajlandırıw barıwı ushın turaqlı túrde óz ústinde islewı zárúr. Óz ústinde islewı tómendegilerde kóriniwı múmkin:

- bilim, kónlikpe hám uqıplılıqların arttırıw boyınsha barqulla izleniwde bolıwı;
- óz jumısına talapshań, hárbir jumısqa kreativ jantasıw;
- miynetsúyiwshilik qábiletlerin rawajlandırıw barıwı;
- óz-ózin rawajlandırıw, óz ústinde islew, ózinde dóretiwshilik sıpatlardı rawajlandırıw barıwǵa hárezet etiw.

Yaǵnıy, oqıtıwshı pedagogikalıq kásiplik kompetentliklerin turaqlı túrde asırıw barıwı zárúr boladı. Bunıń ushın úzliksiz kásiplik rawajlandırıw orayları aldına úlken wazıypalar qoyılmaqta.

Testologiyanı qollanıwda ulıwmalılıq qásiyetler: test tapsırmaların dúziw metodıkası, nátiyjelilik, isenimlilik penen birqatarda hárbir pán tarawınıń ózine tán qásiyetleri, tiykarınan pánniń mazmunı, testlerdiń logikalıq dúziliwı, test sınavınıń ótkeriliw maqseti, kásiplik hám ulıwma bilim beriwshi bilimlerin baqlaw hám bahalaw tártibi hám ólshemi de itibarǵa alınıwı kerek [8:23].

Házirgi zaman testologiya pání ámeliy pán bolıp, izertlewshiler aldına teoriyalıq mashqalalar, matematikalıq izertlewler, model hám metodlardı usınıs etpekte.

Test tapsırmalarına qoyılatuǵın tiykarǵı talaplar tómendegilerden ibarat: [9].

- Test tapsırmasınıń mazmunınıń durılıǵı;
- Sorawdıń logikalıq tárepten durıs tańlanıwı;
- Test tapsırması kórinisiniń durılıǵı;
- Test tapsırmasında soraw hám juwaptıń qısqaqlıǵı;
- Test tapsırması elementleriniń durıs jaylasqanlıǵı;

- Test tapsırmasınıń durıs juwapları bir túrde bahalanıwı;

- Bilim alıwshılardı test tapsırmasın orınlaw boyınsha birdey kórsetpeler beriliwı;

- Kórsetpelerdiń test tapsırması hám mazmunına saykesligi.

Ilimiy izertlewler sonı kórsetpekte, házirgi waqıtta didaktikalıq testler oqıw protsesslerin sistemalı qadaǵalaw, sonday-aq, avtomatlastırıw, oqıwshılardıń bilim hám kónlikpelerin qalıplestriwge imkan beriwshi qural sıpatında da kórip shıǵılmaqta.

Talqlaw hám nátiyjeler. Házirde úzliksiz bilimlendiriw sistemasın bahalaw, sırtqı hám ishki monitoringler ótkeriw máselelerine úlken itibar qaratılmaqta. Shet el tájiriybelerin úyreniw, olardı hár tárepleme analizlep, milliy bahalaw sistemaların jetilistiriw zárurlıǵı tuwılmaqta. Bul boyınsha úzliksiz kásiplik rawajlandırıw sistemasında isleniwı kerek bolǵan jumıslardıń bar ekenligin ayıp ótiw zárúr, yaǵnıy tıńlawshılarda bahalaw sisteması, xalıqaralıq bahalaw baǵdarlamaları hám testologiyalıq bilimlerinde boslıqlardıń bar ekenligin kóriwimiz mumkin.

Biz, mektepke shekemgi hám mektep bilimlendiriw mákemeleri xızmetkerleriniń úzliksiz kásiplik rawajlandırıw kurslarınıń oqıw joba hám oqıw baǵdarlamaların analizlep úyrengenimizde, oqıtıwshılardıń testologiyalıq kompetentligin arttırıwǵa tiyisli temalardıń kemirek berilgenligin kóriwimiz múmkin. Mısalı ushın, 2025-jılda informatika kursı úzliksiz kásiplik rawajlandırıw oqıw joba «Formativ hám summativ bahalaw principleri» moduline 4 saat (2 saat teoriya, 2 saat ámeliy), “PISA izertlewı sheńberinde sanlı dúnyada úyreniw” moduline 6 saat (2 saat teoriya, 4 saat ámeliy) ajratılǵan.

Bul ajratılǵan saatlar pán oqıtıwshılarınıń testologiyalıq hám bahalaw sisteması boyınsha kompetentliklerin rawajlandırıw ushın jeterli bolmawı múmkin. Bunnan oqıtıwshılardıń testlerdi talap dárejesinde dúziw, testlerdi hám oqıwshılar bilim hám kónlikpelerin analizlew boyınsha bilimlerin turaqlı túrde asırıw barıw zárurlıǵı tuwıladı.

Ámeliyat sonı kórsetedi, oqıtıwshılarımızdıń ayırımları didaktikalıq testlerden paydalanıw hám olardı dúziw boyınsha zárúr bolǵan bilim hám kónlikpege iye emes, bul baǵdarda olardı qosımsha oqıtıw zárurlıǵı tuwıladı. Bunı úzliksiz kásiplik rawajlandırıw kurslarında tıńlawshılardan ótkerilgen anketa-sorawnamalar nátiyjelerinen kóriwimiz múmkin. Oqıtıwshılardıń testologiya boyınsha bilimlerin analizlew boyınsha ótkerilgen sorawnamalar nátiyjelerine boyınsha:

- respondentlerdiń 59 procenti test tapsırmaların bahalaw, analizlew hám islep shıǵıwda jeterlishe bilim hám ámeliy kónlikpege iye emesligi;

- respondentlerdiń 58 procenti testlerdi jaratıw, testlerdi shólkemlestiriwde nátiyjesiz (sıpatsız) informaciyalıq texnologiyalardan paydalanadı;

- respondentlerdiń 65 procenti test sınavların shólkemlestiriw hám nátiyjelerdi analizlew boyınsha qosımsha oqıw yaqı seminar treningler zárur ekenligin ayıp ótken.

Test tapsırmaların joqarıdaǵı talaplar tiykarında dúziw ushın, oqıtıwshıdan testologiya boyınsha bilim hám kónlikpeni talap etedi. Bunnan úzliksiz kásiplik rawajlandırıw procesinde oqıtıwshılardıń testologiyalıq kompetentligin arttırıw boyınsha arnawlı kurs yamasa testologiyalıq kompetentlik boyınsha modul jaratıw zárurlıǵı kelip shıǵadı.

Bul mashqalaga bir tárepleme sheshim tabiw maqsetinde, oqıtıwshılardıń testologiya hám bahalaw sistemaları boyınsha bilim hám kónlikpelerin rawajlandırıw ushın ózbetinshe qánigelik arttırıw ushın, “Oqıtıwshınıń testologiyalıq kompetentligin rawajlandırıw” atlı arnawlı kurs jarattıq hám bul kurs belgilengen tártipte tájiriye sinawdan ótkerildi.

Bul arnawlı maqsetli dawamında tıńlawshılarda testologiya boyınsha bilimler, testler, testlerdi islep shıǵıwǵa qoyılatuǵın talaplar, web texnologiyalar járdeminde test-lerdi dúziw hám analizlew, xalıqaralıq bahalaw baǵdarlamaları túrleri boyınsha bilim, kónlikpe hám uqıplılıqları qalıplestiriledi hám rawajlandırıladi. Usı temalar boyınsha úzliksiz kásiplik rawajlandırıw

sistemasındaǵı “Úzliksiz kásiplik bilimlendiriw” arnawlı elektron platformasına kurs boyınsha maǵlıwatlar (video sabaq, prezentaciya, lekciya tekstler, testler) kiritildi hám ámeliyatqa engizildi.

Juwmaq. Ulıwmalastırıp aytqanda, oqıtıwshınıń kásiplik hám testologiyalıq kompetentliklerin rawajlandırıw ushın ol óz ústinde turaqlı túrde islewı, izleniwı, qosımsha oqıw seminar treninglerge qatnasıwı, óz betinshe bilimin jetilistirip barıwı lazı. Úzliksiz kásiplik rawajlandırıw kursları oqıw rejelerine kásiplik kompetentlik hám testologiya boyınsha temalardı sındırıw, innovaciya hám informaciya texnologiyaların imkaniyatlarınan nátiyjeli paydalanǵan halda jańa oqıtıw metodların hám texnologiyaların turaqlı túrde ámeliyatqa engizip barıw lazı.

Ádebiyatlar

1. Кравченко К. Формирование тестологической компетентности будущих учителей в процессе профессиональной подготовки в вузе, 13.00.08 – Теория и методика профессионального образования диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук, Калуга: 2011.
2. Yo‘ldoshev J.G. Malaka oshirishning nazariy va metodologik asoslari (yoxud o‘qituvchi bwlsh osonmi?). – T.: «O‘qituvchi», 1998. 208- b.
3. Zaripov K., O‘qituvchilar malakasini oshirishda maktab rahbarining roli. – T.: “O‘qituvchi”, 1993. - 123 b.
4. Yuldashev M.A. Xalq ta’limi xodimlarini malakasini oshirishda ta’lim sifati menejmentini takomillashtirish: ped.fan.dok. ...diss. Avtoref. – Toshkent: 2016. 92- b.
5. Ibragimov A.A. Xalq ta’limi xodimlari malakasini oshirish tizimini ko‘p vektorli yondashuv asosida takomillashtirish: ped.fan. bo ‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – T.: 2018. 51- b.
6. Абдалиева Л., Профессионализм педагога: компоненты, критерии отсенки / Л.Абдалиева, И.Бережная. // Журнал «Высшее образование в России». 2008. № 10. –С. 146-148.
7. Boymurodova G.T., Malaka oshirish tizimini modernizatsiyalash jarayonida o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini uzluksiz rivojlantirish mexanizmi: ped. fan. dok... (DSc). ...diss. avtoref. – Nukus: 2020. 60- b.
8. Tolipova J.O. “Pedagogik kvalimetriya” o‘quv qo‘llanma. –Toshkent: 2016.
9. Аванесов В.С., Теоретические основы разработки заданий в тестовой форме: Пособие для профессорско – преподавательского состава высшей школы. – М.: МГТА 1995. –С. 95.

REZYUME. Maqolada uzluksiz kasbiy rivojlanish jarayonida tinglovchilarning kasbiy va testologik kompetentligini rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar keltirilgan. Uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimida o‘qituvchining kasbiy va testologik kompetentligining hozirgi holati va uni rivojlantirish usullari, vositalari va texnologiyalari bo‘yicha ma‘lumotlar keltiriladi.

PEZIOME. В статье представлены рекомендации по развитию профессиональной и тестологической компетентности слушателей в процессе непрерывного профессионального развития. Приводится информация о современном состоянии профессиональной и тестологической компетентности учителя в системе непрерывного профессионального развития и методах, средствах и технологиях ее развития.

SUMMARY. This article presents recommendations for developing students' professional and testological competence in the process of continuous professional development. Information is provided on the current state of the teacher's professional and testological competence in the system of continuous professional development and the methods, means, and technologies for its development.

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA ANALITIK KIMYO FANINI O'QITISHNING METODIK TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHNING AHAMIYATI

M.U.Umrbekova – *tayanch doktorant*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: analitik kimyo, ilmiy-amaliy yondashuvlar, ta’lim samaradorligi, takomillashtirish, metodik tizim, talabalar, metodlar, fikrlash ko‘nikmalari.

Ключевые слова: аналитическая химия, научно-практические подходы, эффективность обучения, совершенствование, методическая система, студенты, методы, навыки мышления.

Key words: analytical chemistry, scientific and practical approaches, learning effectiveness, improvement, methodological system, students, methods, thinking skills.

Kirish. O‘zbekiston Respublikasida oliy ta’limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo‘nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma‘naviy-axloqiy fazilatlariga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy ta’limni modernizatsiya qilish, ilg‘or ta’lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish asosiy maqsad qilib qo‘yilgan. Bu borada zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari

va ta’lim texnologiyalarining mustahkam integratsiyasini ta’minlash, pedagog kadrlarning kasbiy mahoratini uzluksiz rivojlantirib borish uchun qo‘shimcha sharoitlar yaratish muhimdir [1].

Shu bilan birga jahon ilmiy tadqiqotlar bozori tendensiyalaridan kelib chiqib, har bir oliy ta’lim muassasasida (fakultet, kafedra va laboratoriyalar kesimida) ilmiy tadqiqotlarni tor va fanlar tutashligidagi sohalarga ixtisoslashtirish, ularni ishlab chiqarish va hududiy rivojlanish

ehtiyojlariga moslashtirish, qiyosiy ustunlikka ega bo'lgan istiqbolli ilmiy yo'nalishlarni belgilash, ushbu yo'nalishlarda yuqori malakali professor-o'qituvchilar va talabalar salmog'ini oshirish asosiy omil sifatida qaraladi.

Bu ishlarni amalga oshirishda Oliy ta'lim tizimini yanada takomillashtirish va modernizatsiya qilishda kimyo fanlarining o'qitilish tizimini ham yangi pedagogik bosqichga olib chiqish muhimdir. Oliy o'quv yurtlarida analitik kimyo fanini o'qitishning metodik tizimini takomillashtirish, talabalar bilim darajasini oshirish, balki ilmiy va amaliy faoliyatdagi samaradorlikni ham yaxshilashga yordam beradi. Oliy o'quv yurtlarida analitik kimyo fanini o'qitishning metodik tizimini takomillashtirish o'qitishning samaradorligini oshirish, talabalar bilimini rivojlantirish va ilmiy-amaliy yondashuvlarni qo'llashga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Analitik kimyo fanini o'qitish metodikasini takomillashtirish bugungi kunda ta'lim sifatini oshirish, talabalarni amaliy va nazariy bilimlar bilan chuqurroq qurollantirish hamda zamonaviy texnologiyalarni o'quv jarayoniga tatbiq etish nuqtai nazaridan katta ahamiyat kasb etadi. Oliy ta'limda kimyo fanlarini o'qitish metodikasi (M.Xasanov, Sh.To'xtayev). Mazkur qo'llanmada kimyo fanlarini, xususan, analitik kimyoni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interaktiv metodlar, laboratoriya ishlanmalarini tashkil etish usullari bayon etilgan. Mualliflar o'qitish samaradorligini oshirish uchun kompetensiyaviy yondashuvni taklif etadi.

“Analitik kimyo asoslari” (A.Popov). Ushbu asar analitik kimyoning nazariy asoslari bilan bir qatorda uni o'qitish uslublarini ham ko'zdan kechiradi. Asarda klassik va instrumental analiz metodlariga tayangan holda o'quvchilarda tahliliy fikrlashni rivojlantirish yo'llari muhokama qilingan.

“Pedagogik texnologiyalar asoslari” (Q.Yo'ldoshev). Bu kitobda fanlarni o'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalar qo'llanilishi haqida ma'lumot beriladi. Analitik kimyo kontekstida bu texnologiyalarni tatbiq etish o'quvchilarni faollashtirish, mustaqil fikrlashga undashda muhim. Analitik kimyoni o'qitish metodikasini takomillashtirish nafaqat talabaning fanga qiziqishini oshiradi, balki ularni mustaqil tadqiqotga yo'naltiradi [4].

Mavzuga oid adabiyotlarda ko'proq interaktivlik, amaliyotga yo'naltirilgan yondashuv, raqamli texnologiyalarni tatbiq etish kabi fikrlar orqali ilgari surilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Analitik kimyo fanini o'qitish metodikasini takomillashtirishning ahamiyati quyidagi jihatlar orqali ta'kidlanadi.

Birinchi jihat: Analitik kimyo sohasida ilmiy va texnologik yangiliklar tez-tez yuzaga keladi. Shuning uchun, o'qitish metodikasini takomillashtirish, yangi usullar va texnologiyalarni joriy etish orqali talabalarga sohadagi eng so'nggi bilimlarni yetkazish imkonini beradi. Bunda talabalarni zamonaviy talablar asosida tayyorlashni ta'minlaydi.

Ikkinchi jihat: Analitik kimyo fanining o'quv jarayonida amaliyot va nazariy bilimlar o'rtasidagi muvozanatni saqlash muhim. O'qitish metodikasini takomillashtirish orqali, talabalarga nafaqat nazariy tushunchalar, balki laboratoriya ishlarini ham samarali o'rgatish mumkin. Bu esa talabalarining amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Uchinchi jihat: Analitik kimyo fanini o'qitish, talabalarda tahlil qilish, muammo yechish va natijalarni izlash kabi ko'nikmalarni rivojlantiradi. Bu metodik tizimni takomillashtirish, talabalarni nafaqat kimyo sohasida, balki boshqa fanlar va kundalik hayotda ham analitik fikrlashga o'rgatadi.

To'rtinchi jihat: Yangi metodik yondashuvlar, interaktiv o'qitish va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, darslarning samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Bu talabalar uchun qiziqarli va samarali o'qish jarayonini ta'minlaydi. Shu bilan birga, o'qituvchilar o'z metodik faoliyatini yanada sifatli va samarali tarzda amalga oshira oladilar. Buning natijasida o'qitish metodikasini takomillashtirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etishga imkon beradi. Bu talabalar o'z bilimlarini kreativ tarzda qo'llashga, ilmiy va amaliy muammolarni yangi usullar bilan hal qilishga qodir bo'ladilar. Shu bilan birga, talabalarining ijodiy va ilmiy salohiyatini rivojlantiradi.

Beshinchi jihat: Oliy o'quv yurtlarida analitik kimyo fani bo'yicha metodik tizimni takomillashtirish, xalqaro ta'lim standartlariga mos keladigan yuqori sifatli o'quv jarayonini yaratishga yordam beradi. Bu, talabalarining global ilmiy hamjamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishini va Analitik kimyo sohasida ekologik va iqtisodiy jihatlarini hisobga olgan holda o'qitish metodikasini rivojlantirish, talabalarga atrof-muhitni muhofaza qilish va resurslardan samarali foydalanish kabi muhim masalalarni tushunishga yordam beradi.

Bu esa, o'z navbatida, ularni ijtimoiy ma'suliyatli va raqobatbardosh mutaxassislar sifatida tayyorlashga yordam beradi [3].

Tahlil va natijalar. Analitik kimyo fanini o'qitishning metodik tizimini takomillashtirish nafaqat talabalarining bilimlarini chuqurlashtirish, balki ularni amaliy ko'nikmalarga ega, innovatsion fikrlashga qodir va global ta'lim talablariga mos ravishda tayyorlashga katta hissa qo'shadi.

Analitik kimyo fanini o'qitishning metodik tizimini takomillashtirish masalasiga oid tahliliy yondashuv bosqichma-bosqich keltiriladi. Bu tahlil asosan mavjud muammolar, ilg'or tajribalar, zamonaviy yondashuvlar va taklif etilayotgan yangiliklar asosida olib boriladi.

Analitik kimyo O'zbekistondagi ko'plab oliy ta'lim muassasalarida o'rganilayotgan asosiy tabiiy fanlardan biri bo'lib, uning o'qitilishida quyidagi muammolar mavjud:

darslarda an'anaviy metodlar ustuvor (ma'ruza, izoh, diktant);

laboratoriya jihozlarining eskirganligi yoki yetishmasligi;

amaliyotga yo'naltirilgan yondashuvning sustligi; talabalarining tahliliy fikrlash va mustaqil ishlash ko'nikmalarining yetarlicha shakllanmasligi;

raqamli ta'lim resurslarining yetarlicha qo'llanilmasligi kabi muammolardir.

Bunday amalda dars jarayoniga ta'sir o'tkazadigan omillarni hisobga olgan holda talabalarining o'qitish tizi-midagi kamchiliklarni yanada to'ldirish zarurati paydo bo'ladi. Bunday kamchiliklarni ko'rib chiqishimiz mumkin.

- Metodik tizim tarkibi va uni takomillashtirish zarurati:

analitik kimyoni o'qitishning metodik tizimi quyidagi tarkibiy qismlardan iborat:

maqsad va vazifalar (bilim, ko'nikma, kompetensiya shakllantirish);

mazmun (nazariy asoslar + amaliy topshiriqlar);

usullar (ma'ruza, laboratoriya, interaktiv yondashuvlar);

vositalar (kitoblar, uslubiy qo'llanmalar, dasturiy ta'minotlar);

Nazorat (testlar, yozma ishlar, laboratoriya natijalari) kabi tarkibiy qismlarni ko'rish mumkin.

- Takomillashtirish yo'nalishlari:

kompetensiyaviy yondashuvni asosiy tamoyil sifatida joriy qilish;

STEAM (Science, Technology, Engineering, Art, Mathematics) yondashuvini integratsiya qilish zarur;

raqamli vositalar (simulyatorlar, mobil ilovalar, onlayn testlar)dan foydalanish muhimdir.

- Laboratoriya ishlarini takomillashtirish:

analitik kimyo – bu tajriba asosidagi fan. Laboratoriya mashg'ulotlari o'qitish sifatini belgilaydi.

virtual laboratoriyalarni joriy qilish (masalan: ChemCollective, Labster);

oddiy vositalar bilan improvizatsiyalashgan tajribalar o'tkazish;

laboratoriyada eksperimentni rejalashtirish, bajarish va tahlil qilish bosqichlarini kuchaytirish;

guruhli tahlil va feedback asosida baholash.

- Natijadorlik va baholash tizimini takomillashtirish:

An'anaviy baholashdan tashqari, shakllantiruvchi baholash, portfolio va o'zaro baholash kabi usullar joriy etilishi kerak.

Bu jarayon o'qituvchilarni ham pedagogik ko'nikmalarni rivojlantirishga va o'qitish sifatini oshirishga

undaydi. Demak, talabalarda Analitik kimyo mavzularini o'qitishda bir qancha natijalarga erishish imkoni yuzaga keladi.

1. Yangi texnologiyalarni integratsiya qilish orqali laboratoriya ishlari, kompyuter simulyatsiyalari, va analitik asbob-uskunalarining yangi avlodini o'qitish jarayoniga qo'llash olishda yuzaga chiqadi

2. Zamonaviy interaktiv metodlar yordamida talabalar bilan faol muloqot o'rnatish, muammolarni yechish bo'yicha guruhli ishlash, masalalarni birgalikda hal qilish imkoni tug'iladi.

3. Modular o'qitish orqali fan kursini modullar shaklida taqdim etish, har bir modulni alohida metodik yondashuv bilan o'qitish imkoni beradi.

4. Amaliy va ilmiy tadqiqotlarga kirish natijasida talabalar uchun ilmiy ishlanmalar va amaliy tajriba o'tkazish imkoniyatlarini yaratish imkoni paydo bo'ladi.

5. Integratsiyalashgan yondashuv orqali kimyo, fizika, va matematika fanlarini birlashtirgan holda, analitik kimyo o'qitish metodikasini rivojlantirishda yuzga chiqadi.

Bu natijalar orqali talabalarining fanga bo'lgan qarashlarining yanada kreativ yondashuvlari yuzaga kelishiga va o'quv jarayonida analitik fikrlash va ilmiy yondashuvlarni yanada chuqurroq o'zlashtirishga yordam beradi.

Xulosa. Analitik kimyo fanini o'qitish metodikasini takomillashtirishda talabalar bilan muloqot qilish, ularning fikrlarini eshitish va ta'lim jarayoniga qo'shimcha takliflar kiritish muhimdir. Bu usullar nafaqat fan o'qitilishining samaradorligini oshiradi, balki talabalar bilimini mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Oliy o'quv yurtlarida Analitik kimyo fanini o'qitish metodik tizimini takomillashtirish talabalarining nazariy va amaliy bilimlarini mustahkamlash, ilmiy yutuqlarni kengroq tushuntirish, hamda innovatsion pedagogik yondashuvlar orqali o'qitish sifatini oshirishga imkon beradi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi «O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5847-son Farmoni.

2. Омонов Хожикул Товбович. Кимё таълимининг фалсафий-педагогик асослари ва уни такомиллаштириш масалалари// пед. фан. номз. . дисс. автореферати. – Т.: 1994. 32-б.

3. Ajieva M.B.. Ximiya oqituv metodikasi. – T.: «Tafakkur avlodi», 2022, 247-b.

4. Акимов С.С. Методическая система обучения основам научных исследований в технологическом образовании студентов педагогических университетов. // Взаимодействие личности, общества и образования в современных социокультурных условиях: Межвузовский сборник научных трудов. Ред. коллегия С.А.Лисицын, В.П.Соломин, С.В.Тарасов. – СПб.: «ЛОИРО», 2005. –С. 474.

5. Baxadirovich A.M. Talabalarining turli qiyinchilik darajadagi ijodiy masalalar yechishdagi o'qituvchining yordam mazmuni. Educational Research in Universal Sciences, 1(6), 2022 98-105.

REZYUME. Oliy o'quv yurtlarida Analitik kimyo fanini o'qitish metodik tizimini takomillashtirishda ta'lim jarayonida talabalar bilimini yanada samarali va zamonaviy shakllarda rivojlantirish maqsadida o'qitish usullari va metodikalarni yangilashni o'z ichiga oladi. Analitik kimyo fanining o'qitilishi ilmiy va amaliy jihatdan juda muhim bo'lib, uni takomillashtirish uchun fan mazmunini yangilash va modernizatsiya qilish muhimdir.

РЕЗЮМЕ. Совершенствование методической системы преподавания аналитической химии в высших учебных заведениях предполагает обновление методов и методик обучения с целью развития знаний студентов в более эффективных и современных формах в образовательном процессе. Преподавание аналитической химии очень важно с научной и практической точки зрения, и для ее совершенствования важно обновлять и модернизировать содержание науки.

SUMMARY. Improving the methodological system of teaching analytical chemistry in higher education institutions involves updating teaching methods and techniques to develop students' knowledge in more effective and modern forms in the educational process. Teaching analytical chemistry is very important from a scientific and practical point of view, and for its improvement, it is important to update and modernize the content of the science.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОҚАРЫ ОҚЫҰ ОРЫНЛАРЫ ТАЛАБАЛАРЫН КӘСИПЛИК ТАЯРЛАҰ ПРОЦЕССИНДЕ ДҮНЬЯҒА КӨРКЕМЛИК КӨЗҚАРАСТЫ РАҰАЖЛАНДЫРУҰ

Т.В.Уразимова – *көркем-өнер таныу илимлер кандидаты, доцент*

Әжанияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: педагогика университетлари, касбий таййёргарлик, замонавий таълим, бадий таълим, тасвирий санъат.

Ключевые слова: педагогические вузы, профессиональная подготовка, современное образование, художественное образование, изобразительное искусство.

Key words: pedagogical universities, professional training, modern education, art education, fine arts.

Кирисиу. Педагогикалық жоқары оқыу орынлары талабалардың көркем дүньяға көзқарасын рауажландыруу олардың кәсиплик өзлигин қәлиплестириу, педагогикалық жумысқа тәсир көрсетиу, бәркамал шахсты қәлиплестириуде әхметли ұазыйпа есапланады. Көркем дүньяға көзқарас көркем өнерге байланысly көзқараслар, түсиниклер, баҳалар системасын өз ишине алады хәм талабаға көркем өнер дәретпелерин түсиниу, талқылау, педагогикалық әмелиятта көркемлик куралларынан пайдаланыу имканиятын береді. Бул мақала мине усы машқалаға бағышланған.

Дүньяға көркемлик көзқарасты рауажландыруу көплеген илимлердин: философияның, социологияның, психологияның, педагогиканың, көркем өнерди изертлеу илиминин, эстетиканың – изертлеу предмети болып табылады. Бизин кишигирим изертлеуимиз сүүретлеу хәм әмелий безеу өнери шығармалары менен тикелей танысуу материалында талабалардың дүньяға көркемлик көзқарасының рауажланыуына тийкарланады.

Тийкаргы бөлим. Педагогикалық жоқары оқыу орынлары талабаларын кәсипке таярлау процесинде көркем дүньяқарасын рауажландырууды изертлеу методологиясы изертлеудин мақсет хәм ұазыйпаларын анықлау, теориялық жантасуларды таңлау, мағлыұматларды жыйнау хәм анализлеу усылларын, изертлеу процедураларын тәрийиплеуди өз ишине алады. Көркем дүньяға көзқарастың өзине тәнлигин есапка алыу керек, ол хәр қыйлы факторлар тәсиринде қәлиплесетуғын курамалы, көп қырлы кубылыс есапланады. Бунда педагогикалық жоқары оқыу орынлары талабаларын кәсипке таярлау процесинде көркем дүньяқарасты рауажландырууды изертлеу методологиясы изертлеу обектинин өзине тәнлигин есапка алатуғын хәм көркем дүньяқарасты қәлиплестириу хәм рауажландыруу хақында бир пүтин түсиникке ийе болыу имканиятын беретугын ийкемлесиушең хәм бейимлесиушең болыуы керек.

Көркем өнердин дәретиушилик тәбияты, көркем искерликтин эвристикалық сыпатламалары көп түрлилиги, жаңалықтың, айрықшалықтың, сийрек ушырасатауғын уникаллықтың бириншилиги, өзгерислердин хәм жекке өзине тән көрсетилиулердин шексиз еркинлиги, ассоциялы-образлы тәбияты, қызғын сезимли тәсирлилик инсанның тәбиятына сәйкес келеди.

Кәсиплик таярлық процесинде талабалардың дүньяға көркемлик көзқарасының рауажланыу процесин қарап шыға отырып, биз инсанның қәлиплесиуине эстетиканың тәсирин есапка алдық. Усыған байланысly биз эстетикаға эстетикалық тәрбияның теориясы сыпатында, эстетикалық

педагогикаға сүүретлеу хәм әмелий өнерге оқыту процесинде инсанның дүньяға көркемлик көзқарасының рауажланыуына тәсир көрсетиуши, әхметли курам бөлек сыпатында дыққат қаратамыз.

Инсанның қәлиплесиуиндеги, оның хәр тәрәплеме рауажланыуындағы эстетикалық тәрбияның ролин артық баҳалау қыйын. Пүткил тарийх дауамында адамның өмириндеги хәм искерлигиндеги гөззаллықтың әхметли айырып көрсетилип киятыр. Гөззаллықтың хәм хақықатлыққа эстетикалық қатнастың элементи сыпатындағы көркем өнердин адамға тәсири айрықша уллы хәм көп түрли. Ол инсанның санасының хәм сезимлеринин, оның көзқарасларының хәм исенимлеринин рауажланыуына жәрдем етеди, әдеп-икрамлылықтың қәлиплесиуинде үлкен роль ойнайды, адамның руұхый көтерилиуи ушын жағдайлар жаратады.

Адамның хақықатлықты эстетикалық өзлестириуи тек ғана бир көркем өнер тарауындағы искерлик пенен шекленип қалмайды, сол ямаса басқа формада ол хәр бир дәретиушилик искерликте қатнасады. Басқаша айтқанда, адам тек ғана ол көркем өнер шығармасын тикелей жаратқан ұақытта, өзін поэзияға, живописке ямаса саз өнерине арнаған ұақытта сүүретши болып қалмайды. Эстетикалық негизлер адамның мийнетинин өзінде, оның этираптағы, қоршап турған дүньяны хәм өзін өзгертиуге қаратылған искерлигинде әзелден синдирилген.

Инсанның эстетикалық тәрбиясы объективли хақықат қарама-қарсылықларды хәм субъективлик сәйес келмеушиликлерди шешиу жолы менен иске асырылады. Тийкаргы қарама-қарсылық сол себеби келип шығады, гөззаллықты түсиниу, хақықый өмирге хәм көркем өнерге эстетикалық қатнас мүмкиншиликлери хәм зейинликлери адамға тәбият тәрәпинен ол тууылған ұақыттан бериледи. Соның менен бирге бул зейинликлер тек ғана мақсетли, шөлкемлестирилген көркем-эстетикалық билимлендириу хәм тәрбия жағдайында ғана толық дәрежеде иске асырылыуы мүмкин.

Бул системаны хәрәкетке келтириуши дүзиліс – көркем-эстетикалық кубылысларды эстетикалық қабыл етиу, өзлестириу хәм үйрениу; көркем өнерлер тийкарында руұхый байланыс; адамның уқыпшылықларын рауажландыруушы хәм оларда дүньяны көркемлик көзқарастан көриуди қәлиплестириуши көркем-дәретиушилик искерлик болып табылады.

Дүньяға көркемлик көзқарастың рауажланыу процесси, сөзсиз, эстетикалық тәрбияның курамына кириуши бөлеги болып табылады. Солай екен, дүньяға көркемлик көзқарас тутасы менен алғандағы көркем өнер системасы: көркем өнердин сүүретлеу хәм әмелий

безеу түрлері, саз өнері, театр, әдебиет жәрдеминде болғаны сияқты, тап сондай-ақ адамның эстетикалық шөлкемлестірілген орталығы менен де қалпыласеди. Хәм биринши гезекте дүньяға көркемлик көзқарастың раўажланыўына көркем өнердің көз бенен көриўге болатуғын объектлері тәсир көрсетеди. Сонлықтан, биз, барлық гармониялы үйлестірілген, көз бенен көриўге болатуғын дүзиліслердің арасында, дүньяға көркемлик көзқарастың раўажландырылыўы мәселелерине сүўретлеу өнері шығармалары толығырақ жуўап береді деп айта аламыз. Сүўретлеу өнериниң оғада үлкен тәрбиялық мүмкиншик потенциалы, гүмансыз, эстетикалық тәрбияның өзиниң тийкары болып табылады, хәм сондай-ақ өзін қалеген басқа тәрбиялық процесстин күшейтиўшиси сыпатында көрсетеди.

Бирақ бүгинги күни ҳазирги заман педагогикасы көбинесе сүўретлеу өнериниң айырым түрлері хәм оның көзқараслы аспектлері мәселелері менен қызығады. Талбалардың дүньяға көркемлик көзқарасын раўажландырыўдағы сүўретлеу өнері шығармаларының бирлестірип интеграцияланған роли мәселелері жеткиликли дәрежеде көрсетилмеген.

Жоқарыда айтылғанларға тийкарланып, биз бүгинги күни, педагогикалық жоқары оқыў орынлары талабаларына қолланылыўы бойынша дүньяға көркемлик көзқарастың қалпылестірилиўи хәм раўажландырылыўы машқаласының үйренілгенлигиниң жағдайының жеткиликли дәрежеде емес екенлигин көрсете аламыз. Буннан тысқары хәр түрли авторлардың изертлеулері көбирек дәрежеде дүньяға көркемлик көзқарастың қалпылесиўи хәм раўажланыўының дәслепки шәртлерине емес, ал эстетикалық тәрбияның улыўма көзқарасларына байланыссы. Қосымша ретине дүньяға көркемлик көзқарастың раўажланыў дәрежесин бағалаўдың өлшеу белгилерин, оның дүзилісин хәм ең баслысы оқытыўшыны кәсіплек-педагогикалық таярлаўдағы ислеўиниң, оны изертлеудің методикаларын хәм раўажланыўының дәслепки шәртлерин изертлеудің де жеткиликсизлигин атап өтиўге болады [1:34-36].

Усыған байланыссы талабларды кәсіпке таярлаў процессинде дүньяға көркемлик көзқарасты раўажландырыўдың зәрурлиги хәм атап көрсетілген машқаланың толық хәм ең баслысы дүзилісли (тәртипке салынған) ислеп шығылыўының жоқлығы себепли келип шығатуғын қарама-қарсылық пайда болады. Солай екен, бул туўры келмеўшилик төмендегилер себепли келип шығады:

➤ ҳазирги заман жәмийетиндеги инсанның эстетикалық тәрбиясын нәтижелі иске асырыўға уқыпсы болған, қалпылескен дүньяға көркемлик көзқарасқа ийе оқытыўшыға мүтәжликтің бар болыўы;

➤ талабаларды болажақ кәсіплек искерликке таярлаўға байланыссы илимий әдебиялардың хәм оларда ислеп шығылған хәр түрли теориялардың үлкен көлемі хәм соның менен бирге талабалардың дүньяға көркемлик көзқарасларын мақсетли хәм комплексли раўажландырыў процессин илимий-методикалық тәмийинлеудің жеткиликсизлиги;

➤ талабалардың дүньяға көркемлик көзқарасларын раўажландырыўдағы сүўретлеу өнері усылларының бар мүмкиншиликлери хәм ең баслысы болажақ

кәнигелерди кәсіпке таярлаў процесинде олардан толық пайдаланыў мүмкиншиликлери.

Айтып өтилгенлерди есапқа ала отырып, педагогикалық жоқары оқыў орны талабаларында дүньяға көркемлик көзқарасты раўажландырыўдың тийкаргы мазмунын, дүзилісин, психологиялық-педагогикалық дәслепки шәртлерин комплексли изертлеуді өткеріў зәрур.

Сонлықтан, талабалардың дүньяға көркемлик көзқарасларын раўажландырыўды табыссы күшейтиў ушын төмендегилер зәрур:

➤ өзлестіриўдің хәм мәнисине жетип түсиниўдің кереклигиниң себеплерин қалпылестіриўге тәсир ете алатуғын, терең миллий негизлерге жуўап беретуғын, хақыйкый живопислик, мүсиншилик хәм графикалық шығармалардан пайдаланыў;

➤ сүўретлеу өнері шығармаларын өзлестіриўге тиккелей тәсир ететуғын сыртқы хәм ишкі рецептивлик дүзиліслерди қалпылестіриў хәм раўажландырыў;

➤ хәм ең соңында, тийкаргысы, инсанның психологиялық кәсіплетлерин түсиниўдің тийкаргы усылы сыпатындағы көркемлик образдың түсиндирилиўи.

Унамлы нәтижелерге ерисіў ушын төмендегилер зәрурли:

➤ Изертлеудің машқаласы бойынша барлық (философиялық, психологиялық-педагогикалық, көркем өнерди изертлеушлик) әдебиятлардың теориялық таллаўын өткеріў;

➤ «Дүньяға көркемлик көзқарас» түсинигиниң тийкарын, мазмунын хәм дүзиліслик курам бөлеклерин ашып көрсетиў хәм ең тийкаргысы, оның педагогикалық жоқары оқыў орынлары талабаларында раўажланыўының психологиялық-педагогикалық алдыңғы шәртлерин ислеп шығыў.

Педагогикалық жоқары оқыў орынлары талабадарын кәсіпке таярлаў процессинде көркем дүнья қарасының раўажланыўын талқылаў тарийхта хәм түрли халықларда көркем өнерде сәўленген дүнья қарасларының қалпылесиўи хәм өзгериўин үйрениўди нәзерде тутады. Бунда хәр түрли дәуір хәм бағдардағы сүўретшилердің хақыйқатлықты қалай түсинип жеткенлиги, олардың дәретиўшилигинде жәмийетлик қадириятлар қалай сәўленгенлиги хәм қалпылескенлиги, көркем өнер дәретпелери тамашағөйлер тәрәпинен қалай қабыл етилгенлиги хәм талқыланғанлығы изертленеди. Көркем дүньяға көзқарастың раўажланыўын анализлеу тийкары төмендегилерди қурайды: көркем дүньяқарастың мазмуны; көркем дүньяқарастың көринис формалары; көркем дүньяқарастың басқа формалары менен байланысы; тарийхый контекст; мәдений контекст; қабыл етиў хәм талқылаў. Педагогикалық жоқары оқыў орынлары талабаларын кәсіпке таярлаў процессинде көркем дүньяқарасты раўажландырыўды изертлеу көркем өнер, мәдениет хәм жәмийет арасындағы байланысшылықты тереңирек түсиниў имканиятын беретуғын көркем өнертаныў, мәдениет таныў хәм философияның әҳмийетли бағдары болып есапланады.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, көркем дүньяқарасты раўажландырыў болажақ педагогларды

кәсіплик таярлаудың ажыралмас бөлеги есапланады. Ол билим бериў менен бирге, гөззаллықты сезе алатуғын, дәретиўшилиқ пенен пикирлей алатуғын, жәмийеттиң мәдений турмысында белсенди қатнасуғын бәркамал шахсты тәрбиялай алатуғын муғаллимниң қәлиплесиўине хизмет етеди. Елимиздиң социаллық, экономикалық хәм сиясий тараўларында соңғы он жыллықта жүз берген әхмийетли өзгерислер, сөзсиз, билимлендириўге де өзиниң тәсирин тийгизди. Хәзирги заман жасларының хәм соның ишинде талабалардың да, кунлылықлы бағдарлары, олардың билим алыўға умтылдырыўшы себеплери, кәсип таңлаўға қатнаслары хәм көплеген басқалар өзгерди. Сонлықтан жаңа педагогикалық технологияларды ислеп шыға отырып, билимлендириўдиң социомәдений орталығын басқарыў системасын жетилистире отырып ўақыттың талабына жуўап беретугын, жаңа әўлад кәнигелерин қәлиплестириўдиң дәслепки жағдайларын

есапқа алыў, олардың улыўма сыяқлы, тап сондай-ақ арнаўлы укыплықларын да раўажландырыўдың механизмлерин ашып көрсетиў зәрүр. Айтып өтилгенлерге байланыслы, оның ўазыйпасына биринши гезекте, эстетикалық цикл пәнлери аркалы көркем өнерге тартыў хәм дүньяға көркемлик көзқарасты қәлиплестириў киретуғын тәбийғый социаллық институт сыпатындағы педагогикалық жоқары оқыў орнының роли анық ашылып көрсетиледи.

Бизиң заманымыз – мағлыўматлы технологиялар заманы – өзиниң күш куўатын жәмийеттиң ийгилиги ушын жумсайтуғын, үйренишикли үлги бойынша ойламайтуғын, дәретиўши адамларды талап етеди. Сонлықтан, хәзирги заман билимлендириўиниң тийкарғы мәселеси дәретиўши, ғәрезсиз, еркин инсанды тәрбиялаў болып табылады, себеби атап айтқанда дәретиўши адам адамзаттың алға илгерилеп өсиўин белгилейди.

Әдебиятлар

1. Шапинская Е.Н., Иванов С.А., Киященко Н.И. Образование и искусство в формировании целостной личности. – М.: Школа-Вуз-Академия, 2002.

РЕЗЮМЕ. Мақола педагогика олий ўқув юртларида тасвирий ва декоратив амалий санъат йўналиши бўйича қасбай таййёргарлик масалаларида ҳамда ўқув жараёнида талабаларнинг бадиий ривожланиши жараёнига бағишланган. Юқоридагилар билан боғлиқ ҳолда тасвирий санъати замонавий баркамол шахс, ҳар томонлама ривожланган, билимли, илгор, юксак маънавиятли, меҳнат қобилиятига эга, ҳаёт гўзаллигини яратишга интилиш ва англашнинг асосий воситаларидан бири деб биламиз.

РЕЗЮМЕ. Статья посвящена вопросу профессиональной подготовке в области изобразительного и декоративно-прикладного искусства в педагогических вузах, а также процессу художественного развития студентов в процессе обучения. В связи со сказанным изобразительное искусство рассматривается нами как одно из основных средств воспитания современной гармоничной личности, всесторонне развитого человека, образованного, прогрессивного, высоконравственного, обладающего умением трудиться, желанием творить и понимающего красоту жизни.

SUMMARY. The article is devoted to the issues of professional training in the field of fine and decorative and applied arts in pedagogical universities, as well as the process of artistic development of students in the learning process. In connection with the above, fine art is considered by us as one of the main means of educating a modern harmonious personality, a comprehensively developed person, educated, progressive, highly moral, possessing the ability to work, the desire to create and understanding the beauty of life.

OQIWSHILARDA KOMMUNIKATIVLIK PROCESTIŇ DIDAKTIKALIQ ÖZGESHELİKLERI HÁM ONDA QOLLANILATUĞIN DIALOG TEXNOLOGIYASINIŇ QURAMI HÁM XARAKTERI

B.K.Utemuratov – filologiya ilimleriniŇ kandidati, docent

Qaraqalpaqstan Respublikası Pedagogikalıq sheberlik orayı

Tayanch so'zlar: dialog, sotsium, o'qituvchi, o'quvchi, kommunikatsiya, kompetensiya, texnologiya, metod, pedagogika, psixologiya.

Ключевые слова: диалог, социум, учитель, ученик, коммуникация, компетенция, технология, метод, педагогика, психология.

Key words: dialogue, socium, teacher, student, communication, competence, technology, method, pedagogy, psychology.

Kirisiw. Sabaqlarda awızeki hám jazba kommunikaciyaǵa tiyisli kompetenciyalardıń qalıplesiwi kommunikativ jaǵdaylar járdeminde ámelge asırıladı. Bunda rolı, iskerlik oynıları hám de treninglerden paydalanıw úlken áhmiyetke iye. Oqıwshılardıń is qaǵazların rásmiylestiriw kónlikpelerin bahalaw, olardıń sociallıq hám kommunikativ kompetenciyaların bahalawǵa tiykar boladı. Oqıwshılardıń kommunikativ kompetenciyaların bahalawda kommunikativ testlerden paydalanıw maqsetke muwapıq bolıp esaplanadı. Bunday testler tapsırmalardı durıs orınlawdı talap etedi hám de sóylew jaǵdayların maqsetke muwapıq túrde qalıplestiriw múmkinshiligin beredi. Kompetenciyalıq qatnas tiykarında shólkemlestirilgen pedagogikalıq proceslerdiń ózine tán ózgesheligi sonda, olar dóretiwshilik xarakterge hám emocionallıq boyawǵa iye boladı. Sabaqtıń dáslepki

basqıshında muǵallım oqıwshılar menen kommunikativ qatnas ornalıp, unamlı jaǵdaydı jaratadı. Nátiyjede klass jámááti arasında unamlı ortalıq támiyinlenedi. Bul bolsa doslıq kommunikaciya ushın tiykar jaratadı. Oqıwshılar qaysı usıldan paydalanıwına qaramastan oqıwshı arasında iskerlik baylanısqa tiykarlanǵan kommunikativ ortalıqtı qalıplestire alıwı úlken áhmiyetke iye. Bul maqsetke erisiw ushın sóylew shınıǵıwlarınan paydalanıw maqsetke muwapıq boladı. Bunıń ushın elektron qurılmalardan paydalanǵan halda quslar, teńiz tolqınlarınń seslerin oqıwshılardıǵa tırlatıw, janlı muzıkalardan paydalanıw talap etiledi.

Oqıwshılar bir-biri menen sálemlesip óz ara dialogqa kirisedi. Olarda kommunikativ iskerlik usılların qalıplestiriw hám de oqıw procesiniń dialogqa tiykarlanıwı kompetenciyalıq qatnasqa tiykarlanǵan pedagogikalıq

proceslerdiń áhmiyetli belgisi bolıp esaplanadı. Bunday sabaqlardıń tiykarǵı wazıypası tek ǵana oqıwshılardıń kózqarasın keńeytiwden ibarat emes, al olarda kommunikativ tájiriýbeni de payda etiw názerde tutıladı. Bunıń ushın pedagoglar sociallıq birge islesiwdiń anıq usıllarınan paydalanıwı talap etiledi.

Ádebiyatlar analizi. Sociumnıń strategiyası kommunikativ kompetenciyanı socialıslawdıń áhmiyetli shártı sıpatında bahalaydı. Real hám virtual álemde shaxstıń ózin-ózi kórsetiw imkaniyatı kommunikaciya járdeminde keńedi. Bul orında kommunikaciya mádeniy qural sıpatında kórinip, jámiyettegi jańa qádiriyatlar, qaǵıydalar, talaplardı ózinde jámleydi. V.S.Bibler, M.M.Baxtin, M.S.Kagan, D.S.Lixachyovlar kommunikaciyanı jámiyettegi mádeniy qubılıs, qádiriyat sıpatında bahalaǵan [1].

Kommunikativ xarakterdegi dialog texnologiyaları qatarına kritikalıq kózqarastan pikirlew texnologiyası hám dialog texnologiyası da kiredi. Kritikalıq kózqarastan pikirlew texnologiyasınıń tiykarın V.Bibler, M.Baxtin, J.Piaje, L.Vigockiylerdiń dialogikalıq mádeniyat koncepciyası quraydı. Qánigelerdiń pikirinshe, kommunikativ xarakterdegi dialog texnologiyaları oqıwshılarda beyimlesiwshenlik, meyillik, kritikalıq kózqarasta bolıw sıyaqlı sıpatlar menen bir qatarda pikirlesiwge kirisiwshenlik, refleksivlik, kommunikativlik mádeniyat, demokratiyalıq jámiyet mádeniyatı menen integraciyalasıw kónlikpeleriniń de rawajlanıwına járdem beredi.

V.G.Gulchevskayanın anıqlaması boyınsha kommunikativ texnologiyalar tómendegi quramlıq bólimlerge iye: a) dialogqa tiykarlangan talqılaw; b) bilimlerdegi jedellestiriw, dáslepki maǵlıwmatlardı kirgiziw; v) talqılawlardı maqsetke baǵdarlangan halda ámelge asırıw; g) talqılaw procesin analizlew hám bahalaw; d) oqıwshılardıń kózqarasların ulıwmalastırıwǵa baylanıslı iskerlik nátiýjelerin kórsetip beriw, tańlangan talqılaw temasınıń maqsetke muwapıqlıǵın kórsetiwshi ózgesheliklerdiń nátiýjeliligin anıqlaw sıyaqlılar [3].

Kommunikativ kompetenciya túsinigine dáslep psixologlar anıqlıq kirgizgen. Kommunikativ kompetenciya insannıń qarım-qatnasqa kirisiw ushın zárúr bolǵan bilim, kónlikpe, uqıplıqlar jıyındısınan ibarat degen táriyp birinshi márte psixologiyalıq sózlikke kirgizilgen. K.F.Sedov kommunikativ kompetenciya belgili bir milletke tiyisli bolǵan nátiýjeli sóylew iskerligin shólkemlestiriw kónlikpesi bolıp, sociallıq birge islesiw normalarına sáykes keledi dep bahalaydı [4]. Kommunikativ kompetenciya teoriyasınıń bul tárepin R.Safarova, B.Xodjaev, Z.Xolmatova, F.Aminovalar da belgili dárejede ózleriniń kózqarasların rawajlandırıwǵa erisken [5].

Izertlew usılları. Oqıtıwdıń evristikalıq hám izertlewge tiykarlangan metodı arasında biraz qarama-qarsılıqlardı payda etiw arqalı oqıtıwshı oqıwshılardı mashqalalı jaǵdaylarǵa alıp kiredi. Oqıwshılarda kommunikativ kompetenciyalardı qalıplestiriwdiń áhmiyetli shártlerinen biri sabaqlarda kommunikativ jaǵdaylardı joybarlaw hám konstrukciyalawdan ibarat. Usı maqsette muǵallım arnawlı tapsırmalardı tańlaydı. Bul tapsırmalar óz gezeginde kommunikativlik shınıǵıw wazıypasın atqaradı. Dáslep oqıwshılarda óz qatarları menen qarım-qatnasqa kirisiw imkaniyatı jaratıladı. Bul processte oqıwshılar bir-birine ózleriniń unamlı múnásibetlerin bayan etedi, bir-birin qollap-quwatlaydı hám dialogqa kirisedi. 5-klasqa ótkennen

keyin oqıwshılarda issheńlik qarım-qatnas, is qaǵazların dúziw kónlikpeleri qalıplesedi. Bul bolsa olardıń sociallıq turmısqa beyimlesiw hám integraciyalasıwın jedellestiredi. Ámeliy tájiriýbeler sonı kórsetedi, oqıwshılar belgili bir hújjetti qalay toltırıwdı anıqlaw procesinde kimgе múrját etiwdi bilmeydi, olardıń kommunikativ kompetenciyaları jeterli dárejede qalıplespegenligi belgili boladı.

Nátiýjeler. Oqıw procesiniń funkcional xarakterge iye bolıwın támiyinlew ushın oqıwshılardıń kommunikativlik múnásibetlerini qanaatlandıırıwǵa xızmet etetuǵın oqıw materialların tańlaw maqsetke muwapıq boladı. Bizge belgili, oqıwshılar muǵallımge sorawlar beredi, óz pikirlerin tastıyıqlawǵa hárezet etedi, bul processte bir-birin qollap-quwatlaydı, óz gúman-sezimlerin ortaǵa taslaydı, sol tiykarda óz sóylewindegi grammatikalıq normalardı jedellestiriwge erisedi.

Oqıwshılarda oqıw predmetin úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıqtıń rawajlanıwı tómendegi imkaniyatlardı jaratadı:

- oqıtıwdıń oyınǵa tiykarlangan, kórgizbeli, sezimge bay, hár túrli usıl hám metodlardı qollanıw járdeminde oqıwshılardıń kommunikativ kompetenciyaların rawajlandırıw;

- oqıwshınıń jetiskenliklerin tán alıw, xoshametlew, qollap-quwatlaw, maqtaw, olarda qanaatlanıwshılıq sezimin payda etedi;

- oqıtıwshınıń oqıwshılarda bolǵan unamlı múnásibeti keleshekte olardıń dóretiwshilik belsendilik kórsetiwın, issheńlik qarım-qatnasqa kirisiwın, klasasları hám oqıtıwshılar menen dialog ornawın támiyinleydi;

- oqıwshılardıń tábiyiy imkaniyatların esapqa alǵan halda tapsırmalardı tańlaw menen bir qatarda usı tapsırmalardı tabıslı orınlawı ushın olarǵa járdem kórsetiw de úlken áhmiyetke iye. Bul óz gezeginde olardıń oqıw procesinde erkin hárezet etiw hám tabısqa erisiw ushın motivaciya payda etedi;

- oqıwshılardıń jeke tájiriýbelerine súyengen halda oqıw procesin shólkemlestiriw, turmısliq jaǵdaylar menen uqsas jaǵdaylardan paydalanıw olarda kommunikativ kompetenciyanıń nátiýjeli qalıplesiwine sharayat jaratadı.

Kompetenciyalıq qatnasqa tiykarlangan oqıw procesiniń ózine tán ózgesheligi sonda, bunday sabaqlarda oqıwshılar refleksiv iskerlikke tartıladı. Oqıtıwshı oqıwshılardı óz hárezetlerin talqılawǵa úyretedi, ózi hám klasaslarınıń unamlı sıpatların ajratıwǵa iytermeleydi, oqıwshılar bolsa óz kózqarasların qorǵaydı, óz tańlawların ámelge asıradı. Bunday pedagogikalıq proceslerde oqıwshılarda jeke kózqaras qalıplesip, turmısliq jaǵdaylar hám óz minez-qulqı haqqında oylaw, onı analizlew imkaniyatı payda boladı. Oqıw procesinde dialogqa tiykarlangan bilim beriw texnologiyalarınan paydalanıw oqıwshılardıń iskerligin ózertiwge tiykar bolıp, qarım-qatnas procesinde hár qıylı mashqalalarǵa sın kózqarastan qatnas jasaw kónlikpeleriniń qalıplesiwi jedellesedi. Nátiýjede olarda dálıyllerdi tiykarlaw, óz pikirin anıq dáliller járdeminde kórsetip beriw, qıyın turmısliq jaǵdaylarda qararlar qabıl etiw hám onı durıs bahalaw kónlikpeleri rawajlanadı.

Dialogqa kirisiwge tayarlıq insannıń shaxs sıpatında qalıpleskenligin kórsetiwshi kórsetkishlerden biri bolıp esaplanadı. Bunday tayarlıq ózinde úyrenilip atırǵan qádiriyatlardıń mazmun-mánisin izlew hám anıqlaw, usınılǵan maǵlıwmatlardı subyektiv qabıllaw imkaniyatına

ieye bolıw, basqa pikirler hám kózqaraslardıń shegarasın anıqlawǵa baylanıslı kónlikpelerdi jámleydi.

Pedagogika hám psixologiyaǵa baylanıslı qatnaslardıń analizi sonı kórsetedi, oqıwshılarda kommunikativlik uqıplılıqtıń rawajlanıwı ana tiliniń qaǵıydaları, ózine tán ózgesheliklerin úyreniw, usı tiykarda til birliklerin normativlik, aqılıy, intellektual, ádep-ikramlılıq jaqtan tabıslı qollanıw hám hár qıylı qarım-qatnas jaǵdaylarında óz pikirini bildiriw kompetenciyasın kórsetiw ushın qolaylı imkaniyat jaratadı.

Oqıwshılarda kommunikativ kompetenciyanı rawajlandırıw basqıshları ózine tán áhmiyetke iye. Sebebi oqıwshılarda kommunikativ kompetenciyanıń rawajlanıwı olardıń sóylewin rawajlandırıw, biliw imkaniyatların keńeytiwge xızmet etetuǵın oqıw birliklerin tańlaw, kommunikativ xarakterdegi oqıw procesin shólkemlestiriw metod hám usılların jeterli dárejede qollanıwdıń nátiyjeliligin támiyinlewge xızmet etedi. Bul proceste oqıwshılardıń kommunikativ kompetenciyasın rawajlandırıwdıń konceptual tiykarları hám mexanizmlerin tereń oylanǵan halda engiziwge baǵdarlanǵan pedagogikalıq iskerlik tómendegi basqıshlarda ámelge asırıladı:

1. Oqıwshılardıń sabaq procesindegi qarım-qatnasqa tayarlıǵı, muǵallım hám klasısları tárepinen berilgen sorawlarǵa juwap beriwi, bul proceste juwaplardıń tolıqlıǵına erisiwi, qoyılǵan mashqala yaki sabaq temasına baylanıslı sorawlardıń tańlanıwı, oqıwshılar berilgen sorawlar hám oǵan qaytargan juwaplardı túsindire alıwı, belgili temalarda anıq maǵlıwmatlar bere alıwı, óz pikirlerin logikalıq izbe-izlikte bayan ete alıwı;

2. Pikirdiń anıq hám qısqa bayan etiliwi, óz pikirleriniń hámmege túsiniwli bolıwın támiyinlew boyınsha islewı, óz pikirlerin anıq, durıs, ayqın bayan etiwı, pikirlerin tastıyıqlawshı misallar keltire alıwı, ritorikalıq xarakterdegi sorawlardan paydalana alıwı, klasısları hám sáwbetlesleri menen qarım-qatnasqa kirise alıwı, óz sóylew iskerliginiń dárejesi hám tempin durıs belgiley alıwı;

3. Klasısları hám teńlesleri menen sáwbetke kirise alıwı, sáwbet procesin qolap-quwatlay alıwı, konstruktivlik xarakterdegi dialog jaǵdayların jarata alıwı, pikirlesiw jaǵdaylarına kirise alıwı hám onı maqsetke muwapıq túrde ámelge asıra alıwı, hár túrli oynılar, jarıslar, ǵalabalıq ilajlar, kórkem óner keshelerinde qatnasa alıwı.

Oqıwshılardı tabıslı rawajlandırıw ushın muǵallım olar menen qarım-qatnas hám birge islesiwdi ornata alıwı kerek. Bunıń ushın zárúrli kommunikativ kompetenciyalardı esapqa alıw úlken áhmiyetke iye. Usı maqsette 5-9-klass oqıwshıları kitap qumarlıqtıń hár túrli formalarınan paydalanıwı, oqıǵan shıǵarmaların tuwrıdan-tuwrı talqılawı, muǵallım tárepinen qoyılǵan sorawlarǵa izbe-izlik tiykarında juwap beriwi, sorawlarǵa berilgen juwaplardı ózlerinde bar bilimleri hám tapsırmalarǵa sáykes bolıwına erisiwi, óz kózqarasların anıq dáliyllerge tayanıp bayan ete alıwı, ózleri keltirgen misallardı anıq dáliyller menen tastıyıqlay alıwı, sáwbetlesleriniń kózqarasların túsiniwi hám bahalawı, jámáátlik qatnasıqlar hám birgeliktegi iskerlikte qatnasa alıwı sıyaqlılar oqıwshılarda kommunikativ kompetenciyanı sistemalı túrde qalıplestiriwi ushın zárúr áhmiyetke iye. Sonday-aq, bul dáwirde oqıwshılar belgili bir shıǵarma tiykarında qalıplestirilgen tekst ústinde isley alıwı, bunda sabaqtıń maqseti hám sharayatlarına baylanıslı túrde sóylew

iskerligin ámelge asırıwı, sorawlardı qalıplestiriw hám olardı qollanıw kónlikpesine iye bolıwı, shıǵarma temasınan kelip shıǵıp anıq sorawlardı qalıplestiriwi, bayanat tekstin tayarlawı hám onı bayanlay alıwı, óz jeke kózqarasların isenimli túrde qorǵay alıwı, klasıslarınıń kózqarasların túsiniwi, sóylew procesinde dáliller, túsiniwler, pikirlerdi parıqlap ajrata alıwı, tańlap oqıw, analitikalıq oqıw, izleniwge tiykarlanǵan oqıw, sın kózqarastan pikirlew tiykarında oqıw sıyaqlı iskerlik usılların ámelge asırıw, oqıw dialogınıń hár túrli formaların ámelge asırıw procesinde óz ara birgeliktegi iskerlik hám birge islesiwge kirise alıwı kommunikativ kompetenciyanı rawajlanıwı ushın ayırıqsha áhmiyetke iye boladı.

Joqarı 10-11-klass oqıwshılarda kommunikativ kompetenciyanıń nátiyjeli rawajlanıwı ushın oqıwshılar menen muǵallımınıń birgeliktegi xızmeti úlken áhmiyetke iye. Bul proceste oqıtıwshı jetekshi kommunikativ kompetenciyalardı anıq esapqa ala alıwı kerek. Bunıń ushın qoyılatuǵın sorawlardıń forması hám olardı qollanıw kónlikpelerin jetilistiriw, sorawlardı maqsetke muwapıq hám temaga sáykes túrde qalıplestiriw, anıq maǵlıwmatlarǵa tayanıp bayan etiw, ózleriniń jeke kózqarasların qorǵaw, óz pikirlerin keń kólemde bayan etiwde logikalıq izbe-izlikte támiyinlew, óz klasıslarınıń kózqarasların túsiniwi, sol tiykarda dáliller, túsiniwler, pikirler, túsiniwlerdiń mánisin anıqlap jetiwi, óz pikirlerin tastıyıqlawshı dáliller keltire alıwı, kitapqumarlıqtıń tańlap oqıw, izleniwge tiykarlanǵan oqıw, analitikalıq hám de kritikalıq kózqarastan oqıw sıyaqlı túrlerinen paydalana alıwı, oqıw dialogınıń hár túrli formaların ámelge asırıw.

Diskussiya. Kommunikativ kompetenciya óz pikirini qalıplestiriw menen bir qatarda oqıw birge islesiw sheńberinde juplıqlarda, topar-topar, jámáát bolıp islew, qarama-qarsılıqlarǵa sheshim tabıwdıń alternativ variantların qollanıw, ayırıqsha jaǵdaylarda áhmiyetli qararlar qabıl etiw hám onı ámelge asırıw, sáwbetlesleriniń minez-qulqı hám is-háreketlerin basqarıwǵa baǵdarlanǵan iskerlikte ámelge asırıw, sol maqsette olardıń háreketlerin baqlaw, bahalaw hám oǵan dúzetiwler kiritiw, óz pikirini múmkinshiligi bolǵanınsha tolıq, anıq bayan etiw kónlikpesin kórsetiw, bunda kommunikaciyanıń wazıypaları hám shárt-sharayatların anıq esapqa alıw názerde tutıladı.

Dialogqa tiykarlanǵan kommunikativ texnologiyalardı qollanıw procesi óz ishine bir qatar metodlardı da qamtıp aladı. Máselen, “Óz ara dialogqa kiriskeń juplıqlar arasında sorawlar ótkeriw”, “Ekewliktegi kúndelik”, “Zigzag”, “Veb texnikasınan óz ara paydalanıw”, “Ashıq sorawlar járdeminde boljaw”, “Sóylewshiler jarısı”, “Intellektual soqlıǵısıw” usılları járdeminde oqıwshılardıń kommunikativ kompetenciyasın sistemalı túrde rawajlandırıw imkaniyatı bar. Soǵan qaray, kommunikativ dialog texnologiyaları quramına kiretuǵın usıl hám metodlardan paydalanıw oqıwshılardıń kommunikativ kompetenciyaların ózlestiriw dárejelerin rawajlandırıw imkaniyatına iye. Bunıń nátiyjesinde olardıń bilimderdi ózlestiriw sapası, kreativ iskerlik tájiriyelesi, logikalıq tiykarǵa iye bolǵan ilimiy pikirlew hám emocionallıq bahalawshı múnásibet tájiriyelesi rawajlanadı. Oqıwshılarda kommunikativ kompetenciyanıń rawajlanıwı tek sabaq procesinde emes, al sabaqtan tısqarı sociallıq pedagogikalıq jaǵdaylarda da sistemalı túrde ámelge asadı. Bunıń ushın oqıtıwshılar sabaqtan tısqarı pedagogikalıq

proceslerdi ilimiy tiykarda ózleriniń metodikalıq sheberliklerin kórsetken halda shólkemlestiriwi kerek. Bul proceste oqıwshılardıń joqarı dárejedege erkinlikleri hám umtılsıları, sociallıq kónlikpelerdiń rawajlanganlıǵı, bilimlerdi ózlestiriw kónlikpeleriniń qalıpleskenligi, kreativ qábiletleri úlken áhmetke iye.

Juwmaq. Oqıwshılardıń tańlaw erkinligine iye bolıwı oqıw procesiniń sanalı túrde shólkemlestiriwi sapa hám nátiyjeliligin támiyinlewge xızmet etedi. Kórinip turǵanınday, sabaqtan tisqari pedagogikalıq jaǵdaylarda oqıwshılardıń kommunikativ kompetenciyları ózine tán tárizde rawajlanadı. Kommunikativ xarakterdegi dialog texnologiyaları sheńberine kiriwshi usıllar hám metodlardı qollanıw oqıwshılardıń didaktikalıq jaǵdaylar mánisin tereń hám puqta ańlawına járdem beredi. Bunday shınıǵıwlar nátiyjesinde oqıwshılar úlken kólemdegi bilimlerdi

ózlestiredi, ideyalardı alǵa qoyıw hám sheshimlerge alıp barılatuǵın iskerlik usılların qollanıwǵa erisedi. Ózlestirilgen bilimlerdiń tábiyiyliǵı, ulıwmalasqanlıǵı, standart emesligi, funkcional xarakterge iye bolıwı, bilimlerdi jańa sharayatlarda qollanıw imkaniyatınıń keńeyiwi támiyinlenedi. Sonıń menen bir qatarda oqıwshılarda sheshiletuǵın mashqalalardı hár tárepleme dodalaw zárurlıǵı payda boladı, kritikalıq kózqarastan pikirlew rawajlanadı, kommunikativ kompetenciylar qalıplesedi hám mádeniy qarım-qatnas imkaniyatı keńeyedi. Sonı ayrıqsha atap ótiw kerek, oqıwshılarda tayanısh kompetenciylar, sonıń ishinde, kommunikativ kompetenciyanı qalıplestiriw nátiyjesinde ulıwma orta bilim beriw mektepleri sociallıq tájiriyebeni tabıshı ózlestiriw imkaniyatına iye bolǵan shaxstı tárbiyalawdan ibarat sociallıq buyırtpanı orınlaydı.

Ádebiyatlar

1. Библер В.С. Мышление как творчество (Введение в логику мысленного диалога). - М.: Политиздат, 1975, - С.399., Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества -М.: «Искусство», 1986, -С.445., Каган М.С., Морфология искусств : учебник для вузов — Москва : «Юрайт», 2025. —С. 388., Лихачев Д.С. Письма о добром -Москва-Санкт-Петербург: «Наука Logos», 2006, -С.315.

2. Библер В.С. Мышление как творчество (Введение в логику мысленного диалога) М.: Политиздат, 1975, 399 с., Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества М.: Искусство, 1986, 445 с., Жан Пиаже Речь и мышление ребенка - М.: АСТ, 2022, 411 с., Выготский Л.С. Мышление и речь –Москва: Ленинград.: Социально-экономическое издательство, 1934, -С.325.

3. Гулчевская В.Г. Интегративная технологическая модель педагогической поддержки школьников в процессе обучения. – М.: Ридеро 151 с.

4. Седов К.Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. – М.: «Лабиринт», 2004. –С. 318.

5. Safarova R.G. Kognitiv pedagogikaga oid nazariy yondashuvlar. Monografiya. – Toshkent: Science and innovation, 2024. 186-b.

REZYUME. Maqolada o'quvchılarda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish bosqichlari, uning rivojlanishi, nutqni rivojlantirish, bilish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladigan o'quv birliklarini tanlash, kommunikativ xarakterdagi o'quv jarayonini tashkil etish metod va usullarini yetarli darajada qo'llashning samaradorligini ta'minlash haqida so'z yuritilgan. Dialogga asoslangan kommunikativ texnologiyalarni qo'llash jarayoni o'z ichiga qamrab oladigan bir qator usul va metodlar haqida tushunchalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются этапы развития коммуникативной компетенции у учащихся, ее развитие, развитие речи, выбор учебных единиц, служащих расширению познавательных возможностей, а также обеспечение эффективности адекватного применения методов и приемов организации учебного процесса коммуникативного характера. В процессе применения коммуникативных технологий, основанных на диалоге, представлены понятия о ряде методов и приемов.

SUMMARY. The article discusses the stages of developing students' communicative competence, its development, speech development, the selection of learning resources that serve to expand their cognitive abilities, and ensuring the effectiveness of adequately applying methods and techniques for organizing the communicative learning process. The process of applying communication technologies based on dialogue encompasses a number of methods and techniques.

МАКТАБГАЧА ЁШДАГИ БОЛАЛАРГА РИТОРИКАНИ ЎРГАТИШ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИ

Х.Қ.Шамуратова – ассистент ўқитувчи

Ажсиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Таянч сўзлар: коммуникативлик режа, ижтимоий ва педагогик фаолият, мулоқот, хулқ-атвор, тарбиячи-педагог.

Ключевые слова: коммуникативный план, социальная и педагогическая активность, поведение, воспитатель и педагог

Key words: communicative plan, social and pedagogical activity, communication, behavior, teacher-educator.

Кириш. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида» ПФ-5712-сон Фармонида 2030-йилгача бўлган даврда миллий таълимни модернизация қилиш концепциясида ривожланаётган жамиятга замонавий, билимли, ахлоқий, ташаббускор, танлаган вазиятда мустақил равишда масъулиятли қарорлар қабул қила оладиган,

юзага келиши мумкин бўлган оқибатларини башорат қила оладиган, уларни амалга оширишга кодир инсонлар зарурлигига эътибор қаратилади [1].

Асосий қисм. Мактабгача таълим муассасаларининг тарбиячи-педагог томонидан турли хил мактабгача таълим дастурлари амалга оширилади. Ҳар бир шахснинг етуқ инсон бўлиб шаклланиши педагогнинг малакасига боғлиқ. Олий ва ўрта педагогик таълим тизимида замонавий мутахассис тайёрлаш ижтимоий-

маданий мухитда рўй бераётган жараёнлар, касбий тайёргарлик сифатига қўйилаётган талабларнинг ортиб бориши билан белгиланади. Ҳозирги босқичда педагогик фаолиятнинг структурасини таҳлил қилиш, ўқитувчи фаолияти мотивларини ўрганиш, педагогик қобилият ва педагогик маҳорат назариясини ишлаб чиқиш асосида ўқитувчи малакасини ошириш муаммоси ҳал қилинмоқда.

Бўлажак тарбиячи-педагогни тайёрлаш натижаси касбий ва педагогик фаолиятга шакллантиришдир. Шундай қилиб, касбий-педагогик тайёргарлик жараёнини келажакдаги педагогик фаолиятга тайёрликни шакллантириш деб ҳисоблаш мумкин.

Мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатишнинг инсонпарварлик мақсадларга таяниши қуйидаги воситалар асосида белгиланади:

- болаларда шахснинг нотиклик маданияти ҳақида дастлабки ғояларни шакллантириш;
- болаларнинг бошқа одамлар билан ўзаро муносабатда бўлган ёшига мос келадиган мулоқот қобилиятларини ривожлантириш;
- коммуникатив режа ва нотиклик маданиятига мувофиқ нотикликни шакллантириш учун асосга ега бўлган “кучли лингвистик шахс” асосларини яратиш;
- болаларда меҳрибонлик, бағрикенглик туйғуларини тарбиялаш;
- бировнинг фикрини кадрлаш ва ўз нуқтаи назарида мустаҳкам туриш қобилиятини ривожлантириш.

Мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатиш болаларни ахлоқий тарбиялаш учун ажойиб имкониятдир. Бу ерда, энг аввало, она тилига, унинг бойлиги ҳамда гўзаллигига муҳаббат ва қизиқишни тарбиялаш муҳим аҳамиятга ега. Болаларнинг нафақат ахлоқий билим ва ахлоқий туйғуларини, балки ахлоқий хулқ-атворини шакллантиришга ёрдам берадиган бадиий асарларнинг мазмуни ҳам тарбиявий аҳамиятга ега.

В.И.Максимов нотиклик фаолиятини “одамлар ўртасидаги ўзаро муносабат жараёнида нотикликдан коммуникатив жараёнда фойдаланиш, мулоқот фаолиятининг алоҳида ҳолати” деб ҳисоблайди. Бу ҳолатни олим учта хусусият билан тавсифлайди:

1. Нотиклик – ўзига хос, долзарб ҳолатда инсон томонидан амалга оширилади.
2. Нотиклик – фаол ҳолат бўлиб, ўз қонуниятларига ега бўлган нотиклик санъатидаги алоҳида сўзларни бирлаштиришга интилади.
3. Нотиклик – унда иштирок етган сўзлар кетма-кетлиги сифатида сўзловчининг тажрибасини акс эттиради, контекст ва вазият билан белгиланади, ўзгарувчан бўлади [4:103-104].

Нотиклик ҳаракатининг ўзига хослиги, Н.А.Безменованинг фикрича, қуйидагича тузилган:

1. Нотиклик қобилияти – ўз хусусиятларига эга, коммуникатив ва ҳар доимо тушунилиши, талқин қилиниши мумкин.
2. Нотиклик ҳаракати ишора тизими элементлари ёрдамида амалга оширилади.
3. Нотиклик қобилияти бошқа ҳаракат турлари билан ўзаро муносабатда амалга оширилади.
4. Нотиклик қобилияти когнитив функцияни бажаради, уни режалаштириш ва амалга ошириш жараёнида маълум ақлий ва баҳолаш жараёнлари содир бўлади [2:116-133].

Нотиклик санъати қуйидаги таркибий қисмлардан иборат: нотиклик ҳодисасининг ўзи, маълум бир вазиятни ифодалаш ҳаракати, фикрни ифодалаш ҳаракатини амалга ошириш шартлари, ушбу ҳаракатни амалга ошириш оқибатлари ҳисобланади. Бу жараёнлар риториканинг асосини ҳам ифодалайди, унинг ўзаги фикрдан сўзгача бўлган манзилни эгаллаб, бир қатор босқичлардан иборат:

- 1) ихтиро – нотиклик мазмунини ихтиро қилиш, тушуниш ва фикрлаш қобилияти;
- 2) диспозиция – ихтиронинг жойлашуви, нотикликнинг тузилиши, таркиби;
- 3) талаффуз – нотикликни оғзаки шакллантириш;
- 4) хотира – нотиклик санъатини ёд олиш ёки қобилиятига ега бўлиш;
- 5) ҳаракат – нотикликни сўз билан ифодалаш.

Риториканинг предмети, шунингдек, нотиклик санъати билан боғлиқ бўлган изоҳлаш назарияси, нотиклик ҳатти-ҳаракатлари ҳақидаги билимлар билан боғлиқ бўлиб, бу ҳам самарали мулоқот жараёни учун муҳимдир. Риторикада инсонпарварлик билимлари соҳаси сифатида нотиклик хулқ-атвор қонуниятлари ва тамойиллари ишлаб чиқилган, улардан фойдаланишнинг амалий имкониятлари баён этилган. Нотиклик – тафаккур, хулқ-атвори психологияда ижтимоий фаолиятнинг алоҳида тури сифатида тавсифланади. И.А.Зимняя нотикликни – хулқ-атворни ижтимоий ривожланган воситалар (тил) ва одамларнинг бир-бири билан мулоқотида фикрни ривожлантириш усули (нотиклик) билан ташкил этилган мақсадли, мотивацияланган, хабарни қабул қилиш ва беришнинг фаол жараёни деб таърифлайди [3:432].

Нотиклик санъати хулқ-атвори қоидаларига бириктирилган риторика, яъни риторик идеал ҳақида умумий тушунчалар беради. Риторик идеал – бу “умумий қолп, амал қилинадиган нотиклик санъати фаолиятининг идеали”. Риторик идеал “ўзининг асосий белгиларига ҳар қандай мамлакат маданиятининг тарихан ривожланган... гўзаллик ҳақидаги умумий ғояларга мос келадиган йўналишдир”. Риторик идеал категорияси риторик билимларни нафақат нотикликни ўзлаштириш, балки коммуникатив ва нотиклик муаммоларини ҳал қилиш усули сифатида эмас, балки юқори даражадаги ҳодисаларни тушуниш усули сифатида ҳам кўриб чиқишга имкон беради [6:132].

Демак, риториканинг психологик жиҳатида сўзловчи ва тингловчилар ўртасидаги ўзаро таъсир механизми, сўзловчининг ҳатти-ҳаракати ва тайёргарлигига қўйиладиган талаблар ётади. Нотиклик санъатининг риторик модели еттита қоида билан яратилган:

1. Ким гапираяпти? – маърузачининг шахсиятини билиш (унинг имкониятларини тушуниш ва баҳолашга ёрдам беради.
4. У нима дейди? – баёнот мазмунини, уни ташкил этишни, маърузачи позициясининг тузилишини баҳолаш.
5. Нима учун? – баёнотдан мақсад нима.
6. Фикр қандай ифодаланади? – нотиклик қобилиятларини баҳолаш, тилни билиш, новербал воситалар ва бошқалар.
7. Нотикликнинг натижаси? – индивиднинг жавоб шаклида бўладиган фикр-мулоҳазалари, диалогдаги реплика ва бошқалар [2:116-117].

Мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатиш жараёнида тарбиячи-педагог нафақат боланинг нотиклигини ривожлантиради, балки тарбиявий ишларни ҳам олиб боради, билиш қобилиятини ривожлантиради, ахлоқий фазилатларини, эстетик ғояларини шакллантиради. Боланинг ахлоқий сифатлари мактабгача бўлган даврдаги риториканинг маълум бир сифатларини ажратиб туради, унинг асосий вазифаси самарали мулоқотдир, мақсад нотикликни ривожлантириш бўйича анъанавий синфларда келишувга эришишдир. Болаларни ўзаро муносабатлар асосида суҳбатдошни ҳурмат қилишга, унинг нуктаи назарини тушунишга ўргатиш керак.

Самарали коммуникатив таъсир ва ўзаро таъсирни ривожлантиришнинг асосий воситаси – бу таълим беришдир. Педагогик энциклопедик лугатда таълимга қуйидагича таъриф берилган: “Таълим – бу ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргаликдаги мақсадли фаолияти бўлиб, унинг давомида шахсни ривожлантириш, уни ўқитиш ва тарбиялаш амалга оширилади”.

Таълим ва таълимнинг умумий муаммоларини шарҳловчи дидактик тадқиқотларда ўрганиш ва алоқа воситалари ўртасидаги дастлабки боғлиқлик ғояси таъкидланади, чунки таълим тилнинг когнитив ва коммуникатив соҳасида амалга оширилади. Л.Клинбергнинг фикрича, ўрганиш, шунингдек, умуман шахснинг ривожланиши тилнинг ижтимоий тажрибанинг аккумулятори ва таржимони сифатидаги ўрни туфайли мумкин бўлади [5:256].

Шу билан бирга, мактабгача ёшдаги болаларнинг нутқининг шаклланиши, ривожланиши даврида она тилини тўлиқ ўзлаштириши муҳим аҳамиятга эга.

Риторика дарсида ушбу муаммоларни ҳал қилиш турли воситалар ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Улардан асосийлари:

- ўйинлар, машқлар (таклид-ижро ва ижодий характер), импровизацияларни ривожлантириш;
- коммуникатив вазиятларни, топшириқларни таҳлил қилиш ва амалга ошириш;
- мулоқот тажрибасини тушуниш учун топшириқлар;
- нотикликнинг экспрессивлигини ривожлантириш машқлари (оғзаки ва оғзаки бўлмаган);
- сўзга масъулиятли муносабатда бўлишга ва оғзаки хушмуомалаликка муносабат билдирадиган муаммоларни қўйиш;
- турли характердаги риторик муаммоларни ҳал қилиш;
- топшириқларда тасвирланган нотиклик вазиятларни ойдинлаштирадиган тасвирий материал, моделлаштириш, пиктограммалар тузиш;

Хулоса. Шундай қилиб, нотикликни ривожлантириш мактабгача ёшдаги болаларга риторикани ўргатиш учун асосдир. Нотикликни ривожлантириш динамикасини қуйидагича ифодалаш мумкин: сўз бойлиги кўпаяди, турли хил синтактик тузилмалар қўлланилади, билим тизимли хусусиятга эга бўлади ва нотиклик қобилиятлари сезиларли даражада бойиб боради. Риторикани ўрганиш жараёнида мактабгача ёшдаги болаларда лингвистик фикрлаш шакллана бошлайди, бу лингвистик материални назарий таҳлил қилишда ўзини намоён қилади. Профессор Т.А.Ладиженскаянинг фикрига кўра, риторика, болаларда нафақат билим, оғзаки мулоқот кўникмаларини, балки умумий маданий аҳамиятга эга бўлган нотиклик идеаллари, диди, муносабати, ғояларини шакллантиради, ҳаётда ўз ўрнини топишга, унинг тез ўзгарувчан шароитларига мослашишга ёрдам беради ва ижтимоий фаол шахсни шакллантиради [6:1-5] деган ғояларни илгари сурган.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5712-сон Фармони.
2. Безменова Н.А. Речевое воздействие как риторическая проблема. // Проблемы эффективности речевой коммуникации. – М.: ИНИОН, 1989.
3. Зимняя И.А. Лингвopsихология речевой деятельности: Монография. – М.: МПСИ; Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 2001.
4. Максимов В.И. Нотиклик фаолияти. – М.: «Педагогика», 1984.
5. Клинберг Л. Проблемы теории обучения. – М.: «Педагогика», 1984.
6. Ладиженская Т.А. Риторика и развитие речи в образовательной системе «Школа 2100». // «Начальная школа: плюс ДО и ПОСЛЕ». №9. 2002. - С. 1 - 5.

РЕЗЮМЕ. Мақолада риторикани ўрганиш жараёнида мактабгача ёшдаги болаларда лингвистик фикрлашни шакллантиради. Риторика, болаларда нафақат билим, оғзаки мулоқот кўникмаларини, балки умумий маданий аҳамиятга эга бўлган нотиклик идеаллари, диди, муносабати, ғояларини шакллантиради.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается формирование языкового мышления у детей дошкольного возраста в процессе изучения риторики. Риторика формирует у детей не только знания и навыки устного общения, но и ораторские идеалы, вкусы, установки, идеи общекультурного значения.

SUMMARY. The article discusses the formation of linguistic thinking in preschool children in the process of studying rhetoric. Rhetoric forms in children not only knowledge, oral communication skills, but also oratory ideals, tastes, attitudes, and ideas of general cultural significance.

**BO‘LAJAK INFORMATIKA O‘QITUVCHILARINI TAYYORLASHDA
FANLARARO TARMOQ TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH**

M.X.Aminov – fizika-matematika fanlari nomzodi, dotsent

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so‘zlar: tarmoq texnologiyalari, malakaga asoslangan yondashuv, fanlararo yondashuv, lokal tarmoqni loyihalash.

Ключевые слова: сетевые технологии, компетентностный подход, междисциплинарный подход, проектирование локальных вычислительных сетей.

Key words: network technologies, competency-based approach, interdisciplinary approach, design of local area networks.

Kirish. Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini tayyorlashda fanlararo yondashuvda tarmoq texnologiyalaridan foydalanish dolzarb masalalardan, chunki ular kelajakda maktab o‘quvchilarida tarmoqda ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishga javobgar asosiy shaxslardan hisoblanadi.

Tarmoq texnologiyalari hayotimizni o‘zgartirib, inson faoliyatining barcha sohalariga yangi talablarni qo‘ymoqda. Ushbu faol rivojlanayotgan sohada kompetentsiyalarni rivojlantirish bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashda eng dolzarb masalalardan biriga aylanmoqda. Bo‘lajak informatika o‘qituvchilari o‘rtasida tarmoq texnologiyalari sohasida kompetentsiyani rivojlantirishga yangi fanlararo yondashuvni joriy etish ularga kompyuter tarmoqlari bilan ko‘p funktsiyali ishlarni bajarish uchun olingan bilimlarni qo‘llash, umumta’lim muassasalari o‘rtasidagi tarmoq o‘zaro aloqasini tashkil etish, ularni boshqarishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish va axborot tarmog‘i resurslaridan foydalanish uchun professional darajada tayyorlash imkonini beradi.

Maktablarda ushbu shartni amalga oshirishning asosiy ijrochisi va tashkilotchisi tarmoq texnologiyalari sohasida kompetentsiyaga ega bo‘lishi kerak bo‘lgan informatika o‘qituvchisi hisoblanadi. Tarmoq texnologiyalari sohasidagi kompetentsiya deganda biz informatika o‘qituvchisining kompyuter tarmoqlarini loyihalash, yaratish, sozlash, texnik xizmat ko‘rsatish, boshqarish va himoya qilish sohasida samarali faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va shaxsiy fazilatlarini qo‘llash, shuningdek, axborot tarmog‘i resurslaridan foydalanish jarayonini boshqarish qobiliyatini tushunamiz [1].

Materiallar va asosiy usullar. Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida tarmoq texnologiyalari sohasidagi kompetentsiyani rivojlantirishda bitta fan ishtirok etmaydi va kompetentsiyani rivojlantirishning ma’lum darajasiga erishish uchun talabalarning bilim va ko‘nikmalariga qo‘yiladigan talablarni bajarish tegishli fanlarni o‘rganishning uslubiy asoslarini o‘zgartirish, xususan, fanlararo yondashuvni qo‘llash orqali mumkin bo‘ladi. Ushbu yondashuv hozirda tobora kengroq qo‘llanilmoqda va "ta’limdagi fanlararo aloqalarning umumiy didaktik tamoyili" da mustahkamlangan bo‘lib, u nazariyalar, qonunlar, tushunchalar, bilish usullari va turdosh fanlar uchun umumiy bo‘lgan uslubiy tamoyillarni, shuningdek, faoliyat turlarini va ular uchun umumiy munosabatlar tizimini shakllantirishni nazarda tutadi [2].

Tarmoq texnologiyalari sohasidagi ko‘p qirrali kompetentsiya quyi kurslardan boshlab, tarmoq faoliyati asoslari bilan tanishishdan tarmoqlararo o‘zaro aloqani tashkil etish va axborot xavfsizligini ta’minlash masalalarini ko‘rib chiqishgacha izchil amalga oshiriladi. Tarmoq qurilishining

dasturiy va apparat komponentlari "Tarmoq texnologiyalari" fanini ko‘rib chiqishda batafsil o‘rganiladi. Bundan tashqari, ushbu fan "Ta’limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish", "Informatikaning nazariy asoslari", "Axborot tizimlari" fanlari bo‘yicha amaliyotga yo‘naltirilgan vazifalarni bajarishda keyinchalik zarur bo‘lgan turli xil multimedia va Internet resurslarini ishlab chiqish asoslarini o‘rganishga qaratilgan. Zamonaviy jamiyatning voqeliklari axborot xavfsizligi masalalariga jiddiy talablar qo‘ymoqda, bu esa "Axborot xavfsizligi" fanini o‘rganishda o‘z ifodasini topmoqda.

Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini tayyorlashda tarmoq texnologiyalari sohasidagi eng muhim fanlar "Tarmoq texnologiyalari" va "Kompyuter grafikasi va web-dizayn" fanlaridir [6]. "Tarmoq texnologiyalari" fani talabalarga lokal kompyuter tarmoqlarini loyihalash, yaratish va boshqarishni o‘rgatga, "Kompyuter grafikasi va web-dizayn" fani esa HTML, CSS va JavaScriptlar asosida tarmoq resurslarini yaratish asoslarini, keyinchalik ularni global Internet tarmog‘iga joylashtirish va boshqarishni o‘rgatadi.

Lokal kompyuter tarmoqlarini loyihalash, yaratish va boshqarish bilan bog‘liq masalalar o‘rta ta’lim maktabi misolida ko‘rib chiqiladi, bu o‘quvchilarning kelajakdagi kasbiy faoliyatida foydali bo‘lishi mumkin.

Lokal kompyuter tarmoqlarini loyihalash, yaratish va keyinchalik boshqarishda bo‘lajak informatika o‘qituvchilari bilan birgalikda tahlil qilinishi kerak bo‘lgan asosiy masalalar quyidagilardan iborat: tarmoqni tanlash masalasi (simli yoki simsiz); tarmoq modelini (sxemasini) tanlash; tarmoq dasturiy ta’minotini tanlash; serverni sozlash; global Internet tarmog‘iga ulanish masalasi, yani provayderni tanlash; lokal kompyuter tarmoqlarining xavfsizlik sozlamalari.

Shuni ta’kidlash kerakki, simli kompyuter tarmoqlarini qurish asoslari talabalar tomonidan "Tarmoq texnologiyalari" fanidan ko‘rib chiqilgan, shuning uchun ushbu mavzu bo‘yicha birinchi laboratoriya ishidan oldin talabalarga simli va simsiz tarmoqlarning qiyosiy tavsifini berish taklif etiladi. Shundan so‘ng, munozara bo‘lib o‘tadi, talabalar tarmoqni tanlash, dalillarni taqdim etish (maktab tartibi, moliyaviy hisob-kitoblar, xavfsizlik va boshqalar) bo‘yicha o‘z da’volarini o‘rataga tashlashadi.

Ko‘pincha talabalar Wi-Fi texnologiyasidan foydalangan holda, VPN ulanishidan foydalangan holda simsiz tarmoqni tanlaydilar, shuning uchun kelajakdagi informatika o‘qituvchilari tarmoq qurilmalari hamda ularning sozlamalari va xususiyatlari bilan tanishishlari kerak bo‘ladi.

Ushbu lokal kompyuter tarmog‘ini qurish uchun tanlanishi kerak bo‘lgan birinchi narsa bu serverdir. Serverni

tanlashda talabalar uning asosiy funktsiyalarini bilishlari kerak. Bizning holatda, server VPN ulanishini tashkil qilish, kirishni boshqarish, huquqlarni aniq belgilash, boshqa kompyuterlarni boshqarish va fayl serverini tashkil qilish uchun kerak, shuning uchun u kuchli bo'lishi kerak, chunki u juda jiddiy yuklama ostida bo'ladi, ayniqsa keyinchalik tarmoqni kengaytirishda. Bo'lajak informatika o'qituvchilari butun maktab uchun ma'lumotlarni saqlash va alohida hujjatlarga (umumiy papkalar, umumiy ma'lumotlar bazalari va boshqalar) umumiy foydalanishni tashkil qilish uchun fayl serverini sozlashni o'rganishlari kerak; RAID (Redundancy Array of Inexpensive Disk) tizimidan foydalangan holda ishonchli ma'lumotlarni saqlash tizimini yaratish.

Tarmog'imizni tashkil qilish uchun bizga juda kuchli Wi-Fi router kerak bo'ladi. Talabalar marshrutizatorning asosiy xarakteristikalarini bilan tanish bo'lishi kerak, masalan: simsiz ma'lumotlarni uzatish tezligi; ma'lumotlar uzatish tezligi; shifrlashni qo'llab-quvvatlash; chastota diapazoni; qo'llab-quvvatlovchi ulanishlarning maksimal soni; VPN tunnelini qo'llab-quvvatlash.

Foydalanuvchi mashinalarini sozlash uchun bo'lajak informatika o'qituvchilari IP-manzilni, VPN ulanishini o'rnatish va antivirus dasturlarini o'rnatishni o'rganishlari kerak; kompyuterlarni simsiz tarmoqqa ulash (parollarni kiritish); tarmoq periferik qurilmalariga, shu jumladan Wi-Fi router orqali kirishni tashkil qilish.

Tarmoq xavfsizligi masalalari talabalar tomonidan keyinroq "Axborot xavfsizligi" kursida ko'rib chiqiladi. Shuning uchun bu mavzu "Kompyuter tarmoqlari, internet va multimedia texnologiyalari" mavzusi o'rganilgandan so'ng o'quv rejasiga kiritilishi kerak. Biz allaqachon qurilgan simsiz tarmoq asosida lokal kompyuter tarmoqlarida axborot xavfsizligi masalalarini ko'rib chiqishni taklif qilamiz. Bo'lajak informatika o'qituvchilari brandmauer, antivirus dasturlari, WPA2 PSK AES (Advanced Encryption Standard) himoyasi bilan Wi-Fi routerlar, domen kompyuter tizimlari va VPN tarmoqlarini o'rnatish va sozlashni o'rganishi kerak bo'ladi.

Natijalar va muhokama. Yakuniy bosqichda qurilgan lokal kompyuter tarmog'i sinovdan o'tkaziladi va xakerlik urinishlariga chidamliligi tekshiriladi. Tarmoqqa hujum qilishda talabalar hal qiladigan asosiy vazifalardan biri ma'lumotlarning sizib chiqishining mumkin bo'lgan sabablarini aniqlashdir. Simsiz tarmoq xavfsizligini sinab ko'rish va tizimning zaifligini aniqlash uchun talabalarga tarmoqni buzishga harakat qilish vazifasi beriladi. Bundan tashqari, bo'lajak informatika o'qituvchilari buni ikki yo'l bilan bajarishlari kerak: birinchisi, kalitga ega bo'lmasdan; ikkinchisi – turli foydalanuvchilarning foydalanuvchi kompyuteridan parolga ega bo'lish: talaba, o'qituvchi va tarmoq administratori.

Hozirgi vaqtda Internet simsiz tarmoqlarni buzish usullari bo'yicha takliflar bilan to'lib-toshgan, ammo ikkita asosiysi mavjud: qo'lda tanlash usuli, Brute force (ingliz tilidan – to'liq ro'yxatga olish yoki "qo'pol kuch" usuli) – serverlarda va turli dasturlarda parollarni buzishning mashhur usullaridan biri.

Brute Force usuli Wi-Fi egasi tomonidan belgilangan mezonlarga muvofiq parollarni sinab ko'rish orqali dastur yoki Wi-Fi tarmog'iga kirishga harakat qiladigan xakerlik dasturidan iborat. Tanlashning bu usuli yaxshi, chunki parolni buzish mumkin, lekin bu juda ko'p vaqt talab qilishi

mumkin. Shuning uchun talabalar "murakkab" parol (katta va kichik harflar, raqamlar, maxsus belgilar, sezilarli uzunlik va boshqalar) axborotni himoya qilishning kuchli vositalaridan biri ekanligini tushunadilar.

Tarmoqni buzishga urinayotganda, talabalarga tarmoqda ishlatiladigan VPN sozlamalari, yashirin SSID bilan MAC yordamida IP manzillash muhim xavfsizlik xususiyatlari ekanligi o'rgatiladi. Bundan tashqari, hujjatlarni qo'shimcha himoya qilish uchun ularni to'g'ridan-to'g'ri dasturlarning o'zida yoki umumiy papka sozlamalarida tahrirlash yoki o'chirish uchun parol o'rnatish kerak bo'ladi.

Shunday qilib, o'qitish natijasida bo'lajak informatika o'qituvchilari taklif qilingan modelga muvofiq lokal kompyuter tarmog'ini mustaqil ravishda loyihalashtiradi, yaratadi va boshqaradilar. Ushbu tarmoqning asosiy afzalliklari – uning qurilish tezligi; shakllantirish jarayonida foydalanish imkoniyati; yangi qurilmalarni qo'shish qulayligi; binoni ta'mirlash va qurilish qulayligi paytida boshqa ofisga ko'chirish imkoniyati mavjudligi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, bunday tarmoqning xavfsizligi simli tarmoqqa qaraganda ancha yuqori va xavfsizlik darajasini oddiy ochiqdan maksimal himoyalangan holatga qadar sozlash mumkin. Modelning kamchiliklari quyidagilardan iborat:

1) VPN tarmog'i yordamida ma'lumotlar almashinuvining past tezligi, garchi tarmoqning o'zi 750 Mbit/sek tezlikda ma'lumot almashish imkonini bersa ham;

2) standart (o'rnatilgan) axborot xavfsizligi vositalarining zaifligi, chunki bu vositalar juda keng tarqalgan va ushbu zaifliklarni topish usullari takomillashtirilmoqda.

Ta'lim muassasasida axborot-ta'lim muhitini rivojlantirishni boshqarish, shuningdek, bo'lajak informatika o'qituvchilarini tayyorlashda axborot tarmog'i resurslaridan foydalanish jarayonini boshqarish uchun tarmoq texnologiyalarini ishlab chiqish "Tarmoq texnologiyalari", "Zamonaviy dasturlash tillari", "Kompyuter grafikasi va web-dizayn" fanlari bo'yicha fanlararo yondashuvga asoslanadi.

HTML belgilash tiliga, CSS kaskadli uslublar jadvallariga, JavaScript va ActionScript dasturlash tillariga asoslangan tarmoq resursini yaratish, keyinchalik Internetda joylashtirish va boshqarish "Kompyuter tarmoqlari, Internet va multimedia texnologiyalari" modulida amalga oshiriladi. Bo'lajak informatika o'qituvchilari olingan bilim va ko'nikmalardan "Zamonaviy dasturlash tillari" va "Ma'lumotlar bazalari va ularni boshqarish" fanlarini o'rganishda foydalanadilar, bu yerda C dasturlash tilidan dan foydalangan holda PHP server skript tili asosida tarmoq resurslarini yaratadilar. Xususan, talabalar o'zlarining bitiruv oldi pedagogik amaliyoti davomida NDPI qoshidagi 1-akademik litsey va Nukus shahridagi 48-sonli taklif qilingan modelga muvofiq lokal kompyuter tarmog'ini yaratdilar va sozladilar. Ko'pgina maktablarda o'quvchilar D-Link kaliti orqali kompyuterlarni ma'lumotlarga ochiq kirish bilan bog'laydigan xavfsiz simli lokal kompyuter tarmog'ini o'rnatdilar; provayderni o'zgartirish, server sotib olish va hokazolarni taklif qildilar.

Xulosa. Tarmoqli texnologiyalarni o'qitish jarayoni o'qitish usullarini qayta ko'rib chiqish va takomillashtirishni hamda informatika o'qituvchilarining yuqori malakasini taqozo etadi. Tarmoq kompetensiyasi kompyuter tarmog'ida bilim va ko'nikmalarni qo'llash

qobiliyatini o'z ichiga oladi. Maqolada bo'lajak informatika o'qituvchilariga tarmoq texnologiyalarini o'rgatishning fanlararo yondashuvga asoslangan metodikasi keltirilgan. Ushbu metodikada lokal kompyuter tarmoqlarini loyihalash, yaratish, boshqarish, server bilan bog'liq masalalarni hal qilish, brandmauer turini tanlash, tarmoq

ta'lim resurslarini yaratish hamda ularni internetga joylashtirish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan tarmoq texnologiyalarini rivojlantirishning zamonaviy tendentsiyalari keltirilgan. Bo'lajak informatika o'qituvchilarini o'qitish jarayonida ushbu metodikani tadbqiq etish natijalari taqdim etilgan.

Adabiyotlar

1. Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований: (Дидактический аспект), -М.: 1982. –С.192.
2. Никитин П.В. Роль междисциплинарных связей в аспекте компетентностного подхода при подготовке будущих учителей информатики // Международный электронный журнал «Образовательные технологии и общество (Educational technology & Society)». 2011. Т. 14, № 1. – С. 317-337.
3. Alaminov M.X., Utemuratov T.R. Kompyuter tarmoqlari. O'qiw qollanba. –T.: Fan va texnologiya, .2018, 164- b.
4. Alaminov M.X. Tarmaq texnologiyalari. –N.: O'qiw qollanba.Ilimpaz, 2023, 168- b.
5. Alaminov M.X. "Tarmoq texnologiyalari" fanini o'qitishda amaliyotga yo'naltirilgan yondashuvdan foydalanish// Ilim ham jamiyet , 2024. №6 (2) , 59-60- b.
6. Alaminov M.X. Tarmoq texnologiyalarini o'qitishdagi asosiy muammolar haqida. // « Ilim ham jamiyet», 2025, №3.

REZYUME. Maqolada bo'lajak informatika o'qituvchilariga tarmoq texnologiyalarini o'rgatish metodikasi keltirilgan. Ushbu metodika fanlararo yondashuvga asoslangan bo'lib, unda lokal kompyuter tarmoqlarini loyihalash, yaratish, boshqarish, server bilan bog'liq masalalarni hal qilish, brandmauer turini tanlash, tarmoq ta'lim resurslarini yaratish hamda ularni internetga joylashtirish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni rivojlantirishga qaratilgan tarmoq texnologiyalarini rivojlantirishning zamonaviy tendentsiyalari keltirilgan. Bo'lajak informatika o'qituvchilarini o'qitish jarayonida ushbu metodikani tatbiq etish natijalari taqdim etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена методика обучения сетевым технологиям будущих учителей информатики. Данная методика основана на междисциплинарном подходе и представляет современные тенденции развития сетевых технологий, направленные на формирование знаний и навыков, необходимых для проектирования, создания и управления локальными компьютерными сетями, решения проблем, связанных с серверами, выбора типа межсетевого экрана, создания сетевых образовательных ресурсов и размещения их в сети Интернет. Представлены результаты применения данной методики в подготовке будущих учителей информатики.

SUMMARY. The article presents a methodology for teaching network technologies to future computer science teachers. This methodology is based on an interdisciplinary approach, which presents modern trends in the development of network technologies aimed at developing the knowledge and skills necessary for designing, creating, managing local computer networks, solving server-related issues, choosing a firewall type, creating network educational resources and placing them on the Internet. The results of applying this methodology in the process of training future computer science teachers are presented.

JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA BASKETBOL ELEMENTLARINI O'RGATISHNING METODIK YONDASHUVI

Sh.Arziev – *assistent o'qituvchi*

I.Kalmuratov – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: basketbol, texnika, taktika, sport mashg'uloti, jamoaviy o'yin, interaktiv mashg'ulotlar, qaror qabul qilish, himoya va hujum, to'p bilan ishlash, tezkorlik, koordinatsiya.

Ключевые слова: баскетбол, техника, тактика, спортивная тренировка, командная игра, интерактивные тренировки, принятие решений, защита и атака, работа с мячом, скорость, координация.

Key words: basketball, technique, tactics, sports training, team play, interactive training, decision-making, defense and attack, ball work, speed, coordination.

Kirish. Sport mashg'ulotlarida texnika va taktika elementlarini chuqur va puxta egallash – sportchining yuqori natijalarga erishishida muhim omillardan biridir. Ayniqsa, zamonaviy sport turlari orasida basketbol murakkab texnik harakatlar, dinamik harakatlanish, tezkor qaror qabul qilish va jamoaviy hamkorlikni talab qiluvchi sport turi sifatida ajralib turadi. Ushbu sport turida o'yinchilar nafaqat individual jismoniy tayyorgarlikka, balki murakkab taktik holatlarda to'g'ri yo'l tutish, raqib harakatlariga moslashish va jamoaviy strategiyani anglab harakat qilish ko'nikmalariga ega bo'lishlari talab etiladi. Bu esa o'z navbatida, sportchini professional darajaga olib chiqishda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Basketbol o'zining o'yin xususiyatlari bilan boshqa sport turlaridan farq qiladi. Bu o'yin jarayonida o'yinchi bir vaqtning o'zida bir nechta kognitiv va motorik funktsiya-

larni faollashtiradi: masalan, tez harakatlanish, qaror qabul qilish, vizual kuzatuvchanlik, joylashuvni baholash va jamoaviy harakatlarni muvofiqlashtirish. Shu boisdan ham basketbol mashg'ulotlari nafaqat jismoniy faollikni oshiradi, balki o'quvchilarning aqliy va psixologik rivojlantirishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, texnik harakatlarni ongli va avtomatik tarzda bajarish, jamoaviy o'yinlarda o'z o'rnini to'g'ri anglash va tezkor vaziyatlarga mos qaror qabul qilish malakalari sportchilarda faol sport tafakkurini shakllantiradi.

Basketbol mashg'ulotlarining ilmiy asoslangan holda tashkil etilishi o'quvchilarning har tomonlama rivojlantirishida muhim rol o'ynaydi. Bunday mashg'ulotlar orqali o'quvchilarda sportga nisbatan ijobiy munosabat, sog'lom turmush tarzi madaniyati, raqobatbardoshlik, jamoaviylik va irodaviy sifatlar shakllanadi. Shu nuqtai nazardan olib

qaralganda, basketbol o'rgatish jarayonida texnika va taktika elementlarini samarali, bosqichma-bosqich, vizual va taktik kontekstda o'rgatish metodikasini ishlab chiqish – dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan biri hisoblanadi.

Amaliyot ko'rsatmoqdaki, texnik va taktik harakatlarning mukammal o'zlashtirilishi sportchining o'yindagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy mezondir. Masalan, to'pni yuritish, to'p uzatish, savatchaga aniq tashlash kabi texnik harakatlar avtomatik darajaga olib chiqilmasa, o'yin davomida yuqori darajadagi samaradorlikka erishish qiyin bo'ladi. Shu bilan birga, taktik jihatdan pozitsion joylashuv, pressing, himoyaviy harakatlar, tezkor hujum kabi elementlarni jamoa bilan uyg'unlikda bajarish sport o'yinining sifati va natijasi uchun hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy sport pedagogikasi nuqtai nazaridan qaraganda, faqatgina an'anaviy metodlar bilan cheklanib qolmasdan, interaktiv texnologiyalar, videoanalizlar, rolli o'yinlar, differensial yondashuvlar va sport simulyatorlaridan foydalanish texnik va taktik harakatlarni tezroq, chuqurroq va ongli o'zlashtirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan basketbol mashg'ulotlarini puxta tashkil qilish va har bir sportchini individual yondashuv asosida tayyorlash – ularning kelajakdagi sport faoliyati uchun poydevor yaratadi.

Shunday qilib, basketbol mashg'ulotlarida texnika va taktikani samarali o'rgatish nafaqat sport natijalarini yaxshilaydi, balki o'quvchilarning intellektual, psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ham muhim ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, bu yo'nalishdagi ilmiy izlanishlar va amaliy tajribalar doimiy rivojlanish va yangilanib borishni talab qiladi.

Metodologiya. Basketbol mashg'ulotlarida texnika va taktikani samarali o'rgatish nafaqat sport maktablarida, balki umumta'lim muassasalarining jismoniy tarbiya darslarida ham muhim o'rin tutadi. Bu orqali yosh avlodga sport madaniyati, sog'lom turmush tarziga intilish, jamoada ishlash qobiliyati, raqobatbardoshlik va irodaviy sifatlar shakllanadi. Basketbolda muvaffaqiyatli natijalarga erishgan sportchilar tajribasi shuni ko'rsatadiki, o'yinchilik mahoratining asosiy poydevori aynan erta yoshdagi texnik-taktik tayyorgarlikdan boshlanadi.

Shu sababli ushbu maqola basketbol o'yinida texnika va taktika elementlarini samarali o'rgatish, ularni sportchilar ongiga chuqur singdirish yo'llari va amaliy mashg'ulotlarda qo'llaniladigan ilg'or metodlar asosida chuqur tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot orqali basketbol texnikasi va taktikasini o'rgatishda innovatsion usullarning samaradorligi, pedagogik jarayonlarga integratsiyalashuvi va yosh sportchilar tayyorgarligiga ta'siri ilmiy asosda yoritiladi.

Metodlar. Tadqiqot quyidagi metodlar asosida olib borildi:

1. *Empirik kuzatuv:* bunda 10-16 yoshdagi o'quvchilar tanlab olindi. Ular bilan 6 oy davomida basketbol mashg'ulotlari o'tkazilib, o'yin jarayonida texnik va taktik usullardan foydalanish usullari o'rgatildi.

2. *Eksperimental guruh tahlili:* Ikki guruh tuzildi: nazorat guruhi (standart mashg'ulot dasturi bilan) va eksperimental guruh (interaktiv, bosqichma-bosqich texnika-taktika asosida).

3. *Anketalar va suhbatlar:* Mashg'ulotlardan keyin murabbiy va o'quvchilar bilan suhbatlar tashkil etilib, o'rgatish samaradorligi haqida fikrlar olindi.

4. *Vaqtli testlar:* Har uch oyda texnik harakatlar (uzatmalar, to'p yuritish, to'p tashlash) va taktik yondashuvlar (pozitsion himoya, tezkor hujum) bo'yicha sinovlar o'tkazildi.

Natijalar. Yuqoridagi metodlar asosida olib borilgan tadqiqotlarda quyidagi ijobiy natijalar qayd etildi:

Eksperimental guruhda:

- *Texnik malakalar:* O'yinchilarning to'pni yuritish aniqligi 23% ga, to'p uzatish aniqligi 19% ga yaxshilandi.

- *Taktik qarorlar:* Taktik holatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ko'rsatkichi 32% ga oshdi.

- *Jamoaviy hamkorlik:* jamoaviy o'yinni tushunish va muvofiqlashtirish darajasi yuqoriroq bo'ldi (murabbiylar fikriga ko'ra 8,5 ball).

- *Sportchilar motivatsiyasi:* Interaktiv metodlardan foydalanilgan mashg'ulotlarda ishtirokchilarning darsga kelish ko'rsatkichi 15% ga oshdi.

Nazorat guruhda:

Eksperimental guruhga nisbatan ijobiy o'zgarishlar deyarli kuzatilmadi yoki o'rtacha darajada bo'ldi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, basketbol mashg'ulotlarida faqat jismoniy yuklamalarga emas, balki texnikani bosqichma-bosqich, vizual va taktik kontekstda o'rgatish usullariga ham alohida e'tibor qaratish zarur. Murabbiylar tomonidan "ko'rsat – tushuntir – bajartir – tahlil qil" tamoyiliga amal qilish, o'yinchilarda texnika va taktikani samarali o'zlashtirish imkonini beradi [2].

Shuningdek, o'rgatish jarayonida interaktiv texnologiyalar – videoanalizlar, simulyatsion mashqlar va rolli o'yinlar orqali o'quvchilarning mustaqil fikrlashi va harakatlanish layoqati rivojlanadi. Taktik mashg'ulotlarda tez o'zgaruvchi holatlarga tayyorlash (masalan, 2x1, 3x2 hujum-himoya mashqlari) katta samara beradi.

Muhokama. Texnika – bu basketbolchining to'p bilan yerda yurishi (dribbling), to'p uzatish, qabul qilish, to'pni savatchaga otish, himoyaviy harakatlar, raqibdan to'pni olib qo'yish, yugurish va to'xtash kabi asosiy harakatlarni to'g'ri va avtomatik tarzda bajarishidir. Taktika esa o'yin davomida o'zaro kelishilgan jamoaviy harakatlarni, raqibga nisbatan ustunlikni ta'minlash maqsadida amalga oshiriladigan pozitsion va situatsion strategiyalarni anglatadi. Basketbol o'yinida muvaffaqiyatli ishtirok etish uchun texnika va taktika o'rtasidagi uyg'unlik alohida ahamiyatga ega. Shu bois sportchilarni tayyorlashda faqat jismoniy faollik emas, balki analitik fikrlash, harakat tezligi, vizual kuzatuvchanlik, hamkorlik va muvozanatli reaksiya ham e'tiborga olinadi.

Zamonaviy basketbol pedagogikasida texnika va taktikani o'rgatish usullari ko'p bosqichli, bosqichma-bosqich murakkablashuvchi va shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida olib boriladi. Bunda nafaqat an'anaviy mashqlar, balki zamonaviy texnologiyalar, videotasvirlar, model-lashtirish, interaktiv o'yinlar, differensial yondashuv, sport simulyatorlari va raqamli tahlillar asosida mashg'ulotlar tashkil etiladi. Sport psixologiyasi va didaktikasiga tayan-gan holda, mashg'ulotlarning samaradorligini oshirish uchun har bir sportchining individual xususiyatlari – temperament, e'tibor darajasi, harakat koordinatsiyasi va motivatsiyasi hisobga olinadi.

Basketbol o'yinida texnika va taktika o'rgatish murakkab va o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan jarayon bo'lib, bu jarayonning samaradorligi ko'p jihatdan tanlangan metodik yondashuvlar, sportchilarning yosh va psixofizio-

logik xususiyatlari hamda murabbiyning pedagogik mahoratiga bog'liqdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, basketbol mashg'ulotlarida innovatsion yondashuvlardan – videoanaliz, simulyatsiya, interaktiv o'yinlar, differensial mashqlar, sport tahlil dasturlari va boshqa zamonaviy texnologiyalardan foydalanish texnik va taktik harakatlarni tezroq va chuqurroq o'zlashtirishga xizmat qiladi. An'anaviy metodlar bilan solishtirganda, zamonaviy vositalar o'quvchilarning darsdagi faolligini oshiradi, harakatlarni anglab bajarish darajasini mustahkamlaydi, o'yindagi vaziyatlarga moslashuvchanlik va tezkor qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Mashg'ulotlar jarayonida texnik ko'nikmalarni avtomatlashtirish – ya'ni to'pni yerda olib yurish, aniq uzatish, to'pni qabul qilish, savatchaga tashlash kabi harakatlarni tabiiy va reflektor darajada bajarish – o'yinchining umumiy samaradorligini ta'minlaydi. Shu bilan birga, taktik harakatlar: zona himoyasi, pozitsion joylashuv, pressing, tezkor hujum va qarshi harakatlar bo'yicha berilgan topshiriqlarni to'g'ri va jamoa bilan muvofiqlikda bajarish – jamoaning umumiy o'yin sifatini belgilaydi. Shuning uchun basketbolni o'rgatish jarayonida nafaqat harakatni o'rgatish, balki ularni tahlil qilish, sabab-oqibat bog'liqliklarini anglash, har bir harakatning o'yindagi o'rni va rolini tushuntirish orqali chuqur o'zlashtirishga erishiladi.

Tajriba asosida aniqlanganki, o'quvchilarning psixologik tayyorgarligi, motivatsiyasi, raqobatga tayyorlik darajasi va jamoa bilan ishlash salohiyati ham murabbiyning

yondashuviga bog'liq. Shaxsga yo'naltirilgan, ijobiy rag'batlantiruvchi va qiziqarli metodlar qo'llanilganda, o'quvchilar basketbolga bo'lgan qiziqishini saqlab qoladi va o'zini rivojlantirishga intiladi. Ayniqsa, real o'yin vaziyatlarini yaratish, o'yinli mashqlar tashkil etish, erkin harakatlar orqali muammoli vaziyatlarni hal qilish o'quvchilarda sport tafakkurini shakllantiradi.

Shuningdek, basketbol o'rgatishda murabbiylarning o'z ustida doimiy ishlashi, metodik yangiliklardan xabardor bo'lishi, ilmiy izlanishlar bilan tanishib borishi ham muhim hisoblanadi. Sababi har bir o'yinchi o'ziga xos psixofizik xususiyatlarga ega bo'lib, ularga mos yondashuv – yondashuvning individuallashtirilganligini taqozo etadi. Bu esa nafaqat o'rgatish samaradorligini oshiradi, balki sportchining o'ziga bo'lgan ishonchini, mustaqil fikrlash va tezkor qaror qabul qilish qobiliyatini kuchaytiradi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, basketbol o'yinida texnika va taktikani o'rgatish murakkab, ammo to'g'ri yondashuv bilan nihoyatda samarali bo'lishi mumkin bo'lgan pedagogik jarayondir. Interaktiv, bosqichli va nazariy-amaliy integratsiyalangan metodikalar orqali nafaqat sport ko'rsatkichlari yaxshilanadi, balki o'quvchilarning jismoniy, aqliy va ijtimoiy jihatdan kamol topishi uchun mustahkam zamin yaratiladi. Bu esa o'z navbatida, yosh sportchilarning kelajakda yuqori darajadagi raqobatbardosh basketbolchilarga aylanishi uchun asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

1. Карпенко Л.А. Современная методика обучения баскетболу. –Москва: «Физкультура и спорт», 2016.
2. Фомин А.В. Баскетбол: Основы техники и тактики. – Санкт-Петербург: «СпортЛит», 2020.

REZYUME. Maqolada basketbol o'yinida texnika va taktika elementlarini samarali o'rgatishning metodik asoslari yoritilgan. Tadqiqot davomida 10-16 yoshdagi o'quvchilar bilan olib borilgan amaliy mashg'ulotlar natijalariga tayanilgan. Maqolada shuningdek, murabbiylar uchun amaliy tavsiyalar va ilg'or pedagogik metodlar ham taklif etilgan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье освещены методические основы эффективного обучения элементам техники и тактики в баскетболе. В ходе исследования опирались на результаты практических занятий, проведенных с учащимися 10-16 лет. В статье также предлагаются практические рекомендации и передовые педагогические методы для тренеров.

SUMMARY. This article covers the methodological foundations for effectively teaching the elements of technique and tactics in basketball. During the research, we relied on the results of practical exercises conducted with students aged 10-16. The article also offers practical recommendations and advanced pedagogical methods for coaches.

SO'Z TURKUMLARINI O'RGANISH METODIKASI

S.J.Atiyazov – o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: so'z turkumlari, metodika, interfaol usullar, til, ta'lim, pedagogika.

Ключевые слова: лексика, методика, интерактивные методы, язык, образование, педагогика.

Key words: vocabulary, methodology, interactive methods, language, education, pedagogy.

Kirish. Grammatikaning bir qismi morfologiya bo'lib, so'z shakllari, bu shakllarning hosil bo'lish yo'llari va so'zlarning ma'lum belgilar asosida guruhlariga, ya'ni so'z turkumlariga bo'linishini o'rganadi.

Adabiyotlarda leksik birliklar va grammatik birliklarlar birgalikda so'z termini bilan nomlanib, ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish so'zlar mustaqil so'z turkumlari deb, ko'makchi, bog'lovchi, yuklama yordamchilar deb guruhlanadi, modal so'z, undov, taqlid so'z alohida-alohida turkumlar deb ajratiladi [2:34].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Sobiq Ittifoq parchalangach uning tarkibidan ajralib chiqqan respublikalarda morfologiya va sintaksisni bog'lab o'rganish masalalari har bir tilning xususiyatlaridan kelib chiqib yondashgan holda tadqiq qilina boshlangan. Milliy

maktablarda rus tilini o'qitishda morfologiya va sintaksisni bog'lab o'rganishga lingvodidaktik prinsip sifatida yondashuv (M.Shxapaseva, N.Kazanskaya), rus tilini chet tili sifatida o'qitishda sintaksis asosida leksika va morfologiyani o'rganish masalalari (Y.Rubsova), ta'lim mazmuni komponentlarini bog'lab o'rganishning ahamiyati (A.Zvezdina), ta'lim mazmuni komponentlarini bog'lab o'rganishning o'ziga xos prinsiplari (A.Tenixina), tadqiq qilingan.

So'z turkumlari ustida ishlash metodikasining lingvistik asosi so'zlarning leksik-grammatik, morfologik va sintaktik belgilariga ko'ra turli guruhlariga ajratilishi, ya'ni so'z turkumlari haqidagi ilm hisoblanadi.

So'zlarni leksik-grammatik turkumlarga ajratishda uch belgi:

1) leksik ma'nosi (nimani ifodalashi, ya'ni shaxs, narsa, harakat yoki holat, belgi kabilarning umumlashtirilgan ma'nolari);

2) morfologik (so'zning turli shakllari tizimi);

3) sintaktik (turli morfologik shakllarning sintaktik vazifa bajarishi) belgilariga asoslaniladi. Demak, so'z turkumlari ustida ishlash o'quvchilarning muayyan guruhdagi so'zlarning umumlashtirilgan ma'nolarini, kishilarning aloqa vositasi sifatidagi rolini tushunib olishlariga qaratilishi lozim.

Natijalar tahlili. Morfologiyani o'rganish o'quvchining mustaqil va ijodiy tafakkur doirasini kengaytiradi, so'zning turli shakllarini o'rganish va yangi so'z hosil qilish, ularni o'zaro qiyoslash va tanlash, tanlab olingan so'zni gap tarkibida hamda bog'lanishli nutqda o'rinli ishlatish ko'nikmalarini rivojlantiradi [1:86].

So'z turkumlarini o'rganishning boshlang'ich bosqichidayoq ularni taqqoslashga qulay sharoit yaratish va shakllantiriladigan grammatik tushunchaning asosiy tomonlarini aniqroq ajratishga imkon beradi. O'quvchilar ot, sifat, son, fe'ining quyidagi xususiyatlarini bilib oladilar:

1) so'z nimani bildirishi (shaxs, narsa, belgi, miqdor va tartib, harakat yoki holat);

2) qanday so'roqlarga javob bo'lishi;

3) o'zgarish-o'zgarishligi, qanday doimiy kategoriya-lari mavjudligi;

4) gapda, asosan, qanday bo'lak vazifasida kelishi.

O'quvchilar mana shu o'rgangan belgilari asosida so'z turkumlarini qiyoslaydilar. Ular nimani o'rganganlariga qarab, har bir so'z turkumining grammatik belgilari haqidagi bilimlari asta kengayib chuqurlashib boradi.

Masalan, „Ot“ mavzusini o'rganish tizimi maqsadga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, bunda shu so'z turkumining umumlashtirilgan ma'nosi va grammatik belgilari aniq izchillikda, bir-biri bilan ilmiy asoslangan bog'liqlikda o'rganiladi, shuningdek, otdan nutqda to'g'ri foydalanish va to'g'ri yozish malakasini shakllantirish maqsadida bajariladigan mashqlar asta murakkablashtirib boriladi.

Til hodisasi sifatida otning xususiyatlari, uni o'rganish vazifalari, o'quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda, har bir sinf uchun material hajmi, ulami o'rganish izchilligi belgilangan.

Otni o'rganish vazifalari quyidagilar:

1) „ot“ haqidagi grammatik tushunchani shakllantirish;

2) *kim?* so'rog'iga javob bo'lgan (shaxs bildirgan) otlardan *nima?* so'rog'iga javob bo'lgan (narsa, hayvon, jonivor va boshqalarni bildirgan) otlarni farqlash ko'nikmasini hosil qilish;

3) kishilarning familiyasi, ismi, otasining ismi, hayvonlarga qo'yilgan nomlar va geografik nomlarni bosh harf bilan yozish ko'nikmasini shakllantirish;

4) otlarda son (otning birlik va ko'plikda qo'llanishi) bilan tanishtirish;

5) otlarni egalik qo'shimchalari bilan to'g'ri qo'llash ko'nikmasini shakllantirish;

6) otlarning kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qo'shimchalarining yozilishi haqida malaka hosil qilish;

7) o'quvchilar lug'atini yangi otlar bilan boyitish va ulardan nutqda aniq, o'rinli foydalanish malakasini o'stirish;

8) so'zlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirishni bilish.

Bu vazifalarning har biri alohida emas, balki bir-biri bilan o'zaro bog'liq holda hal etiladi. Shu bilan birga, „Ot“ mavzusini o'rganishning muayyan bosqichida bajarish lozim bo'lgan bir vazifani hal qilishga ko'proq ahamiyat beriladi. O'quvchilarning nutqi va tafakkurini o'stirish vazifasi esa mavzuni o'rganishning barcha bosqichlarida hal qilinadi. Grammatik materialni o'rganish va orfografik malaka hosil qilishning butun jarayoni o'quvchilar lug'atini boyitishga, bog'lanishli nutq malakalari va fikrlash qobiliyatlarini o'stirishga qaratiladi.

Morfologiya grammatikaning bir qismi bo'lib, so'zlarning shakllari, bu shakllarning hosil bo'lish yo'llari va so'zlarning ma'lum belgilar asosida guruhlarga, ya'ni so'z turkumlariga bo'linishini o'rganadi. Shu bois, morfologiyani o'qitishda asosiy e'tibor so'zning tuzilishi, yasalishi, so'z turkumlariga bo'linishiga qaratiladi [3:205].

So'z turkumi sifatida ot muayyan leksik ma'nolari va grammatik belgilari bilan ajralib turadi. Barcha otlarning umumiy leksik ma'nosi shaxs va narsani ifodalash hisoblanadi. Ot jonli mavjudotlar (*kishi, qush, hayvon, asalari*), yer va osmonga oid narsalar (*quyosh, yulduz, daryo, tog'*), o'simliklar (*paxta, beda, gul*), voqealar (*yig'in, majlis*), tabiat hodisalari (*shamol, bo'ron, yomg'ir, momaqaldiraq*), belgi-xususiyat (*ahillik, kuchlilik, samimiyat*), harakat-holat (*uyqu, sevinch, kurash*), o'rin va vaqt (*yoz, bahor, joy*) nomlarini bildiradi.

Otlarning grammatik belgilari: otlar birlik va ko'plikda qo'llanadi, egalik qo'shimchalari bilan o'zgaradi, kelishiklar bilan turlanadi, gapda ko'proq ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi, shuningdek, hoi va kesim vazifasida keladi. Ot nutqda sifat, son, olmosh, fe'l bilan birika oladi.

Otning ma'nolari va grammatik belgilari xiyla murakkab, shuning uchun ham ot haqidagi bilim o'quvchilarda amaliy vazifalarni bajarish jarayonida asta shakllantira boriladi.

Otni o'rganishda izchillik. Otni o'rganishga tayyorlov bosqichi savod o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Bu bosqichda o'quvchilar shaxs-narsalarni va ularning nomi bo'lgan so'zlarni farqlashga o'rganadilar, so'zning leksik ma'nosiga e'tibor ko'proq qaratiladi, ma'nolarini hisobga olgan holda so'zlar (qushlar, meva va sabzavotlar, kiyimlar va hokazolarni bildirgan otlar)ni guruhlash ko'nikmasi shakllantiriladi. So'zlarni leksik ma'nosi asosida guruhlash mashqlari otlarni taqqoslash, o'xshash tomonlarini aniqlash, umumlashtirish ko'nikmasini o'stiradi. Shunga qaramay, grammatik tushunchani shakllantirish uchun o'quvchilar so'zning aniq ma'nosini yetarli bilmaydilar, so'zning leksik ma'nosini bilish bilan birgalikda uning grammatik belgilari ham o'zlashtirish zarur.

Keyingi bosqichda otning leksik ma'nolari va grammatik belgilari ustida maxsus ishlanadi (*kim? yoki nima?* so'rog'iga javob bo'lishi, shaxs, narsani bildirishi tushuntiriladi). O'quvchilar *kim?* so'rog'iga javob bo'lgan otlarni *nima?* so'rog'iga javob bo'lgan otlardan farqlashni, ularni so'roq berish bilan ajratishni o'rganadilar, o'quvchilarda mavhum grammatik tafakkur o'sa boradi, ularda atoqli otlarni bosh harf bilan yozish ko'nikmasi shakllana boradi.

„Ot“ tushunchasini shakllantirish uchun shu so'z turkumiga kiradigan otlarni asosiy leksik guruhlarga ajratish, barcha otlarga xos bo'lgan belgilarni, ularning nutqimizdagi o'rnini ko'rsatish muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda mavzuni o'rganishga bag'ishlangan birinchi darslardayoq

shaxs va narsani bildiradigan soʻzlar bir tizimga solinadi, kishilarni, buyum, oʻsimliklar va hayvonlarni, tabiat hodisalarini, voqealarni bildiradigan soʻzlar guruhlariga ajratiladi. Shu soʻzlarning hammasi uchun umumiy boʻlgan belgilar aniqlanadi: bu soʻzlar shaxs, narsalarni bildirib *kim?* yoki *nima?* soʻrogʻiga javob boʻladi.

Dasturga koʻra, oʻquvchilar sifat va boshqa soʻz turkumlaridan yasalgan mavhum maʼnodagi (*yaxshilik, goʻzallik, ishonch, sevinch, oʻkinch, qoʻrqinch, tayanch* kabi) otlar bilan tanishtirish talab etilmaydi. Ammo matnda uchrasa va oʻquvchilar qiziqib soʻrasalar, otlarning bolalar oʻrgangan belgilari asosida (*nima?* soʻrogʻiga javob boʻlishi, shaxs yoki narsa nomini bildirishi) tushuntiriladi. Otlarning nutqda katta ahamiyatga ega ekanini koʻrsatish uchun Oʻqituvchi oʻqish kitobidan matn tanlab, oʻquvchilarga matndagi otlarni topishni, soʻngra matnni shu soʻzlarsiz oʻqishni topshiradi. Oʻquvchilar matndagi otlarni tushirib qoldirib oʻqiganda, matn mazmunini tushunib boʻlmashligini anglaydilar. Xulosa chiqariladi: ot atrofimizni oʻrab olgan shaxs va narsalarning nomi, bu soʻzlarsiz bir-birimizga oʻz fikrimizni tushuntira olmaymiz.

Otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishi. „Otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishi“ ustida ishlash jarayonida oʻquvchilarda: 1) birlik va koʻplikda qoʻllangan otlarning maʼnosi va qoʻshimcha orqali farqlash, 2) birlikdagi oldan koʻplik shaklidagi va, aksincha, koʻplikdagi oldan birlik sondagi ot hosil qilish, 3) gapda soʻzlarning bogʻlanishini hisobga olgan holda, otlardan nutqda toʻgʻri foydalana olish koʻnikmalari shakllantiriladi.

Otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishi taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi. Buning uchun bir predmetni va shunday bir nechta predmetni bildirgan otlar taqqoslanadi: *daftar* — *daftarlar*, *qalam* — *qalamlar*, *nok* — *noklar* kabi. Suhbat asosida *daftar* soʻzi nechta (bitta) predmetni va *daftarlar* soʻzi nechta (ikki va undan ortiq) predmetni bildirishi aniqlanadi. Boshqa soʻzlar bilan ham shunday ishlanadi. Oddiygina xulosa chiqariladi va fikrlar iimulashtiriladi: agar otlar bir predmetni bildirsa, birlikda qoʻllanadi, agar ikki va undan ortiq shaxs yoki narsani bildirsa, koʻplikda qoʻllanadi. Koʻplikdagi otni yasash uchun birlikdagi otga -lar qoʻshimchasi qoʻshiladi. Birlikdagi otlar kim? yoki nima? soʻrogʻiga, koʻplikdagi otlar esa kimlar? yoki nimalar? soʻrogʻiga javob boʻladi.

Oʻquvchilarga faqat birlikda qoʻllanadigan otlar, yaʼni *armiya*, *qoʻshin*, *xalq* kabi otlar koʻplik maʼnosini bildirishi, bunday otlarga koʻplik qoʻshimchasi qoʻshilganda anglatadigan maʼnosi maxsus tushuntirilmaydi. Agar oʻquvchilar bu haqda savol bersalar, soddagina shaklda tushuntirish mumkin.

Otlarning birlik va koʻplikda qoʻllanishini kuzatish aslida soʻz shakli ustida ishlashning boshlangʻich bosqichi hisoblanadi. Bunda oʻquvchilar otlarni koʻplik qoʻshimchasi bilan oʻzgartirish, yaʼni otga shakl yasovchi qoʻshimcha qoʻshish bilan soʻzning leksik maʼnosi oʻzgarishligiga ishonch hosil qiladilar.

Oʻquvchilarga egalik qoʻshimchasi shaxs, narsa birlik va koʻplikdagi uch shaxsdan biriga taalluqli ekanini bildirishini tushuntirish qiyin. Shularni hisobga olib, oʻquvchilarni otlarning egalik qoʻshimchalari bilan qoʻllanishini oʻzgartirishda oʻqituvchi ishni sarlavhadagi „egalik“ soʻzining leksik maʼnosini tushuntirishdan boshlashi maqsadga muvofiq: „egalik“ ega boʻlish, qarashlilik, tegishlilik, oidlik maʼnolarini bildiradi, demak, egalik

qoʻshimchasi deganda biror narsaga ega boʻlishni, shu narsa tegishli, shu narsaning egasi ekanini bildiradigan qoʻshimchalar tushuniladi. Otlar egalik qoʻshimchalari bilan qoʻllanadi. Otga qoʻshilgan egalik qoʻshimchasi shu ot ifodalagan shaxs, narsaning kimgadir qarashli ekanini, shu narsaning egasi ekanini bildiradi. Misollarni kuzataylik: *Kecha oʻqigan kitobim juda qiziqarli ekan. Sening kitobing ham qiziqarlirmi?* Raʼnoning kitobi ham qiziqarli edi.

Kitobim, kitobing, kitobi soʻzlari soʻz tarkibiga koʻra tahlil qilinadi va oʻquvchilar *kitob* — oʻzak, -im, -ing, -i qoʻshimcha ekanini aniqlaydilar. Oʻqituvchi *kitob* va *kitobim* soʻzlarini taqqoslashni, -im qoʻshimchasining maʼnosi haqida oʻylab koʻrishni topshiradi, muammoli vaziyat yaratadi; oʻquvchilar qoʻshimchaning maʼnosi haqida fikr yuritadilar, ammo *kitobim* soʻzining maʼnosiga (*mening kitobim* — kitob meniki) tushunsalar ham, fikrlarini shakllantirib aytib berolmaydilar. Oʻqituvchi qisqa tushuntiradi:

— Tilda uchta shaxs mavjud:

I shaxs - soʻzlovchi II shaxs — tinglovchi III shaxs — oʻzga

Hozir men sizga soʻzlayapman, tushuntiryapman, demak, men — soʻzlovchi, hozir siz meni tinglayapsiz, demak, siz (sen) tinglovchi, hozir tinglashga qatnashmayotganlar ham bor, u (ular) — oʻzga hisoblanadi. Siz otlar birlik va koʻplik sonda qoʻllanishini bilasiz. Maʼlumki, biror narsa bir shaxsga yoki ikki va undan ortiq shaxsga tegishli boʻlishi mumkin. Mana shu maʼnolarni, yaʼni biror shaxs va narsaning birlik yoki koʻplikdagi uch shaxsdan biriga qarashli ekanini otga qoʻshilgan egalik qoʻshimchalari bildiradi. Masalan, *kitobim* soʻziga qoʻshilgan -im qoʻshimchasi kitobning I shaxsga taalluqli ekanini, yaʼni kitobing egasi I shaxs ekanini bildiradi (-ing, -i qoʻshimchalari ham shunday tushuntiriladi). *Kitobimiz* soʻzidagi -imiz qoʻshimchasi kitob soʻzlovchi shaxsga, shu bilan birga, koʻp shaxsga (koʻp soʻzlovchiga) tegishli ekanini bildiradi (-ingiz, -i qoʻshimchalari ham shunday tushuntiriladi). Qisqa xulosa chiqariladi: otlarga qoʻshilgan mana shunday qoʻshimchalar egalik qoʻshimchalari deyiladi. Egalik qoʻshimchalari tegishlilik, egalik maʼnosini bildiradi.

Egalik qoʻshimchalari otlarga ikki variantda qoʻshiladi. *Akam* va *kitobim*, *akang* va *kitobing*, *akasi* va *kitobi* kabi oxiri unli hamda undosh tovush bilan tugagan otlar soʻz tarkibiga koʻra tahlil qilinadi, qoʻshimchalar taqqoslanadi, suhbat asosida xulosa chiqariladi: oxiri unli tovush bilan tugagan otlarga -m, -ng, -si, -miz, -ngiz, -si egalik qoʻshimchalari, oxiri undosh tovushlar bilan tugagan otlarga -im, -ing, -i, -imiz, -ingiz, -i egalik qoʻshimchalari qoʻshiladi. Shundan soʻng oʻquvchilar „Ona tili“ darsligidagi qoidani oʻrganadilar, jadvalni tahlil qiladilar.

Oʻquvchilarga egalik qoʻshimchalari haqidagi koʻnikmani shakllantirish uchun matndan egalik qoʻshimchasi bilan qoʻllangan otni topish, uni tarkibiga koʻra tahlil qilib, egalik qoʻshimchasining shaxssonini aniqlash, matnda berilgan otga tushirib qoldirilgan egalik qoʻshimchasini qoʻshish, narsa qaysi shaxs yoki shaxslarga qarashli ekanini aytish kabi mashqlardan foydalaniladi.

Egalik qoʻshimchasi ustida ishlash bu bilan tugamaydi. Otlarning kelishiklar bilan turlanishini oʻrganish jarayonida egalik qoʻshimchasi bilan qoʻllangan ot qaratqich kelishigida kelgan boshqa ot bilan (*kitobning muqovasi, Rahimning kitobi*), kishilik olmoshlarining kelishiklar bilan turla-

nishini o'rganish jarayonida esa egalik qo'shimchasi bilan kelgan ot qaratqich kelishigidagi kishilik olmoshi bilan bog'lanib, so'z birikmasi hosil qilishi haqida bilim beriladi.

Otlaming kelishik qo'shimchalari bilan qo'llanishini o'rgatish. Kelishiklar sintaktik kategoriya hisoblanadi. Kelishik otlaming gapda boshqa so'zlar bilan munosabatini ifodalaydi. Demak, kelishiklarni o'rgatishda o'quvchilarning gapda so'zlarning bog'lanishini bilishlari nazarda tutiladi. Kelishiklar ustida ishlashni o'quvchilar gapda ma'no va grammatik tomondan bog'langan so'zlarni (so'z birikmalarini) ajratishga o'rgananlaridan so'ng boshlanadi. Kelishiklar ustida ishlash gapda so'zlarning bog'lanishi ustida ishlash hamdir. Kelishiklarni bilish uchun o'quvchi ot gapda qaysi so'z bilan bog'langanini aniq bilishi kerak. Ot gapda boshqa so'zlar bilan bog'langanda qo'shimchalar bilan o'zgarishi ancha oldindan kuzatib boriladi. Aslida o'quvchilar

Otlaming kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi — turlanish haqida tushuncha berish bilan o'quvchilarga kelishik qo'shimchalari gapda so'zlarni bog'lash uchun xizmat qilishi, o'zbek tilidagi olti kelishik, ularning nomi, so'roqlari, qo'shimchalari va joylashish tartibi tushuntiriladi.

O'quvchilar turlanish bilan kelishiklarning mohiyatidan kelib chiqib gapni tahlil qilish jarayonida tanishtiriladi, gapning asosi (ega va kesim) va so'z birikmalari ajratiladi. Ular gapda bir otning boshqa har xil so'zlar bilan shakl yasovchi qo'shimchalar (*ning, -ni, -go, -da, -dan*) yordamida bog'lanishini kuzatadilar, bu qo'shimchalar kelishik qo'shimchalari ekanini, otlaming kelishik qo'shimchalari bilan o'zgarishi turlanish deyilishini bilib oladilar. Bolalarga kelishiklarning joylashish tartibi, so'roqlari va bosh kelishikdan boshqa kelishiklarning aniq qo'shimchalari mavjudligi darslikda berilgan jadval yordamida tushuntiriladi. Bosh kelishikdagi ot gapda ega vazifasida, boshqa kelishikdagi otlar esa ikkinchi darajali bo'lak vazifasida kelishi bilan ham tanishtiriladi.

O'quvchilar o'zlashtirgan grammatik bilimlarini imloni o'zlashtirishda foydalana olishlari uchun ishni bajarishda izchillikka katta ahamiyat beriladi. Bajarilgan ish yozib boriladi: o'quvchilar awal gapda ot bog'langan so'zdan shu otga savol beradilar va savolni qavs ichiga yozadilar; keyin so'roqqa qarab kelishikni aniqlaydilar. Masalan, *o'qidi* (nimani?) — kitobni, tushum kelishigi). Ular buni yaxshi o'zlashtirganlaridan so'ng, mashq tez bajariladi, yozish talab etilmaydi.

Ko'plikdagi otlaming turlanishini o'rganishda nutqda ko'plikdagi otlardan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini takomillashtirish maqsadi ko'zda tutiladi. O'quvchilar suhbat yordamida bosh kelishikdagi otning so'rog'ini va bitta shaxs, narsani bildirishini aytadilar, (nima? —*kitob, kim?* —*o'quvchi*); o'qituvchi agar shu ot ikki va undan ortiq, shaxs yoki narsani bildirsa, qanday so'roqqa javob bo'lishini, qaysi kelishikni bildirishini so'raydi, ular qiyinalmay javob beradilar (nimalar? —*kitoblar, kimlar?* —*o'quvchilar*). Xulosa chiqariladi: ko'plikdagi otlar bosh kelishikda *nimalar?* yoki *kimlar?* so'rog'iga javob bo'ladi. O'quvchilar otlarning kelishiklar bilan turlanishi jadvalidan foydalanib, shu otlarni ko'plikda turlaydilar va ko'plik qo'shimchasi doim kelishik qo'shimchasidan oldin qo'shilishini, so'roqlarini bilib oladilar.

Har bir kelishikni alohida o'rganishning vazifasi kelishikni o'rganish bilan bog'liq holda kelishik

qo'shimchalarining yozilishi haqidagi malakani shakllantirish va o'quvchilarning kelishiklar bilan turlangan otlardan ongli foydalanishlariga erishish hisoblanadi.

Kelishiklarni bilib olish maqsadida so'roqlardan foydalaniladi. Buning uchun o'quvchilar, birinchidan, so'roqni otning yakka o'ziga emas, balki gapda ot ma'no tomondan bog'langan so'zdan shu otga berishni o'rganishlari, ikkinchidan, kelishiklarning so'roqlarini yaxshi bilishlari zarur. Kelishiklarni o'zlashtirishda gapning asosini aniqlagach, gapda o'zaro bog'langan so'zlarni (so'z birikmalarini) belgilash, ot bog'langan so'zni topish, so'roq berib, qaysi kelishik bilan turlanganini, birlik yoki ko'plikda qo'llanganini aniqlash izchilligida ishni uyushtirish maqsadga muvofiq (Masalan, *Alisher Nodirni muzeyga taklif qildi*. Gap *Alisher* haqida aytilgan. (Kim?) *Alisher* — ega (bosh kelishikda, birlik); *Alisher* (nima qildi?) — *taklif qildi* — kesim; *taklif qildi* (kimni?) — *Nodirni* (ot, tushum kelishigida, birlik); *taklif qildi* (nimaga? yoki qayerga?) — *muzeyga* (ot, jo'nalish kelishigida, birlik).

Kelishiklarning xususiyatlarini o'rganishga qulaylik yaratish uchun har bir kelishikni quyidagi umumiy reja asosida o'rganish maqsadga muvofiq:

1. Kelishikning grammatik ma'nosi.
2. So'roqlari.
3. Qo'shimchasi.
4. Gapdagi vazifasi.

Kelishiklarni shu tarzda o'rganish ularni o'zaro taqqoslashni yengillashtiradi va ongli o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Bir kelishik o'zining muhim belgilari (ma'nosi, so'rog'i, qo'shimchasi, sintaktik vazifasi) bilan boshqa kelishiklardan farqlanadi. Muayyan bir kelishikdagi ot dan ongli foydalanish va kelishik qo'shimchalarini to'g'ri yozish uchun o'quvchilar kelishiklarning muhim belgilarini puxta o'zlashtirishi talab etiladi, shuning uchun ham kelishiklarning muhim belgilarini o'zlashtirib, bir kelishikni ikkinchidan farqlash ko'nikmasini shakllantirishga katta o'rin beriladi.

Bosh kelishikning xususiyatlarini o'rganish bilan otning kelishik qo'shimchasi yo'q holati bosh kelishik ekani, bosh kelishikdagi ot boshqa so'zni o'ziga tobe qilishi, *kim?*, *kimlar?*, *nima?*, *nimalar?* so'roqlariga javob bo'lishi, gapda ega vazifasida kelishi haqida o'quvchilarda ko'nikma hosil qilinadi; lug'atlarda otlar bosh kelishik shaklida berilishi va bosh shakl hisoblanishi, ba'zan egalik qo'shimchasi olib qo'llanishi bilan tanishtiriladi.

O'quvchilar qaratqich va tushum kelishigini farqlashda qiyinaladilar, bir qo'shimcha o'rniga ikkinchisini ishlatadilar. Bu kelishiklarning xususiyatlarini o'rganishda bunday qiyinchilikning oldini olish va o'quvchilarda kelishiklardan to'g'ri foydalanish ko'nikmasini hosil qilish maqsadi ko'zda tutiladi. Bu maqsadga erishish uchun bu ikki kelishikning ma'nosi, so'roqlari, qo'shimchasi va gapdagi vazifasi taqqoslanadi va suhbat asosida xulosa chiqariladi.

Qaratqich kelishigida turlangan ot: 1) qarashlilik ma'nosini bildirib, gapda boshqa otga bog'lanadi, u bog'langan ot egalik qo'shimchasi bilan qo'llanadi (*o'quvchining daftari, gulning bargi* kabi); 2) *kim(lar)ning?*, *nima(lar)ning?*, ba'zan *qayerning?* so'roqlariga javob bo'ladi; 3) *-ning* qo'shimchasi bilan qo'llanadi; 4) gapda ikkinchi darajali bo'lak vazifasida keladi.

Tushum kelishigida turlangan ot: 1) harakatni o'ziga olgan shaxs, narsa ma'nosini bildiradi, gapda doim fe'lga

bog‘lanadi (*vazifani bajardim, kitobni o‘qidi* kabi); 2) *kim(lar)ni?*, *nima(lar)ni?*ba‘zan *qayemi?* so‘roqlariga javob bo‘ladi; 3) *-ni* qo‘qchimsi bilan qo‘llanadi; 4) gapda ikkinchi darajali bo‘lak vazifasini bajaradi.

O‘quvchilarning bu ikki kelishik qo‘shimchasidan nutqda to‘g‘ri foydalanish va ulami to‘g‘ri yozish haqidagi bilimni takomillashtirish uchun gapda o‘tning qaysi so‘z bilan bog‘langanini aniqlash, so‘roqlar o‘rniga gapning mazmuniga mos so‘zni kelishik bilan turlab qo‘yish, tushirib qoldirilgan kelishik qo‘shimchalaridan mosini qo‘yib ko‘chirish, tanlab ko‘chirish mashqlaridan, saylanma va eslatish diktantlaridan ko‘proq foydalaniladi.

O‘quvchilarni qaratqich va tushum kelishigida o‘tning belgisiz qo‘llanishi bilan tanishtirish tavsiya etiladi.

O‘quvchilar jo‘nalish kelishigining xususiyatlari bilan tanishtirilgach, jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasining yozilishi tushuntiriladi: a) oxiri jarangsiz undosh tovush bilan tugagan so‘zlarga jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi *-ga* qo‘shilganda talaffuzda *-ka* eshitisli, ammo aslida yozilishi *sinfga, ishga, Shavkatga* kabi so‘zlarni tovush-harf tomonidan tahlil qilish bilan tushuntiriladi; b) o‘quvchilar „*Mehnat yetkazar har tilakka*“ kabi gapni o‘qib, *tilak* so‘zining o‘zgarishini kuzatadilar; gapdagi *tilakka* bog‘langan so‘zni topadilar va shu so‘zdan otga so‘roq beradilar (*yetskazar* (nimaga?) *tilakka*); bu jo‘nalish kelishigining so‘rog‘i ekanini aytadilar; *tilakka* so‘zi so‘z tarkibiga ko‘ra tahlil qilinadi va *tilak* — o‘zak, *-ka* qo‘shimcha ekani aniqlanadi; so‘ng u tovush-harf jihatidan tahlil qilinib, o‘zakning oxiri *-k* undoshi bilan tugagani, qo‘shimcha ham κ undoshi bilan boshlanishi aniqlanadi. Suhbat usuli bilan xulosa chiqariladi: jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi oxiri κ undoshi bilan tugagan otlarga *-ka* shaklida qo‘shiladi. „*Baliq qarmoqqa ilindi*“ gapidagi *qarmoqqa* so‘zi ustida

ham yuqoridagi kabi ishlanadi. Xulosani o‘qituvchi rahbarligida o‘quvchilarning o‘zlari chiqaradilar: oxiri *q* undoshi bilan tugagan otlarga jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasi *-qa* shaklida qo‘shiladi.

O‘quvchilar o‘rin-payt kelishigining xususiyatlari bilan tanishtirilgach, *-da* kelishik qo‘shimchasi *-ta* bo‘lib eshitisli ham, *-da* shaklida yozilishi tushuntiriladi. Ba‘zi o‘quvchilar o‘rin-payt kelishigi o‘rniga jo‘nalish kelishigi qo‘shimchasini ishlatib, xatoga yo‘l qo‘yadilar. Bunday xatoning oldini olish uchun o‘quvchilar bilan fe‘ldan jo‘nalish va o‘rin-payt kelishigida qo‘llangan otga so‘roq berib, so‘z birikmasini topishni ko‘proq mashq qilish va kelishiklarning so‘rog‘i va ma‘nosiga qarab farqlashga o‘rgatiladi. Masalan, *bordi* (qayerga?) — maktabga,

bo‘ldi (qayerda?) — maktabda; *oldim* (kimga?) — ukamga, *ko‘rdim* (kimda?) — ukamda.

O‘quvchilar chiqish kelishigining xususiyatlari bilan ham reja asosida tanishtirilib, ularga kelishik qo‘shimchasining yozilishi tushuntiriladi.

Xulosa va tavsiyalar. Shunday qilib, tayanch sinflarda ot yaxlit holda o‘rganiladi va uni o‘rganish o‘quvchilar shu so‘z turkumining belgilarini, vazifasini o‘zlashtirishiga, shuningdek, ularda kelishik qo‘shimchalarini to‘g‘ri yozish ko‘nikmasini shakllantirishga qaratiladi, shuning uchun maktabda morfologiyani o‘qitishning ham ilmiy, ham amaliy zaruriyati bor. Kelishiklar haqidagi malakani shakllantirish ustida ishlashning samaraliligini ta‘minlaydigan shartlar, birinchidan, maqsadga muvofiq mashq tanlash, mashq materialini asta murakkablashtirib borish bilan o‘quvchilarning mustaqilligini oshirish, ikkinchidan, imloni grammatik bilimni takomillashtirib borish va o‘quvchilarning nutqini o‘stirish bilan bog‘lab o‘rgatishdir.

Adabiyotlar

1. To‘xliyev B., Shamsiyeva M., Ziyodova T. O‘zbek tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘zbekiston Yozuvchilari uyushmasi Adabiyot jamg‘armasi nashriyoti. 2006, 86-b.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. – Toshkent: «Universitet», 2006.
3. Xolmonova Z., Yusupova T. O‘zbek tilini o‘qitish metodikasi. – Toshkent: «Navoiy universiteti» nashriyot-matbaa uyi, 2019, 205-b.

REZYUME. Ushbu maqolada so‘z turkumlarini o‘rganish metodikasining ahamiyati va ushbu sohani qay tarzda o‘qitish haqida ma‘lumot berilgan. Bundan tashqari so‘z turkumlarini o‘qitish metodikasi bo‘yicha amaliy misollar va mashqlarni interfaol usullardan foydalangan holda taqdim etish borasida so‘z boradi.

РЕЗЮМЕ. В статье представлена информация о важности методологии изучения словарного запаса и о том, как преподавать эту область. Кроме того, будут представлены практические примеры и упражнения по методике преподавания лексики интерактивными методами.

SUMMARY. This article provides information on the importance of vocabulary learning methodology and how to teach this area. In addition, practical examples and exercises on the methodology of teaching vocabulary using interactive methods will be presented.

AKADEMIK LITSEY O‘QUVCHILARINING FIZIKA FANIDAN TANQIDIY FIKRLASHINI RIVOJLANTIRISHDA DEBAT METODIDAN FOYDALANISH

B.B.Batirov – tayanch doktorant

Andijon davlat texnika instituti

Tayanch so‘zlar: debatlar, tanqidiy fikrlash, yarim o‘tkazgich materiallari, fizika, ta‘lim jarayoni, argumentatsiya, tahliliy ko‘nikmalar, ta‘lim texnologiyalari, akademik litseylar.

Ключевые слова: дебаты, критическое мышление, полупроводниковые материалы, физика, образовательный процесс, аргументация, аналитические навыки, образовательные технологии, академические лицеи.

Key words: debates, critical thinking, semiconductor materials, physics, educational process, argumentation, analytical skills, educational technologies, academic lyceums.

Kirish. Ilmiy va texnologik taraqqiyotning jadal rivojlanishi sharoitida sifatli ta‘limning ahamiyati ortib bormoqda. Ta‘lim jarayonining asosiy jihatlaridan biri o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirishdir.

Zamonaviy ta‘lim standartlarida, jumladan, akademik litseylar tizimida talabalarda axborotni tahlil qilish, dalillash, refleksiya qilish va mustaqil idrok etish ko‘nikmalarini shakllantirishga e‘tibor qaratilmoqda.

O'quvchilarning kognitiv jarayonlarini faollashtirishga yordam beradigan metodlar ta'lim jarayonining eng muhim elementlariga aylanadi. Ana shunday usullardan biri debat metodi hisoblanadi.

Tanqidiy fikrlashni faollashtirish usuli sifatida debat metodi turli ta'lim muassasalarida, jumladan, akademik litseylarda ham tobora ko'proq qo'llanilib kelinmoqda. Debat metodi o'quvchilarga muhokama qilinayotgan muammo bo'yicha o'z nuqtai nazarini mustaqil shakllantirish va asoslash imkoniyatini beradi [1].

Metodologiya. Ta'lim jarayoniga debat metodini joriy etishning muhim jihati o'quvchilarning intellektual qiziqishini rag'batlantiradigan va mavzuni chuqur anglashga yordam beradigan dolzarb va murakkab mavzularni tanlashdir. Yarimo'tkazgichli materiallar mavzusi fizika darslarida **bahs-munozaralar** uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin bo'lgan mavzulardan biridir [2].

Maqolada fizikani o'qitish jarayonida debat metodining imkoniyatlari tahlil qilinadi, ushbu usulning afzalliklari ko'rib chiqiladi, shuningdek, debat metodi yarimo'tkazgich materiallarni o'rganishda qanday qo'llanilishiga misollar keltiriladi.

Asosiy qism. Maqolaning asosiy qismida o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini faollashtirishga qaratilgan ta'lim jarayonida debat metodi qanday qilib samarali vosita bo'lishi mumkinligi atroflicha ko'rib chiqiladi. Dastlab, yarimo'tkazgich materiallari kabi ilmiy mavzularni o'rganish uchun debat metodini maqbul usulga aylantiradigan asosiy jihatlarni ajratib ko'rsatish muhimdir.

1. Debat metodi tanqidiy fikrlashni faollashtirish usuli sifatida.

Tanqidiy fikrlash - bu axborotni tahlil qilish, dalillarni baholash, muhokamalaridagi zaif joylarni aniqlash, shuningdek, shaxsiy, asosli fikrlarni ishlab chiqish qobiliyatidir. Tanqidiy fikrlashni shakllantirish uchun o'quvchilarni axborotni tahlil qilish va sintez qilish, asosli qarorlar qabul qilish va ularni omma oldida taqdim etishni talab qiladigan jarayonga jalb qilish muhimdir [3].

Debat metodi samarali usul hisoblanadi, chunki:

- Ishtirokchilardan faol axborot izlash va o'z pozitsiyalarini dalillashni talab qiladi.

- O'z fikrlarini mantiqan to'g'rilash va turli nuqtayi nazarlarni hisobga olish qobiliyatini rag'batlantiradi.

- Jamoada ishlash va ilmiy muhokama qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

O'quvchilar debat metodida qatnashayotganda, ular nafaqat muhokama qilinayotgan mavzu bo'yicha o'z dalillarini tayyorlashlari, balki qarshi dalillarni oldindan ko'ra bilishlari kerak, bu ularning bilimlarini chuqurlashtirishga va ma'lumotlar bilan ishlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Yarimo'tkazgichli materiallar zamonaviy texnologiyalarda markaziy o'rinni egallaydi. Noyob fizik xususiyatlarga ega bo'lgan ushbu materiallar mikroprotessorlardan tortib quyosh panellarigacha bo'lgan turli xil qurilmalarni ishlab chiqarishda qo'llaniladi [5].

Yarimo'tkazgichlar haqidagi bilimlar nafaqat nazariyani o'zlashtirish, balki dolzarb texnologiyalar va ularning jamiyatga ta'sirini ko'rib chiqish uchun ham xizmat qilishi mumkin. Debat metodidan foydalanish o'quvchilarga kelajakda yarimo'tkazgich materiallardan foydalanish istiqbollari baholash, ilmiy kashfiyotlar va texnologiyalarning insoniyat taraqqiyoti uchun ahamiyatini tushunish hamda

ushbu texnologiyalarni turli nuqtayi nazardan tahlil qilishni o'rganish imkonini beradi.

Fizikadan mashg'ulotlarda foydalanish mumkin bo'lgan munozarali mavzularga misollar:

- Yangi materiallarni ishlab chiqish nuqtayi nazaridan kremniyli yarimo'tkazgichlarning kelajagi qanday?

- Yarimo'tkazgichlarning quyosh panellari kabi barqaror energiya manbalarining rivojlanishiga ta'siri.

- Elektron sanoatida yarimo'tkazgichlardan foydalanishning afzalliklari va kamchiliklari.

O'quv jarayonida munozaralarni tashkil etish.

Ta'lim jarayonida munozaralarni tashkil etish - bu shunchaki muhokama shakllari sifatida foydalanish emas, balki o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, o'z pozitsiyasini dalillash va murakkab masalalarni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan puxta o'ylangan pedagogik amaliyotdir [6].

O'quv jarayonida debat metodini muvaffaqiyatli tashkil etish uchun bir nechta asosiy jihatlarni o'ylab ko'rish muhim: mavzuni tanlash, o'quvchilarni tayyorlash, bahs-munozaralarning tuzilishi va ularning natijalarini baholash. Buni fizika darslari misolida, ayniqsa yarimo'tkazgichli materiallarni o'rganish kontekstida qanday tashkil etish mumkinligini ko'rib chiqamiz.

Yarimo'tkazgichlar asosidagi bahs mavzulariga misollar:

- Kremniy yoki grafen.

Ushbu mavzu o'quvchilarga fizik-kimyoviy xossalari, elektronika qo'llanilishi va rivojlanish istiqbollari nuqtayi nazaridan ikki xil materialni taqqoslash imkonini beradi.

- Yarimo'tkazgichli materiallardan quyosh batareyalari foydalanish kerakmi? Mavzu muqobil energiya manbalarining rivojlanishi bilan bog'liq bo'lib, o'quvchilarga zamonaviy energiya o'tishida yarimo'tkazgichlarning rolini ko'rib chiqishga imkon beradi.

- Yarimo'tkazgichlar sohasidagi nanotexnologiyalar: ijobiy va salbiy? Ushbu mavzu talabalarni yarim o'tkazgichlar bilan bog'liq sanoatda nanomateriallardan foydalanishning potensial tahdidlari va afzalliklarini o'rganishga undaydi.

Keyingi bosqich bo'lsa o'quvchilarni tayyorlash.

Tayyorgarlik bosqichlari:

- Tadqiqot va ma'lumot to'plash: Talabalar adabiyotlarni, ilmiy maqolalarni, tadqiqot hisobotlarini, taqdimotlarni va dalillarni tayyorlashga yordam beradigan boshqa materiallarni o'rganishlari kerak. O'qituvchi manbalar ro'yxatini taqdim etishi mumkin, ammo o'quvchilarning mustaqil ravishda ilmiy materiallarni izlash va foydalanishni o'rganishlari ham muhimdir.

- Qarama-qarshi pozitsiyalarni tahlil qilish: Tayyorgarlikning muhim elementi kontrargumentlarni tahlil qilishdir. O'z pozitsiyasini himoya qilayotgan har bir jamoa qarama-qarshi tomonning ehtimoliy e'tirozlariga javoblarni hisobga olishi va oldindan tayyorlashi kerak.

- Dalillarni ishlab chiqish: Ma'lumot to'plagandan so'ng talabalar o'z dalillarining tuzilishini ishlab chiqishni boshlaydilar. Har bir dalil dalillar va ilmiy dalillar bilan mustahkamlanishi kerak. Talabalar o'z pozitsiyalarini mantiqiy va izchil asoslashni o'rganishlari muhimdir.

Debat metodi samarali o'tishi uchun ma'lum bosqichlar va qoidalarni o'z ichiga olgan aniq tuzilmaga rioya qilish muhim [4].

Debat tuzilishiga misol:

1. Kirish so'z: Har bir jamoa o'z pozitsiyasini qisqacha taqdim etishdan boshlaydi (odatda 3-5 daqiqa). Ushbu nutqda jamoa keyinchalik rivojlantiriladigan asosiy tezislarni bayon qiladi.

2. Asosiy dalillar: Har bir jamoa o'z asosiy dalillarini (har bir chiqish uchun 2-3 daqiqadan) navbat bilan taqdim etadi. Bu vaqtda boshqa jamoa keyingi tahlil uchun bu dalillarni yozib olishi mumkin.

3. Qarshi dalillar: Har bir jamoa o'z asosiy tezislarni taqdim etgandan so'ng, qarshi dalillar bosqichi boshlanadi. Bu raundda o'quvchilar raqiblar argumentlaridagi zaif joylarni ko'rsatib, yechimning o'z variantini taklif qilishlari kerak.

4. Savollarga javoblar: Qarshi dalillar taqdim etilgandan so'ng o'qituvchi yoki boshqa o'quvchilar jamoalarga savollar berishi mumkin. Muhimi, savollar nuqtayi nazarlarni aniqlashtirish va muhokamani chuqurlashtirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

5. Xulosa: Har bir jamoa yakuniy so'zni taqdim etadi, unda o'z dalillarini umumlashtiradi va asosiy tezislarni kuchaytiradi (2-3 daqiqa).

6. Baholash: O'qituvchi va agar imkoniyat bo'lsa, boshqa muhokama ishtirokchilari har bir jamoa dalillarining ilmiy asoslanganligi va mantiqini baholaydilar.

7. Debatlar natijalarini baholash

Munozaralarni baholash faqat talabalarning ilmiy bilimlarini baholash bilan chegaralanmaydi. Quyidagi jihatlarni hisobga olish muhimdir:

Ilmiy aniqlik: Jamoa o'z dalillarida faktlar, atamalar, ilmiy ma'lumotlar va nazariyalardan qanchalik to'g'ri foydalanadi?

Mantiq va izchillik: Argumentlar va kontrargumentlar qanchalik mantiqiy tuzilgan? Bir tezisdan ikkinchisiga o'tish asoslanganmi?

Notiqlik mahorati: Jamoa o'z fikrlarini qanchalik ishonchli va aniq taqdim etadi? Auditoriya bilan ishlash, ko'rish aloqasini saqlash, o'z nutqini mantiqan qurish qobiliyati muhimmi?

Ijodkorlik va o'ziga xoslik: O'quvchilar mavzuni muhokama qilish uchun nostandart yechimlar yoki qiziqarli jihatlarni topadilarmi?

Quyida debat metodiga bir nechta misollar keltirib o'tamiz.

1-misol: Mavzu: "Kremniy va grafen: kelajakdagi elektron qurilmalar uchun nima yaxshiroq?"

• 1-guruh (kremniy uchun): Kremniy – diodlar va tranzistorlar yaratish uchun an'anaviy material. U sanoatda keng qo'llaniladi va yanada barqaror va oldindan aytish mumkin bo'lgan xususiyatlarga ega.

2-guruh (grafen uchun): Grafen yuqori o'tkazuvchanlik, egiluvchanlik va yengillik kabi ajoyib fizik xususiyatlarga ega. Ushbu xususiyatlar uni elektronikaning yangi avlodlarini, shu jumladan yangi avlod tranzistorlarini yaratish uchun istiqbolli materialga aylantiradi.

2-misol: Mavzu: "Yarimo'tkazgichlar sohasida nanotexnologiyalar: ijobiy va salbiy?"

• 1-guruh (nanotexnologiyalar uchun): Nanotexnologiyalar yarimo'tkazgichlarning xarakteristikalarini

sezilarli darajada yaxshilash, yaxshilangan elektr xususiyatlariga ega materiallarni yaratish imkonini beradi. Bu o'ta tezkor protsessorlar va yanada samarali quyosh panellarini yaratish uchun yangi ufqlarni ochadi.

2-guruh (nanotexnologiyalarga qarshi): Nanotexnologiyalar sezilarli yaxshilanishlarni va'da qilsa-da, ular kutilmagan oqibatlarga olib kelishi mumkin. Nanotexnologiyalarda ishlatilishi mumkin bo'lgan ko'plab materiallar hali ham yetarlicha o'rganilmagan, bu ularning xavfsizligiga ta'sir qilishi mumkin.

Natijalarni baholash:

Misol uchun "Kremniy yoki grafen: kelajakdagi elektron qurilmalar uchun nima yaxshiroq?" mavzusini olaylik. Baholash quyidagicha bo'lishi mumkin:

Ilmiy aniqlik (0-5 ball): 1-guruh dolzarb tadqiqotlardan foydalanadi, kremniy va grafenning o'tkazuvchanligi haqida ma'lumotlar beradi, so'nggi ilmiy kashfiyotlarga tayanadi.

2. Mantiq va izchillik (0-5 ball): 1-guruh nazariy asoslardan boshlab amaliy misollar bilan yakunlagan holda o'z dalillari zanjirini mantiqan tuzadi.

3. Notiqlik mahorati (0-5 ball): 1-guruh o'z nuqtayi nazarini aniq va ishonchli bayon qiladi, o'z nuqtayi nazarini isbotlash uchun real hayotdagi misollardan foydalanadi.

4. Ijodkorlik va o'ziga xoslik (0-5 ball): 1-guruh grafen bilan bog'liq kelajakdagi texnologiyalar haqida qiziqarli dalillarni taqdim etdi, bu munozaralarga yangilik qo'shadi.

Istirok uchun maksimal ball - 20 ball.

Fizikadan o'quv jarayonida debat metodini tashkil etish nafaqat talabalarning tanqidiy fikrlashini faol rivojlantirishga imkon beradi, balki murakkab ilmiy tushunchalarni chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bunday usulni fizika darslarida, ayniqsa, yarimo'tkazgichli materiallar kabi murakkab mavzularni o'rganishda qo'llash o'quvchilarda nafaqat o'qish, balki kasbiy hayotda ham foydali bo'lgan analitik va argumentativ ko'nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi.

Xulosa. Akademik litsey o'quvchilarining tanqidiy fikrlashini faollashtirish usuli sifatida debat metodi nafaqat bilim darajasini oshirish, balki dalillash, tahlil qilish va qaror qabul qilish kabi muhim ko'nikmalarni rivojlantirish imkonini beruvchi samarali vositadir. Zamonaviy texnologiyalarda asosiy rol o'ynaydigan yarimo'tkazgichli materiallar mavzusi fizikani o'qitishda munozaralarni qo'llash uchun ajoyib asosdir. Debat metodi yordamida o'quvchilar nafaqat yarimo'tkazgichlar haqidagi bilimlarini chuqurlashtirishi, balki ilmiy ma'lumotlar bilan ishlash, turli nuqtayi nazarlarni hisobga olish va asosli qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin. Munozaralar ilmiy muammolarni hal qilishda ijodiy yondashuvni rivojlantirishga yordam beradi va murakkab ilmiy tushunchalarni chuqurroq tushunishni ta'minlaydi.

Akademik litseylarda fizika darslarida debat metodidan foydalanish o'quvchilarni faol o'qitishga, rag'batlantirishga va ularni real ilmiy muammolarni hal qilishga tayyorlashga yordam beradi, bu ularning kelajakda muvaffaqiyatli kasbiy faoliyatlarining garovidir.

Adabiyotlar

1. Белобородова Н.С., Мельникова Н.А. Дебаты как форма развития критического мышления студентов колледжа. // Мир науки, культуры, образования, 6 (61), 2016, -С. 73-75.
2. Хамроева М. В. Fizika oqitishning interfaol metodlari. // Central Asian Journal of Education and Innovation. 2024. T. 3. № 2-2. - С. 73-82.
3. Халперн Д. Психология критического мышления. СПб.: – Питер: 2000. – С.503.
4. Макарова Л.Н., Шаршов И.А., Королева А.В. Критическое мышление и познавательные стили студентов. // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки, 2015, № 7 (147), стр. 13-20.
5. Демидов А.А., Рыбалка С.Б. Современные и перспективные полупроводниковые материалы для микроэлектроники следующего десятилетия. // Прикладная математика и Физика, 2021, вып. 53, № 1, -С.. 53-72.
6. Рыбина Л.Н. Применение педагогической технологии «Дебаты» в урочной и внеурочной деятельности по физике. // Профессиональное образование в России и за рубежом. 2017, № 3 (27), -С. 201-203.

REZYUME Maqolada akademik litsey o'quvchilarining fizika darslarida tanqidiy fikrlashni faollashtirish usuli sifatida debat metodining o'rni, ayniqsa yarimo'tkazgich materiallariga e'tibor qaratilgan. Munozaralar yordamida argumentatsiya, tahlil qilish va asosli qarorlar qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishning afzalliklari tahlil qilinadi. Yarimo'tkazgichlarning roli, zamonaviy texnologiyalardagi o'rni va ta'lim jarayonida foydalanish imkoniyatlari alohida o'rganiladi. Munozaralar uchun mavzular va ularni o'tkazish bo'yicha metodik tavsiyalar keltirilgan. Munozara natijalarini baholash ilmiy aniqlikni, shuningdek, o'quvchilarning kommunikatsiya va tahliliy ko'nikmalarini rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается использование дебатов как метода активизации критического мышления учащихся академических лицеев на занятиях по физике, с акцентом на полупроводниковые материалы. Анализируются преимущества дебатов для развития навыков аргументации, анализа и принятия обоснованных решений. Особое внимание уделено теме полупроводников, их роли в современных технологиях и потенциалу для использования в образовательном процессе. Приводятся примеры тем для дебатов и методические рекомендации по их проведению. Оценка результатов дебатов включает как научную точность, так и развитие коммуникативных и аналитических навыков учащихся.

SUMMARY. This article discusses the use of debates as a method to activate critical thinking in students of academic lyceums during physics lessons, with a focus on semiconductor materials. The advantages of debates for developing skills in argumentation, analysis, and decision-making are analyzed. Special attention is given to the topic of semiconductors, their role in modern technologies, and their potential for use in the educational process. Examples of debate topics and methodological recommendations for conducting them are provided. The evaluation of debate results includes both scientific accuracy and the development of communication and analytical skills in students.

TALABALARNING MUSTAQIL ISHLARDA FAOLLIGINI OSHIRISH ("OPTIKA" BO'LIMINI O'QITISH MISOLIDA)

U.Bekmuratova – tayanch doktorant

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: talaba, o'qituvchi, optika, talabalarning mustaqil ishi, ma'ruza, amaliy va laboratoriya ishlari, ijodkorlik, faollik.

Ключевые слова: студент, преподаватель, оптика, самостоятельной работы студентов, лекция, практическая и лабораторная работа, творчество, активность.

Key words: student, teacher, optics, independent work of students, lecture, practical and laboratory work, creativity, activity.

Kirish. Talabalarning mustaqil ishi o'quv jarayonining asosiy shakllaridan birini ifodalaydi va uning muhim qismidir. Shu bilan birga, o'qituvchining vazifasi talabaning o'z-o'zini rivojlantirish, o'z-o'zini tarbiyalash va innovatsion faoliyat olib borish qobiliyatini rivojlantirishga imkon beradigan umumiy madaniy hamda kasbiy kompetensiyalarni egallashi uchun mustaqil ishlarni samarali tashkil etishdan iborat. Bunda talaba o'qituvchi rahbarligidagi mustaqil ish jarayonida mustaqil bilim va ko'nikmalarni egallash, muammoni shakllantirish va uni hal qilishning maqbul yo'lini topish qobiliyatini rivojlantirish.

Adabiyotlar tahlili. Respublikamizda fizikaning nazariy asoslari, fizika o'qitish metodikasini rivojlantirishning o'ziga xos jihatlarini ishlab chiqish masalalari B.Mirzaahmedov, M.Djoraev, P.Jalolova, X.Mahmudova, B.Nurillaev, G.Karlibaeva, S.Q.Qahharov, M.Qurbonov, B.N.Xushvaqto'v kabilar tomonidan tadqiqotlar olib borilgan.

Bugungi davrdagi talab va ehtiyojlarning doimiy yangilanib va takomillashib borayotgani fizika sohasi bo'yicha

bo'lajak mutaxassislarini tayyorlash, optik qonuniyatlarni o'qitishda mustaqil ta'lim va interfaol texnologiyalarning metodik imkoniyatlarini takomillashtirish muammosi monografik tadqiq etilmaganligi mavzuimizning dolzarbligini belgilaydi.

M.Qurbonovning «Uzluksiz ta'limda fizika eksperimentlarining didaktik funksiyalari samaradorligini oshirish (oliy ta'lim tizimi misolida)» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi ishida fizika kursi bo'yicha ko'rgazmali namoyish eksperimentlari majmuasi yaratilgan. Fizika ta'lim samaradorligini ta'minlovchi namoyish eksperimentlarining didaktik funksiyalariga asoslangan, namoyish eksperimentlarini yaratish va ko'rsatishning texnologik tuzilmasi ergonomik talablar asosida ishlab chiqilgan. Shuningdek, optika bo'limiga oid namoyish eksperimentlari lazer manbai asosida yaratilgan va takomillashtirilgan. Namoyish eksperimentlarining ilmiy-o'quv mazmundorligi asosida namoyishning faol texnologiyalari yaratilgan. Fizika ta'limda namoyish eksperimentlari hamda innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish

metodi ishlab chiqilgan va tavsiya qilingan. Bo'lajak fizika o'qituvchilarida ko'rgazmali vositalar va innovatsion texnologiyalardan foydalanish ko'nikma va malakalari hosil qilinish uslubiylati taklif qilingan [4:40].

B.N.Xushvaqto'vning «Fizikaning «Optika» bo'limini noan'anaviy o'qitish metodikasini rivojlantirish (pedagogika oliy ta'lim muassasalari misolida)» mavzusidagi tadqiqot ishida fizikadan bo'lajak o'qituvchining malaka talablaridagi kibernetik, ijtimoiy, gnoseologik jihatlarini refleksiv hamda namoyish etish kabi yondashuvlar asosida sintezlash orqali kasbiy faoliyatning tashkiliy, o'quv-funksional komponentlari mazmunan rivojlantirilgan [5:46].

N.N.Gomulina tadqiqot ishlarida astronomiya bo'yicha «Ochiq astronomiya» nomli multimediali kurs, astronomiya bo'yicha masofali olimpiada va elektrodinamika, optika bo'yicha kompyuterda o'tkaziladigan virtual laboratoriya ishlari, «Fizika bo'yicha Online laboratoriyalar» kabi pedagogik-dasturiy va telekommunikatsiya vositalari majmuisi ishlab chiqilgan [2:332].

Tahlil va natijalar. Talabaniq mustaqil ishi – bu bir tomondan, o'quv jarayonini tashkil etishning avtonom shakli bo'lsa, ikkinchi tomondan, mustaqil, mas'uliyatlilik va tashabbuskorlik bilan bilim olish qobiliyatidir. Pedagogik adabiyotlarda talabaniq mustaqil ishi – o'qituvchining bilvosita rahbarligi ostida va ko'rsatmasi bo'yicha bajariladigan, bilim olishga yoki ko'nikmalarni egallashga qaratilgan hamda uni amalga oshirish uchun turli darajadagi mustaqillikni talab qiladigan o'quv bilish faoliyati turi hisoblanadi.

Oliy ta'lim muassasasida ma'ruza o'quv jarayonining muhim shakli hisoblanadi. Ma'ruzada talabalar chuqur va ko'p qirrali nazariy bilimlarga ega bo'ladi. Ma'ruza talabalarida ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirishga yordam beradi, g'oyaviy ishonchni shakllantiradi va o'quv materiali hamda ishlab chiqarish, eng yangi fan yutuqlari o'rtasida aloqa o'rnatishga imkon beradi. Shunga asoslanib, biz OTM ma'ruzasi bajarishi kerak bo'lgan bir nechta asosiy funksiyalarni ajratib ko'rsatishimiz mumkin: ma'lumot beruvchi, yo'naltiruvchi va rag'batlantiruvchi, uslubiyl, rivojlantiruvchi va tarbiyalovchi.

Auditoriyadan tashqari mustaqil ishlarning salmoqli qismi ma'ruza mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rishga bag'ishlangan.

Ma'ruza mashg'ulotlariga tayyorgarlik davrida asosiy narsa - mustaqil aqliy mehnat usullarini o'rganish, ijodiy qobiliyatlarni ongli ravishda rivojlantirish va ijodiy ish ko'nikmalarini egallash uchun o'qish va xulq-atvorga qat'iy rioya qilish kerak. Ish vaqtini va dam olishni aniq rejalashtirish muvaffaqiyatli mustaqil ish uchun zarur shartdir. Bu rejalar semestrda o'rganilgan fanlarning ish dasturlari asosida tuzilishi kerak. Talaba o'z vaqtining 8-9 soatini kundalik o'quv ishlariga bag'ishlashi kerak, ya'ni, olti soatlik auditoriya mashg'ulotlari bilan mustaqil ishlarga 2-3 soat ajratilishi kerak. Har bir talaba haftalik va semestr ish rejalarini hamda har bir ish kuni uchun reja tuzishga adolanishi maqsadga muvofiq. Har doim kechqurun tizangi kun uchun ishni taqsimlashimiz kerak. Har bir kunning oxirida ishni sarhisob qilish tavsiya etiladi: hamma narsa rejaga muvofiq bajarilganmi yoki yo'qligini, rejadan og'ishlar bor-yo'qligini va agar mavjud bo'lsa, nima sababdan sodir bo'lganligini diqqat bilan tekshiring. O'z-o'zini nazorat qilish muvaffaqiyatli o'rganish uchun zarur shart bo'lib hisoblanadi. Agar biror narsa bajarilmagan bo'lsa,

haftalik reja hajmini kamaytirmasdan ishning ushbu qismini bajarish uchun vaqt topishimiz kerak bo'ladi [1:60].

Masalalar yechish bo'yicha amaliy mashg'ulotlar fizika fanidan ma'ruzalarni sezilarli darajada to'ldiradi. Masalalarni tahlil qilish va yechish jarayonida talabalar ma'ruza kursi va darsliklardan olgan bilimlarini kengaytiradilar va chuqurlashtiradilar, fizik qonunlar va formulalarni yaxshiroq tushunishni, ularning xususiyatlarini, qo'llanish chegaralarini tushunishni o'rganadilar, umumiy qonunlarni aniq bir hodisalar uchun qabul qilish qobiliyatiga ega bo'ladi. Masalalarni yechish jarayonida talabalarda hisob-kitoblar, ma'lumotnomalar, jadvallar bilan ishlash ko'nikmalari shakllantiriladi.

Talaba har bir amaliy mashg'ulotga tayyorlanishni ma'ruzaning joriy materiali bilan ishlashni nazarda tutuvchi taklif etilayotgan mavzu mazmuni bilan tanishishdan boshlashi lozim. Fizik miqdorlarning ta'riflarini o'rganish, ularning Xalqaro tizimdagi o'lchamlarini, shuningdek, mashg'ulot mavzusiga tegishli asosiy formulalar va qonunlarni tushunish kerak.

Amaliy mashg'ulotlarda o'rganilgan materialni mustahkamlash uchun talabalarga mustaqil ravishda hal qilish uchun topshiriqlar taklif etiladi. Qoidaga ko'ra, uy vazifasini bajarish amaliy mashg'ulotlarda egallangan bilim va ko'nikmalarga asoslanadi.

Laboratoriya ishlariga ajratilgan vaqtning asosiy qismi mustaqil tayyorgarlikka sarflanadi. Tajribani boshlashdan oldin talaba laboratoriya ishining uslubiyl tavsifini diqqat bilan o'qib chiqishi va batafsil sxemasini tuzishi kerak.

Talaba metodik tavsif faqat ishni bajarish uchun asos ekanligini, tajriba ko'nikmalari tavsif sifatiga emas, balki talabaniq ishga munosabatiga bog'liqligini, rasmiy, o'ylamay qilingan o'lchovlar vaqtini behuda sarflashini tushunishi lozim. Agar talaba o'rganilayotgan masala nazariyasi haqida aniq tasavvurga ega bo'lmagan holda ishni boshlasa, u laboratoriya ishida o'rganilayotgan fizik hodisani ajrata bilmaydi, shuningdek, qurilmaning to'g'ri yoki noto'g'ri ishlayotganligini aniqlay olmaydi. Shuni ta'kidlash kerakki, laboratoriya mashg'ulotlarida ko'pincha ma'ruzalarda hali o'qitilmagan va hatto ma'ruza kursiga kiritilmagan mavzular ham o'rganiladi [3:64-68].

Ijod faqat har qanday inson faoliyati doirasidagi faoliyat emas. Bu faoliyat nafaqat qandaydir yangi moddiy obyektini o'zgartirishi yoki yaratishi, balki yangi shaxsni ham yaratishi mumkin. Bu yangi shaxsning erkin rivojlanishi o'z-o'zini takomillashtirish, mustaqil ishlash va o'z-o'zini bilish bilan birga amalga oshadi.

Ijodkorlikni ishning bir shakli va yangi narsa yaratish shakli sifatida hamda ichki motivni amalga oshirish sifatida ko'rib chiqish mumkin. Oqilona fikrlash, tahlil, sintez, taqqoslashdan foydalana olish, kerakli vaqtda mavhumlash, olingan ma'lumotlarni umumlashtirish qobiliyati ijodkor shaxsga xosdir.

Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish faqat faol mustaqil ishi bilan amalga oshirilishi mumkin. Ijodiy shaxsni rivojlantirish uchun ijodiy, qo'llab-quvvatlovchi, rivojlantiruvchi muhitga ega bo'lish maqsadga muvofiqdir. Bunday muhit talabalar ijodiy muhitda yuzaga keladigan har qanday yangi g'oyaning yaratuvchisi va hammuallifiga aylanadigan o'quv jarayonini tashkil etishga imkon beradi. Ijodiy muhit qo'shimcha o'quv materiallari, masalan, evristik usullarni o'z ichiga olgan materiallar mavjudligi va ulardan foydalanish orqali amalga oshadi.

Xulosa. Shunday qilib, talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etishni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari:

- auditoriyada talabalarining mustaqil ishlarining rolini oshirish, talabalar mustaqilligi yuqori bo'lgan mashg'ulotlarni tashkil etish usullari va shakllarini ishlab chiqish;
- auditoriyadan tashqari vaqtda talabalar mustaqil ishin-ing barcha yo'nalishlarida talabalar faolligini oshirish, o'quv jarayonini axborot bilan ta'minlashni rivojlantirish.

Bu talabaning o'zini yanada puxta tayyorlanishini, o'z-o'zini tarbiyalashning turli shakllari bo'yicha ko'nikmalarni egallashni talab qiladi. Boshqa tomondan, o'quv fanining o'quv rejasida ko'zda tutilgan mustaqil ish turlarini bajarish, laboratoriya jihozlari, didaktik materiallarning har xil turlari va vositalarini tayyorlash, monitoring va monitoringning shaffof tizimini yaratish bo'yicha aniq ko'rsatmalar va tavsiyalar bo'lishi kerak.

Adabiyotlar

1. Белкова Ю.А. Организация самостоятельной работы студентов при изучении физики: методические рекомендации. Ю.А.Белкова, А.Ф.Смык, Т.М.Ткачева, под ред. А.Ф.Смык. –М.: “МАДИ”, 2017. –С. 60.
2. Гомулина Н.Н. Применение новых информационных и телеком- муникационных технологий в школьном физическом и астрономическом образовании. Дис. ... канд. пед. наук. – М.: МПГУ. 2003. –С. 332.
3. Карлыбаева Г.Е. Физика фанини ўқитишнинг самарадорлигини ошириш усуллари. // Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў. – Нөкис: 2016. №5. 64–68-б.
4. Курбонов М. Ўзликсиз таълимда физик экспериментларнинг дидактик функциялари самарадорлигини ошириш (олий таълим тизими мисолида). Пед. фан. док ... афтореферат. –Тошкент: 2012. 40-б.
5. Хушвактов Б.Н. Физиканинг «Оптика» бўлимини ноанъанавий ўқитиш методикасини такомиллаштириш (педагогика олий таълим муассасалари мисолида): пед.фан.бўй.фалс.доктори (PhD) ... дисс. афтореферати. – Бухоро: 2020. 46-б.

REZYUME. Maqolada talabalarining mustaqil ishini tashkil etishni takomillashtirish bo'yicha bir qator tavsiyalar berilgan, talabani yanada puxta tayyorlash, shuningdek, o'z-o'zini tarbiyalashning turli shakllari bo'yicha ko'nikmalarni egallash bo'yicha ko'rsatmalar berilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье дается ряд рекомендаций по совершенствованию организации самостоятельной работы студентов, даются указания по более тщательной подготовке студента, а также по приобретению навыков различных форм самообразования.

SUMMARY. The article provides a number of recommendations for improving the organization of independent work of students, gives instructions for more thorough preparation of the student, as well as for acquiring skills in various forms of self-education.

CASE STUDY КАК СОВРЕМЕННЫЙ МЕТОД ИЗУЧЕНИЯ СИТУАЦИЙ ПО ПРЕДМЕТУ «СОВРЕМЕННЫЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ РУССКИЙ ЯЗЫК. ЛЕКСИКА»

М.Григорьева – старший преподаватель

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

Таянч сўзлар: Case Study, кейс, муаммо, вазият, мақсад, топшириқлар, самарадорлик, кўникмалар.

Ключевые слова: Case Study, кейс, проблема, ситуация, цель, задания, эффективность, навыки.

Key words: Case Study, case, problem, situation, goal, tasks, effectiveness, skills.

Введение. В современном образовательном про- странстве особое значение приобретает использование инновационных методов обучения, способствующих развитию аналитического мышления, критического восприятия информации и практических навыков у студентов. Одним из таких методов является кейс-стади (Case Study), который позволяет моделировать реальные ситуации и стимулировать активное участие обучающихся в процессе познания.

В рамках изучения предметов, связанных с языком, литературой и лингвистикой, данный метод становится особенно актуальным, поскольку способствует более глубокому пониманию теоретических аспектов через практическое применение знаний.

Метод кейсов активно внедряется в практику обуче- ния студентов вузов в Узбекистане. Однако педагоги пока недостаточно четко осознают сущность и дидак- тические возможности данного метода. Это связано с тем, что в литературе существуют различные подходы к толкованию метода, отсутствием теоретических работ по использованию данного метода применительно к гуманитарной сфере в целом, а также отсутствием тео- ретического обоснования и описания процесса создания учебно-методического кейса, составным компонентом которого является его алгоритм, интегрирующий содержательную сторону этого процесса и его

психолого-педагогический аспект в рамках лично- стно-ориентированного подхода.

Анализ литературы. Изначально кейс-технологии разрабатывались для обучения юристов и менеджеров, когда студенты активно обсуждали конкретную экономическую или юридическую ситуацию, что и служило основой для их дальнейшей профессиональ- ной деятельности.

Существуют различные обозначения этой техно- логии. В зарубежных публикациях можно встретить названия: метод изучения ситуации, метод деловых историй и, наконец, просто метод кейсов. В российских изданиях чаще всего говорится о методе анализа конкретных ситуаций (АКС), деловых ситуаций, кейс-методе, ситуационных задачах, а в 2001 году амери- канские исследователи Дж.Эткинсона, Й.Уилсона в своей книге: «Стратегический маркетинг. Ситуации. Примеры» ввели впервые понятие – «ситуационные задачи» [1:22].

Также существует достаточно большое количество определений кейс-метода. Так, исследователь М.В.Гончарова видит суть кейс-метода «в том, что студентам предлагают осмыслить реальную жизненную ситуацию, описание которой отражает не только прак- тическую проблему, но и актуализирует определенный

комплекс знаний, который необходимо усвоить для разрешения данной проблемы [2:112].

Исследователи Т.С.Панина и Л.Н.Вавилова также определяют кейс-метод как «технику обучения, использующую описание реальных экономических и социальных ситуаций». Однако, рассматривая данную методику более глубоко, определяют кейс-метод как «довольно сложную многоаспектную технологию обучения, которая представляет собой специфическую разновидность исследовательской аналитической технологии, т.е. включает в себя операции исследовательского процесса, аналитические процедуры», видят в кейс-методе «синергетическую технологию», суть которой заключается в погружении группы в ситуацию, формировании эффектов умножения знания, инсайтного озарения, обмена открытиями и т.п. [3:27, 35].

Долгоруков А.М. описывает метод Кейс-стади как инструмент, разрешающий использовать теоретические знания к решению практических задач, способствующий формированию у учащихся самостоятельного мышления, умения слушать, учитывать и аргументировано высказать свою точку зрения. При помощи этого метода учащиеся располагают возможностью проявлять и усовершенствовать свои оценочные и аналитические навыки, учатся работать в команде, находить наиболее целесообразное решение поставленной проблемы [4:30].

О.Г.Смолянинова даёт следующее определение: «Кейс – это описание реальной ситуации. Кейс – это «кусочек» реальной жизни. Кейс – это события, реально произошедшие в той или иной сфере деятельности и описанные автором для того, чтобы спровоцировать дискуссию в учебной аудитории, «сподвигнуть» обучающихся к обсуждению и анализу ситуации и принятия решения. Кейс - это «моментальный снимок реальности», фотография действительности» [5:2]. Данное определение кейс-метода своей образностью точно определяет суть методики и причины выбора именно этого педагогического метода в качестве инновационного педагогического инструментария, поскольку декларирует получение практико-ориентированного образовательного продукта, направленного на формирование личностных и профессиональных результатов деятельности, что полностью согласуется с современной парадигмой профессионального образования.

Методология исследования. Технология работы с кейсом в учебном процессе сравнительно проста и включает в себя следующие этапы:

-индивидуальная самостоятельная работы обучающихся с материалами кейса (идентификация проблемы, формулирование ключевых альтернатив, предложение решения или рекомендуемого действия);

-работа в малых группах по согласованию видения ключевой проблемы и ее решений;

-презентация и экспертиза результатов малых групп на общей дискуссии (в рамках учебной группы).

Кейс – стадии:

1 шаг: Сформулируйте одну конкретную проблему и запишите ее.

2 шаг: Выявите и запишите основные причины ее возникновения (причины формулируются со слов «не» и «нет»). 1 и 2 шаг представляют ситуацию «минус». Далее ее надо перевести в ситуацию «плюс».

3 шаг: Проблема переформулируется в цель.

4 шаг: Причины становятся задачами.

5 шаг: Для каждой задачи определяется комплекс мероприятий – шагов по ее решению, для каждого шага назначаются ответственные, которые подбирают команду для реализации мероприятий.

6 шаг: Ответственные определяют необходимые материальные ресурсы и время для выполнения мероприятия

7 шаг: Для каждого блока задач определяется конкретный продукт и критерии эффективности решения задачи.

Ознакомление студентов с текстом кейса и последующий анализ кейса чаще всего осуществляются за несколько дней до его обсуждения и реализуются как самостоятельная работа студентов; при этом время, отводимое на подготовку, определяется видом кейса, его объемом и сложностью.

Рассмотрим использование кейса по предмету «Современный русский литературный язык. Лексика» при изучении темы «Паронимия слов».

Основной источник кейса изложен на основе жизненных ситуаций. Основной объект кейса – неправильное использование слов паронимов. Кейс создан на основе информационной ситуации; объем средний, систематизирован; направлен на формирование умений и навыков по рассчитанной на тренинг учебной теме. По дидактическим целям направлен на презентацию, анализ и оценку проблем кейса.

Для студентов было определено предварительное задание: создать видеоролик на тему «Паронимы»

Кейс «Паронимия слов».

Основные шаги работы с кейсом:

1. Бегло прочтите кейс, чтобы составить о нем общее представление.

2. Внимательно прочтите вопросы к кейсу и убедитесь в том, что Вы хорошо поняли, что Вас просят сделать.

3. Вновь прочтите текст кейса, внимательно фиксируя все факторы или проблемы, имеющие отношение к поставленным вопросам.

4. Прикиньте, какие идеи и концепции соотносятся с проблемами, которые Вам предлагается рассмотреть при работе с кейсом.

Ситуация.

«Слово – одежда всех фактов, всех мыслей», – считал М.Горький. Значит, эту одежду необходимо подбирать «по мерке» и «со вкусом», следует в первую очередь учитывать присущее каждому слову значение. А знаем ли мы эти значения? Как показывает практика – не всегда. Я решила продолжить свои наблюдения за живым словом в повседневном обиходе и обнаружила немало ошибок и отклонений от современных литературных норм. Да и сама я тоже часто ошибаюсь, затрудняюсь в подборе нужного слова. Особенно, если это касается правил сочетания слов, называемых паронимами. Для себя я сделала открытие, что это такое.

Задание.

Опишите случай из вашего опыта, относительно данной темы.

Требования к случаю:

- должен быть основан на реальной ситуации

• четко определена задача (проблема), вокруг которой строится анализ. Например тема: Типичные ошибки при употреблении слов – паронимов.

Случай должен содержать следующие пункты:

- места, позиции и роли основных действующих лиц.
- краткое описание — только факты — основных этапов развития событий и действий действующих лиц.

Требования к созданию видеоролика: соответствие сюжета видеофильма выбранной теме, оригинальность, соответствие целей и содержания, возможность практического применения, информационная насыщенность, научность работы, отсутствие ошибок по теме, эстетичность оформления, соответствие звукового сопровождения видеоряду

Рекомендации.

Как создать видеоролик на телефоне – https://www.youtube.com/watch?v=L-i_-AanHCo

Критерии оценки видеоролика: степень раскрытия темы; оригинальность видеоролика (новизна идеи); информативность (глубина подачи материала, логическая связность); наличие звукового сопровождения, видеоэффектов; эстетичность работы.

В результате учебной деятельности студенты: выделили проблему паронимии слов; определили причины проблемы - непонимание тонких смысловых различий между словами; разработали последовательность конкретных действий по разрешению проблемы. Результатом работы явилось создание видеороликов с использованием паронимов

Обсуждение и результаты. Результаты применения кейс-технологии при изучении темы «Паронимия слов» свидетельствуют о значительном повышении эффективности учебного процесса и качестве усвоения материала студентами. В ходе реализации данного метода студенты не только активно включались в учебную деятельность, но и развивали важные профессиональные компетенции, такие как аналитическое мышление, умение работать с лингвистическими материалами, а

также навыки самостоятельного поиска и обоснования решений.

Практическое применение кейс-метода позволило студентам более глубоко понять особенности употребления паронимов в различных контекстах, выявить их лексические и стилистические отличия, а также научиться правильно выбирать паронимы в речевых ситуациях. В процессе работы студенты анализировали реальные языковые ситуации, что способствовало развитию критического мышления и умению аргументировать свои выводы.

Кроме того, использование кейсов стимулировало развитие коммуникативных навыков: студенты обсуждали ситуации, обменивались мнениями, отстаивали свою точку зрения и учились слушать собеседника. Такой межличностный аспект обучения способствовал формированию у студентов уверенности в своих знаниях и умениях.

Результатом внедрения кейс-технологии стало повышение мотивации к изучению лексикологии и расширение практических навыков работы с языковым материалом. Студенты отметили более интересный и насыщенный характер занятий, что положительно сказалось на их учебной активности и результатах контрольных работ.

В целом, использование кейс-метода при изучении темы «Паронимия слов» способствует формированию у студентов системного понимания лексической системы языка, развитию аналитических и коммуникативных умений, а также повышению уровня самостоятельности в обучении. Такой подход делает обучение более практико-ориентированным и способствует подготовке студентов к реальным языковым ситуациям в профессиональной деятельности.

Заключение. Преимуществом кейсов является возможность оптимально сочетать теорию и практику, что представляется достаточно важным при подготовке специалиста.

Литература

1. Эткинсон Дж. Стратегический маркетинг. Ситуации и примеры. Дж.Эткинсон, И.Уилсон. – М.: ЮНИТИ, 2001. – 472 с.
2. Гончарова М.В. Разумное научение: анализ ситуаций и моделирование действий. // Вестник Московского университета. Серия 20. Педагогическое образование, 2005. № 2. – С.111-122.
3. Панина Т.С. Современные способы активизации обучения: учеб. пособие для студентов. высш. учеб. заведений. – М.: «Академия», 2008. – С. 27.
4. Долгоруков А.М. Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения. – М.: Центр интенсивных технологий образования. 2002. – С. 21-44.
5. Смолянинова О.Г. Инновационные технологии обучения студентов на основе метода Case Study. // Инновации в российском образовании: сб. – М.: ВПО, 2000. – С. 2.

РЕЗЮМЕ. Мақолада «Ҳозирги замон адабий рус тили. Лексика» фанидан вазиятларни ўрганишда замонавий ва самарали ёндашув сифатида сасе Студий методидан фойдаланиш кўриб чиқилган. Ушбу методнинг назарий асослари, лексикани ўқитиш контекстида унинг афзалликлари, шунингдек, таълим жараёнига жорий этиш хусусиятлари кўриб чиқилади.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается использование метода Case Study как современного и эффективного подхода к изучению ситуаций по предмету «Современный литературный русский язык. Лексика». Рассматриваются теоретические основы данного метода, его преимущества в контексте преподавания лексики, а также особенности внедрения в образовательный процесс.

SUMMARY. The article examines the use of the Case Study method as a modern and effective approach to studying situations in the subject "Modern Literary Russian Language. Lexicon." The theoretical foundations of this method, its advantages in the context of teaching vocabulary, as well as the features of its implementation in the educational process, are considered.

MATEMATIKA FANINI O'QITISHDA DIFFERENSIAL YONDASHUV SAMARADORLIGI

A.M.Xalknazarova – stajyor o'qituvchi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: differensial yondashuv, matematika ta'limi, mustaqil fikrlash, individual ehtiyojlar, o'qitish usullari, ta'lim samaradorligi.

Ключевые слова: дифференцированный подход, математическое образование, самостоятельное мышление, индивидуальные потребности, методы обучения, эффективность обучения.

Key words: differential approach, mathematics education, independent thinking, individual needs, teaching methods, educational effectiveness.

Kirish. Matematika fani o'qitishda zamonaviy pedagogik metodlar o'quvchilarning o'rganish jarayonini samarali tashkil etishda muhim rol o'ynaydi. Bu metodlardan biri differensial yondashuv bo'lib, o'quvchilarning individual ehtiyojlari, qobiliyatlari va tayyorgarlik darajasini inobatga olib, ta'lim jarayonini shaxsiylashtirishga imkon beradi [5:7-14]. Differensial yondashuvning asosiy maqsadi – har bir o'quvchining o'rganish jarayoniga faol ishtirok etishini ta'minlash va ularning bilim olish samaradorligini oshirishdir [3:307-311]. Ushbu tadqiqotda differensial yondashuvning matematik ta'limdagi samaradorligi o'rganiladi. Tadqiqotda, o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, faolliklarini kuchaytirish va mustaqil fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishdagi yondashuvning ahamiyati ko'rsatilgan. Maqsad, differensial yondashuvni o'quvchilarning ta'lim jarayonida qanday samarali qo'llash mumkinligini aniqlashdir.

Metodologiya. Matematika fanini o'qitishda differensial yondashuvning samaradorligini tahlil qilish uchun biz aniq bir metodologiya asosida tadqiqot olib bordik. Tadqiqotning maqsadi - differensial yondashuvni qo'llash orqali o'quvchilarning bilim olish jarayonini optimalashtirish, o'rganishning samaradorligini oshirish va an'anaviy metodlar bilan taqqoslaganda qanday farqlar yuzaga kelishini aniqlashdir. Ushbu tadqiqotda qo'llanilgan usullarni batafsil ko'rib chiqish, tadqiqotning ishonchliligini va natijalarning aniqligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi.

Tadqiqot eksperimental yondashuv asosida o'tkazildi, bunda ikkita guruh tashkil etildi: eksperimental va nazorat guruhlari. Har bir guruhga matematikani o'qitishning turli metodlari qo'llanildi. Bu usul, differensial yondashuvning samaradorligini an'anaviy metodlarga nisbatan baholashda yordam berdi.

Eksperimental guruhda differensial yondashuvning tamoyillari qo'llanildi. Bu guruhdagi o'quvchilarga individual o'qitish strategiyalari, ular bilan shaxsiy suhbatlar, o'rganish usullarini moslashtirishga qaratilgan mashg'ulotlar o'tkazildi. O'quvchilarni o'z ehtiyojlari, tayyorgarlik darajasi va o'rganishning shaxsiy uslublari asosida guruhlariga ajratish amalga oshirildi.

Nazorat guruh esa an'anaviy o'qitish metodlari yordamida o'qitildi. Bu guruhda barcha o'quvchilarga bir xil o'qitish strategiyasi qo'llanilib, matematikaviy tushunchalar bir xil uslubda o'rgatildi [1:22-25].

Eksperimental va nazorat guruhlari o'rtasidagi taqqoslash orqali differensial yondashuvning samaradorligi aniqlandi.

Tadqiqot davomida o'quvchilarning bilimlarini baholash va o'qitish samaradorligini o'lchash uchun bir qancha usullar va vositalar qo'llanildi. Ushbu usullar tadqiqotning aniq va ishonchli natijalarini olishga yordam berdi.

Matematika fanida o'quvchilarning bilim darajasi va tushunish ko'nikmalarini o'lchash uchun maxsus testlar ishlab chiqildi. Bu testlar nafaqat o'quvchilarning matematikaviy bilimlarini, balki ularning amaliyotga qanday yondashayotganini ham o'lchashga qaratildi. Testlarning savollari turli mavzularni, masalan, algebra, geometriya va funksiyalarni qamrab oldi. Testlar orqali o'quvchilarning qanday tushunchalarni yaxshi o'zlashtirganligi, qaysi mavzular bo'yicha ko'proq qiyinchiliklarga duch kelganligi aniqlanib, har bir o'quvchining yondashuvi baholandi. Shuningdek, o'quvchilarga o'qitish metodlarining samaradorligi haqida fikrlarini bilish maqsadida so'rovlar o'tkazildi. Bu so'rovlar o'quvchilarning o'qitish metodlariga, shuningdek, matematikani o'rganishga bo'lgan motivatsiyasi va qoniqish darajasini aniqlashga yordam berdi.

O'quvchilarga matematikaviy masalalar yechishda o'z bilim va ko'nikmalarini sinab ko'rish imkoniyati berildi. Amaliy mashg'ulotlar orqali, ayniqsa, differensial yondashuvni qo'llashda o'quvchilarning bilimlarini mustahkamlash va matematik jarayonlarni real hayotda qo'llashga o'rgatish maqsad qilindi. Bu mashg'ulotlar o'quvchilarga nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish, o'z qobiliyatlarini aniqlash va ijobiy natijalar olish imkonini berdi. Shuningdek, o'quvchilarga turli sinovlar o'tkazildi, bunda ular o'z bilimlarini amalda qo'llash, masalalarni yechish jarayonida qanday yondashuvlar ishlatilganligini ko'rsatishlari kerak edi. Bu sinovlar orqali o'quvchilarning matematik ko'nikmalari, masalalarni echishdagi qobiliyatlari va o'rganish jarayoniga bo'lgan munosabatlari aniqlanadi.

Tadqiqot davomida o'qituvchilar tomonidan o'quvchilarning darsga bo'lgan munosabati, darsdagi faolligi va yondashuvlarga bo'lgan reaksiyalari kuzatildi. O'quvchilarning o'quv jarayonida qanday o'zgarishlar yuz berayotganini, ular qaysi yondashuvlarga ijobiy yoki salbiy javob berayotganini kuzatish orqali differensial yondashuvning ta'siri haqida to'liqroq tasavvurga ega bo'lish mumkin edi. O'quvchilarning faolligi, masalalarni yechishdagi mustahkamliklari va yangi bilimlarni o'zlashtirishdagi muvaffaqiyatlarini tahlil qilish maqsadida, o'qituvchilar har bir o'quvchining yondashuvini kuzatib bordilar.

Olingan barcha ma'lumotlar statistika usullari yordamida tahlil qilindi. Testlar va so'rovlar orqali yig'ilgan ma'lumotlar statistik tahlil qilindi, bu esa o'quvchilarning bilim darajasidagi farqlarni aniqlash imkonini berdi. Natijalar o'rtasidagi farqlar t-testlari yordamida tekshirildi, bu esa an'anaviy metodlar bilan differensial yondashuv o'rtasidagi samaradorlikni taqqoslashda yordam berdi.

Natijalar. Tadqiqot davomida yig'ilgan ma'lumotlar asosida differensial yondashuvning matematik ta'limdagi samaradorligini baholash uchun bir nechta muhim natijalarga erishildi. Eksperimental va nazorat guruhlari

o'rtasidagi taqqoslash va statistik tahlillar orqali differensial yondashuvning matematikani o'rganish jarayonidagi ijobiy ta'sirini ko'rsatish imkoniyati yaratildi. Quyida tadqiqot natijalarining batafsil tahlili keltirilgan.

Eksperimental guruhda differensial yondashuvni qo'llash orqali o'quvchilarning matematik bilim darajasi sezilarli darajada oshdi. Testlar va imtihonlar natijalariga ko'ra, eksperimental guruh o'quvchilari nazorat guruhiga nisbatan yaxshiroq natijalar ko'rsatdi.

- Eksperimental guruhda o'quvchilarning o'rta ballari testlarda 25-30% ga yuqoriroq bo'ldi.

- Nazorat guruhida esa, an'anaviy o'qitish metodlari yordamida o'quvchilarning bilim darajasi nisbatan pastroq bo'ldi, ularning o'rta ballari 10-15% pastroq natijalar ko'rsatdi.

Bu farq, differensial yondashuvning o'quvchilarning individual xususiyatlarini inobatga olib, o'rganish jarayonini moslashtirishga yordam berishini tasdiqlaydi. Eksperimental guruhdagi o'quvchilarning yaxshi natijalarga erishishi, o'quvchilarning o'quv jarayoniga yanada faol va motivatsiyali yondashishiga olib keldi.

O'quvchilarning differensial yondashuvga bo'lgan munosabati va motivatsiyasini o'lchash maqsadida o'tkazilgan so'rovlar natijalari, eksperimental guruhdagi o'quvchilarning o'qitish metodlari bilan bog'liq qoniqlik darajasining yuqoriligini ko'rsatdi.

- Eksperimental guruhning 80% dan ortiq o'quvchilari, differensial yondashuvning o'zlariga moslashtirilgan o'qitish metodlari bilan yanada samarali o'rganishlariga ishonishdi.

- Nazorat guruhida esa, o'quvchilarning faqat 60% o'qitish jarayonidan qoniqlik bildirdi, qolganlari esa an'anaviy metodlarni kamroq samarali deb hisoblashdi.

Bu natijalar, differensial yondashuvni qo'llash orqali o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan motivatsiyasi oshganini va o'quvchilar o'z o'qishlarini yanada samarali tarzda tashkil etganliklarini ko'rsatadi.

Differensial yondashuvning samaradorligini ko'rsatadigan yana bir muhim natija, o'quvchilarning individual ehtiyojlarini qondirishdagi muvaffaqiyatdir. O'quvchilarning tayyorgarlik darajasi va o'rganish uslublari inobatga olinib, o'qitish jarayonini moslashtirish orqali, eksperimental guruhdagi o'quvchilar murakkab mavzularni osonroq tushunib, o'z ko'nikmalarini rivojlantira oldilar.

- Eksperimental guruhda o'quvchilarning 90%, o'zlarini o'rganishda mustaqil va erkin his qilishdi, bu esa ularning muvaffaqiyatini oshirdi.

- Nazorat guruhida esa, faqat 60% o'quvchi o'zlarini mustaqil o'rganishda ishonchli his qilishdi, qolganlari esa ko'proq o'qituvchining yordamiga muhtoj bo'ldilar.

Bu natija, differensial yondashuvning o'quvchilarning o'rganish uslublari va ehtiyojlariga moslashtirilganligini va shu tariqa o'quvchilarning o'qish jarayonida yaxshiroq natijalar ko'rsatganligini tasdiqlaydi.

Differensial yondashuvning yana bir muhim natijasi, o'quvchilarning darsdagi faolligida yuzaga kelgan ijobiy o'zgarishlardir. Eksperimental guruhda o'quvchilar o'quv jarayonida ko'proq faol ishtirok etdilar, o'z fikrlarini erkin bildirib, masalalarni yechishda ko'proq tashabbus ko'rsatdilar.

1) Eksperimental guruhda darsdagi faollik darajasi 40-50% ga oshdi.

2) Nazorat guruhida esa, faollik darajasi nisbatan pastroq bo'lib, faqat 20-30% o'quvchilar faol ishtirok etdilar.

Bu farq, differensial yondashuvning o'quvchilarning o'quv jarayoniga bo'lgan qiziqish va faolligini oshirganligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida o'quvchilarning ijodiy fikrlash va mustaqil o'rganish qobiliyatlari ham o'lchandi. Eksperimental guruhda differensial yondashuvni qo'llash o'quvchilarning ijodiy va mustaqil fikrlashini rivojlantirishga yordam berdi. Ular murakkab masalalarni yechishda mustaqil yondashuvlarni qo'llashda muvaffaqiyatli bo'ldilar.

1. Eksperimental guruhda o'quvchilarning 70% i murakkab masalalarni mustaqil yechishda muvaffaqiyatga erishdi.

2. Nazorat guruhida esa, faqat 50% o'quvchilar mustaqil ishlashda muvaffaqiyat ko'rsatdilar.

Bu natija, differensial yondashuvning o'quvchilarning mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni rivojlantirishga yordam berayotganligini ko'rsatadi.

Muhokama. Tadqiqotning asosiy maqsadi, matematika fanini o'qitishda differensial yondashuvning samaradorligini baholash edi. Tadqiqot natijalari, bu yondashuvning o'quvchilarning bilim olish jarayonini optimallashtirishda qanday ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Tadqiqot jarayonida olingan natijalar, differensial yondashuvni qo'llash orqali o'quvchilarning bilim darajasi, motivatsiya darajasi, faollik va mustaqil fikrlash qobiliyatlari sezilarli darajada oshganini tasdiqladi. Shu bilan birga, tadqiqotda erishilgan muvaffaqiyatlar, differensial yondashuvning ta'lim jarayonida qo'llanilishining ko'plab afzalliklarini ochib berdi, ammo ba'zi kamchiliklar va takomillashtirish mumkin bo'lgan sohalar ham mavjud.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, differensial yondashuv o'quvchilarning o'rganish jarayonini samarali tashkil etishda katta rol o'ynaydi. Eksperimental guruhdagi o'quvchilar, nazorat guruhiga nisbatan, matematika fanini o'rganishda ko'proq muvaffaqiyatga erishdilar. Bu yondashuvni qo'llash orqali o'quvchilarning bilim darajasi va amaliy ko'nikmalari oshdi, bu esa o'quvchilarning o'rganishga bo'lgan qiziqishini yanada kuchaytirdi. Differensial yondashuvning samaradorligini isbotlashda o'quvchilarning motivatsiyasi, faolligi va mustaqil ishlashdagi yuksalishlar muhim ahamiyatga ega. Eksperimental guruhda o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishi va ishtiroki aniq sezildi. Shuningdek, o'quvchilarning individual ehtiyojlariga qarab o'qitishning moslashtirilishi, o'quvchilarga o'z xususiyatlariga mos yondashuvni tanlash imkoniyatini berdi.

Differensial yondashuvning yana bir ijobiy ta'siri shundaki, u o'quvchilarning individual yondashuvlarini aniqlash va ularga mos o'qitish strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi. Tadqiqotda olingan natijalarga ko'ra, o'quvchilarning individual ehtiyojlari va tayyorgarlik darajasiga qarab, darslarda shaxsiylashtirilgan yondashuvni qo'llash, o'quvchilarning o'rganish samaradorligini oshirgan. Bu esa o'quvchilarga ko'proq muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini yaratdi, chunki ular o'zlarining o'rganish uslublariga mos tarzda o'qitildi. Bunday yondashuv, har bir o'quvchining o'ziga xos ehtiyojlarini hisobga olishni ta'minladi.

Biroq, tadqiqotda ayrim kamchiliklar ham mavjud. Birinchidan, eksperimental guruhda qo'llanilgan differen-

sial yondashuv faqat bir necha mavzularni qamrab oldi. Bu, o'quvchilarning turli mavzularda o'zlashtirish darajasini ko'proq o'rganish imkoniyatini chekladi. Agar tadqiqot ko'proq mavzularni qamrab olganida, yondashuvning samaradorligi to'liq baholanishi mumkin edi. Ikkinchidan, eksperimental guruhdagi ba'zi o'quvchilar, individual yondashuvlarga moslashish jarayonida vaqtinchalik qiyinchiliklarga duch kelishdi. Bunday holat, o'quvchilarning adaptatsiya davri uzoq bo'lishi va ba'zi o'quvchilarning differensial yondashuvga moslashishi uchun ko'proq vaqt talab etilishi mumkinligini ko'rsatadi. Bu masala, o'qituvchilarning har bir o'quvchining ehtiyojlariga qarab o'qitish jarayonini yanada samarali tashkil etishga e'tibor qaratish zarurligini bildiradi.

Differensial yondashuvning yana bir kamchiligi shundaki, bu yondashuvni amalga oshirish uchun o'qituvchidan qo'shimcha vaqt va resurslar talab etiladi. Bunda o'qituvchining har bir o'quvchi bilan individual ishlashga ko'proq vaqt ajratishi, o'quvchilarning o'ziga xos ehtiyojlarini aniqlash va ularga mos o'qitish strategiyalarini ishlab chiqish talab etiladi. Bu holat, ayniqsa, katta sinflarda va resurslar cheklangan ta'lim muassasalarida qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin.

Differensial yondashuvning samaradorligini yanada chuqurroq o'rganish uchun kelajakda ko'proq miqdordagi sinflar va mavzularni qamrab olgan tadqiqotlar o'tkazish zarur. Shuningdek, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi va o'qitish metodlariga bo'lgan munosabati haqida ko'proq ma'lumot olish uchun uzoq muddatli kuzatuvlar o'tkazish mumkin. Tadqiqotning natijalari, differensial yondashuvni kengroq qo'llashning ta'lim tizimini rivojlantirishda samarali usul ekanligini ko'rsatadi. Biroq, uning samarali bo'lishi uchun o'qituvchilarni tayyorlash, moslashtirilgan o'qitish resurslarini yaratish va o'quvchilarga individual yondashuvlarni taqdim etish zarur.

Xulosa. Tadqiqot differensial yondashuvning matematika ta'limidagi samaradorligini ko'rsatdi. Bu yondashuv o'quvchilarning bilim darajasini oshiradi, motivatsiya va faollikni kuchaytiradi, hamda mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvni rivojlantiradi. O'quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish, ta'lim jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi. Biroq, differensial yondashuvni muvaffaqiyatli qo'llash uchun qo'shimcha resurslar va o'qituvchilarning malakasi zarur. Tadqiqot natijalari bu yondashuvning kengroq qo'llanilishi uchun yanada chuqurroq tadqiqotlar va tayyorgarlik zarurligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

1. Sayfullayeva N.B., Umarqulova M. Matematika fanida differensial yondashuvni qo'llash metodikasi. «Yangi O'zbekistonda yangi izlanishlar» mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy online konferensiyasi (2025): 22-25.
2. Sayfiyev J. Zamonaviy ta'lim jarayonlarida matematika fanining o'rni hamda darslarda qiziqarli masalalardan foydalanish. International Conference on Multidisciplinary Sciences and Educational Practices. 2024.
3. Bozarov D.U., Xolbekov Sh.O. Oliy ta'lim muassasalarida oliy matematikani o'qitishda innovatsion yondashuv. Новости образования: исследование в XXI веке 3.32 (2025): 307-311.
4. Mamatova Z.X. Matematika o'qitishning prinsiplari va usullari. innovatsion ta'lim vositalari. Modern educational system and innovative teaching solutions. 1.3 (2024): 73-79.
5. Mamatova Z.X. Matematika o'qitish usullari va pedagogik texnologiyalar. Theory of scientific researches of whole world. 1.2 (2024): 7-14.

REZYUME. Maqolada matematika fanini o'qitishda differensial yondashuvning samaradorligi o'rganilgan. Tadqiqot natijalari differensial yondashuvni ta'lim jarayonida muvaffaqiyatli qo'llash uchun qo'shimcha resurslar va o'qituvchilarning malakasini rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается эффективность дифференцированного подхода к обучению математике. Результаты исследования свидетельствуют о необходимости привлечения дополнительных ресурсов и повышения квалификации учителей для успешной реализации дифференцированного подхода в образовательном процессе.

SUMMARY. The article examines the effectiveness of a differentiated approach to teaching mathematics. The results of the study indicate the need for additional resources and teacher training to successfully implement the differentiated approach in the educational process.

RAQAMLI TA'LIM JARAYONIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING AXBOROT TEXNOLOGIYALARI BO'YICHA FUNDAMENTAL BILIMLARINI ORTTIRISH

Z.K.Ilyasova – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: ta'lim, raqamli texnologiya, universal o'quv faoliyati, axborot kommunikatsion texnologiyalar, fundamentallik, elektron o'quv materiallari, elektron o'quv kurslari.

Ключевые слова: образование, цифровые технологии, универсальная учебная деятельность, информационно-коммуникационные технологии, фундаментальность, электронные учебные материалы, курсы электронного обучения.

Key words: education, digital technologies, computer science, universal educational activities, information-communication technologies, fundamentality e-learning materials, e-learning courses.

Kirish. Axborot inson mehnatining asosiy subyektiga aylanib, mehnat jarayonining mazmunini o'zgartiradi, qaror qabul qilishda uning ishtirokini kengaytiradi. Oliy o'quv yurtlarida ta'lim tizimi an'anaviy ravishda jamiyat ehtiyojlaridan orqada qolmoqda. Shu bois ta'limni fundamentallashtirish masalalari zarurati o'z dolzarbligini yo'qotmayapti.

Biroq, raqamli ta'lim amaliyotiga fundamentallik g'oyasini kiritishda biz bir qator qiyinchiliklarga duch kelamiz. Aksariyat ilmiy tadqiqotchilar bir ovozdan ta'limni fundamentallashtirish ta'lim sifati va shaxsning ta'lim darajasini oshirishga qaratilgan bo'lib, bu madaniyat va dunyoqarashni, ijodiy va intellektual, shuningdek mutaxassisning kasbiy kompetentsiyasi va keyingi ta'lim

salohiyatini shakllantirish va oshirishni o'z ichiga oladi deb keltiradi. Bu masala biroz chuqur va o'ziga xos tarzda ko'rib chiqilib, olimlarning bu boradagi bir qancha mulohazalari asosida, ko'p jihatlar va fikrlari yangilanib boradi.

Adabiyotlar tahlili. Ba'zilar fundamental ta'limni ma'lum bir yo'nalish bo'yicha chuqur o'qitish – "chuqur ta'lim" ma'lum bir ta'lim sohasi chegaralarida maksimal chuqurlashtirilgan ta'lim deb tushunishadi. Bu tushuncha oliy ta'lim tizimi an'analari doirasida muvaffaqiyatsiz rivojlandi. Ikkinchi tushuncha ko'p tomonlama entsiklopedik ta'lim – "keng qamrovli ta'lim". Ushbu va boshqa ko'plab sabablar hozirgi vaqtda ushbu yondashuvlar yetarli va konstruktiv emasligini anglashga olib keladi. Akademik A.M.Novikovning nuqtayi nazariga asoslanib, bu atamaning mohiyati "umumiy" tushunchasining mazmuni orqali to'liq ochib berilgan [1]. Agar siz uning ta'rifiga amal qilsangiz, fundamental ta'lim har kimniki bo'lishi kerak, demak u har xil mutaxassislikga ega bo'lishiga qaramasdan, odamlarga bir-birini tushunishga, harakatlarini muvofiqlashtirishga, dunyo va ularning o'zni haqida yaxlit, faqat fan va faoliyat asoslarini ochib berish bilan birga, to'liq tasavvur etishga imkon beradi.

Ta'kidlash joizki, fundamentallashtirish jarayonining mohiyati shaxsning o'zgarish uslubiy jihatdan muhim bilimlar tizimini shakllantirish yotadi, bu uning kasbiy pedagogik moslashuvchanligi potentsialini ta'minlaydi. Bunday talqin shuni anglatadiki, talaba boshidanoq nafaqat o'z kasbiy sohasining bo'lajak mutaxassisi, balki kelajakdagi har tomonlama bilimli shaxs sifatida ham ko'rib chiqilishi kerak, u uchun professionallik hayotning faqat bir jihatini hisoblanadi.

Informatikaning fundamental asoslarini ochib berish doirasida keyingi yillarda informatikani o'qitish muammolariga e'tibor qaratilgan samarali tadqiqotlar olib borilmoqda. Informatika asoslarini o'rganishning umumiy tarbiyaviy ahamiyatini kuchaytirish tendentsiyasi munosabati bilan jamiyat va texnologiyada axborotni boshqarish jarayonlarini tahlil qilishning kibernetik yondashuvlari yana yangilanmoqda V.S.Lednev [2], A.A.Kuznetsov [3].

Informatika ilmi vakillari A.P.Ershov va V.S.Lednevlar zarur tushunchalarni kiritish muhimligini keltirib va ularning g'oyalari umumta'lim maktabiga etib kelgan, ammo oliy ta'lim muassasalarida vaziyat boshqacha.

Muhokama. Bugungi kunda bo'lajak o'qituvchilar Microsoft Office (MS Word, Excel, Access, Power Point) tarkibiga kiruvchi umumiy maqsadli dasturlar paketlarini o'rganish orqali axborot texnologiyalari sohasida amaliy bilim oladilar. Talabalar matnli hujjatlarni (referatlar, kurs va diplom loyihalari, ilmiy maqolalar va boshqa ishlar) tayyorlashda, turli xil hisob-kitoblarni bajarishda, o'z ijodiy ishlari taqdimotlarini yaratishda qo'llaniladigan ushbu bilim va ko'nikmalarning foydalanishiga shubha yo'q. Ammo bu yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash uchun yetarli emasligi aniq.

Shu bois oliy ta'lim muassasasi (OTM) o'qituvchilari kechagi o'quvchilardan o'zlari minimal deb bilgan "maktab" bilimini tobora qattiqroq so'rab boshladilar. Bu maktabga bo'lgan ishonchni pasaytiradi, chunki maktab va Oliy ta'lim muassasasi malaka talablari va o'quv rejasining o'rtasida sezilarli farq borligi ma'lum.

Ammo, bundan ham yomoni, bizning fikrimizcha, ta'limning obro'sining va OTMlar tayyorlagan

mutaxassislar sifatining pasayishiga va shuning uchun mehnat bozoriga kirishayotgan mutaxassislar sifatining yomonlashishiga olib keladi. Bugungi kunda ish beruvchi va OTM o'rtasida juda katta tafovut mavjud bo'lmoqda. Maktab va OTM va ish beruvchi o'rtasidagi sa'y-harakatlarni birlashtirgandagina ta'lim inqirozini muvaffaqiyatli engib chiqish, barcha ta'lim yo'nalishlarda mutaxassislar tayyorlash mumkin.

Natijalar. Axborot texnologiyalari bo'yicha fundamental bilimga ega bo'lajak o'qituvchi zamon talablariga javob berishi uchun pedagogik OTMlarda Axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash kursi o'qitilishi va uning mazmuni ahamiyatli bo'lib, unda quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Fanni o'rganishning yagona umumlashtirilgan maqsadi – tizimli yondashuv asosida dunyoning axborot tasavuri haqidagi umumiy g'oyalarni shakllantirish;

2. Axborot tsikli fanlari predmetining birligi – turli xarakterdagi tizimlar faoliyatining umumiy qonuniyatlarini ochib berish;

3. Atrofdagi voqeyolikni ilmiy bilish usuli sifatida raqamlashtirishga asoslangan barcha kurslar davomida uslubiy yondashuvning birligi.

Tashkiliy jihatdan bu bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashda markaziy o'rinlardan biriga aylanishi kerak bo'lgan fundamental bilimga ega, malakali, uslubiy, texnik jihatdan ta'minlangan axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llashga bo'lgan ehtiyojni bildiradi [4].

Ushbu fanni o'qitish maqsadi o'zgarishi kerak, chunki, zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalar tez o'zgaruvchan sharoitda, bugungi kunda o'rganilayotgan fanlarni yangi va qiziqarli qilish, kurs mazmunini doimo o'zgartirish, shuningdek o'quvchilarga eng oxirgi axborotni olish imkonini berishi uchun tez yangilash imkonini beradigan texnologiyadir.

Hozirgi kunda ta'lim jarayoniga raqamli texnologiyalarini joriy qilmasdan, yangi pedagogik texnologiyalar hamda ta'lim metodikasi bilan bog'liq boshqa innovatsiyalardan foydalanmasdan turib, oliy ta'lim muassasasi oldida turgan vazifalarni muvaffaqiyatli hal qilib bo'lmaydi. Axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash fan sifatidagi genezisini tahlil qilish asosida kurs tarkibida quyidagi fundamental darajasi konsentratsiyalarni ajratib ko'rsatishni maqsadga muvofiq deb bilamiz: axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ularning didaktik imkoniyatlari, o'z kasbiy faoliyatiga oid axborotlar bilan ishlash, amaliy dasturlardan foydalanishning mohiyatini ochib beruvchi dasturlar (ta'lim yo'nalishi bo'yicha), muayyan masalalarni hal etish uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalana olish, mutaxassislikga oid multimediali pedagogik dasturiy vositalar yaratish texnologiyalarni tavsiflovchi tushunchalar, elektron o'quv materiallari va elektron o'quv kurslari yaratish, ta'lim sohasida internet xizmatlaridan foydalanish bo'yicha tavsiyalar; axborot va tarmoq xavfsizligi va axborotlarni himoyalashga bog'liq tushunchalar; virtual o'quv muhitlarini yaratuvchi dasturlar.

Demak, pedagogik oliy ta'lim muassasalarining barcha yo'nalishlarida Axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash kursini o'qitish maqsadga muvofiq deb ushbu o'quv kursining fundamental mazmunini yuqorida ko'rib chiqilgan barcha yo'nalishlarga mos keladigan quyidagi shaklda taqdim etishimiz mumkin: ta'limda axborot-

kommunikatsiya va raqamli texnologiyalar, matnli axborotlarni qayta ishlash texnologiyasi, elektron jadvallar bilan ishlash texnologiyasi, taqdimotlar bilan ishlash texnologiyasi, kompyuter grafikasi, kasbiy faoliyatda internet texnologiyalarini qo'llash, masofaviy ta'lim texnologiyalari va LMS, virtual borliq va uning xususiyatlari, kasbga doir interaktiv infografika vositalarini yaratish texnologiyasi, sun'iy intellekt, kasbiy faoliyatda pedagogik dasturiy vositalar va bulutli texnologiyalardan foydalanish.

Tanlangan mavzularning fundamental mazmuni bo'lajak o'qituvchilarga axborot texnologiyalarini kasbiy

faoliyatda qo'llash uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. O'ylaymizki axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash fani nazariy va amaliy bilimlarni chuqurroq anglashga, asosiy e'tiborini o'rganilayotgan materialning muhim jihatlariga qaratishga, bilim va malakalarni rivojlantirish va olingan bilimlarni amalda qo'llash vositasi sifatida namoyon etadi. Shuningdek, raqamli ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash fani bo'yicha taqdim etilgan kurs mazmunining tuzilishi o'qitishda talabalarning axborot texnologiyalari bo'yicha fundamental bilim darajasini oshiradi.

Adabiyotlar

1. Новиков А.М. Принцип фундаментализации образования // М.: Специалист. 2005. № 1. -С. 2–5.
2. Леднев В.С. Содержание образования: сущность, структура, перспективы. 2-е изд., перераб. М.: Высш. шк., 1991. 224 с.
3. Кузнецов А.А., Бешенков С.А., Ракитина Е.А. Современный курс информатики: от концепции к содержанию // М.: Информатика и образование. 2004. № 2. -С. 2–6.
4. Ильясова З. К. Педагогикалық жоқары оқыў орынларында информатика арнаўлы курс мазмунының методикалық тийкарлары. -Н.: // «Илим хэм жәмийет». №2 (2). 2021. 17-19-б.
5. Ilyasova Z. Problems of teaching informatics in pedagogical universities //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. A.: 2019. T. 7. №. 9.

REZYUME. Maqolada raqamli ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning axborot texnologiyalari bo'yicha fundamental bilimlarini o'rnatirish haqida so'z boradi. Pedagogik oliy ta'lim muassasalarida Axborot texnologiyalarini kasbiy faoliyatda qo'llash kursining fundamental mazmuni bo'lajak o'qituvchilarning ta'lim yo'nalishlarga mos shaklida taqdim etildi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассказывается о приобретении фундаментальных знаний об информационных технологиях будущих учителей в процессе цифрового обучения. Фундаментальное содержание курса применения информационных технологий в профессиональной деятельности в педагогических высших учебных заведениях представлено в форме, соответствующей образовательным направлениям будущих педагогов.

SUMMARY. The article will focus on acquiring fundamental knowledge about information technologies for future teachers in the process of digital learning. The fundamental content of the course on the application of information technology in professional activities in pedagogical higher educational institutions is presented in a form appropriate to the educational directions of future teachers.

XIMIYANÍ ÚYRENIWDE LABORATORIYA USÍLLARÍNAN PAYDALANÍW ZÁRÚRLIGI

L.B.Kabulova – *texnika ilimleri boyınsha filosofiya doktori, docent*

N.A.Jumambetova – *magistrant*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so'zlar: laboratoriya ishi, tabiatshunoslik, ilmiy ko'rinish, kimyo.

Ключевые слова: лабораторная работа, естествознание, научный вид, химия.

Keywords: laboratory work, natural science, scientific type, chemistry.

Kirisiw. Zamanagóy jámiyettiń rawajlanıwı sharayatında mektep oqıwshılarınıń bilim sapasına, oqıwshılardıń bilim hám kónlikpeleriniń dárejesine bolǵan talaplar artıp barmaqta. Mektepti tamamlaǵanda oqıwshılar belgili kólemdegi bilimge iye bolıwı menen birge, dóretiwshilik qábiletine, izleniwge, ózine isenimi bolıwı kerek. İnsan átirapındaǵı haqıyqatlıqtıń dúzilisin, yaǵnıy tábiyattanıwıń bilim hám ilimiy kórinisin jaqsı bilse, ózine isenimli bolıwı múmkin.

Tábiyatqa ilimiy dúnya qaras - tábiyiy pánlerdi úyreniw procesinde oqıwshılar sanasında payda bolatuǵın tábiyat haqqındaǵı bilimler sisteması hám bul sistemanı jaratıw boyınsha aqlıy iskerlik [1].

Ádebiyatlar analizi. Hárqanday pándi oqıtıwda bilim derekleri máselesi úlken áhmiyetke iye. Ximiya bilimlerin eki jol menen birinshiden, oqıtıwshınıń sózinen yamasa sabaqlıqtan, ekinshiden, oqıtıwshı tájiriye kórsetkende yamasa oqıwshılardıń ózleri tájiriye ótkizgende zatlar hám ximiyalıq processler menen úziksiz tanısıw arqalı aladı. Sonıń ushın oqıwshılardıń ximiyadan ótkizetuǵın tájiriyesinen tek oqıtıwshınıń sózlerine illyustraciya sıpatında

emes, al ximiyalıq bilimlerdi alıw hám ózlestiriw deregi, oqıwshılardıń biliw iskerligin rawajlandırıw quralı sıpatında da paydalanıw zárúr.

Keyingi waqıtlarda ximiya pánin oqıtıwda izertlew usıllarınıń roli júdá artıp baratırǵanlıǵı kórinedi. Didaktikalıq usılları bolǵan kórgizbeli-túsindiriw hám izleniwshilik usılları menen salıstırǵanda, ol bilim processiniń eń joqarı basqısı bolıp, oqıwshılardıń oy-pikirin rawajlandırıw názerde tutiladı. Ol oqıwshılardıń ximiyadan bilimlerin ózlestiriw wazıypaların ádewir nátiyjeli sheshiwge, oqıwda intalılıǵın hám aktiv erkinlikti tárbiyalaw, oqıwǵa miynetine qızıǵıwshılıǵın bekkemlewge múmkinshilik beredi.

Mektep oqıwshılarınıń dúnyaǵa kózqarasın qalıptestiriwde ámeliy iskerliktiń roli júdá úlken áhmiyetke iye. Ilimiy dúnya qarası, dáslep, oqıwshılardıń tábiyiy, matematikalıq pánlerdi úyreniw procesinde qalıptesedi. Tábiyiy pánleriniń biri ximiya páni bolıp esaplanadı. Ximiya quramalı hám eksperimental pán, sonlıqtan laboratoriya jumısları ulıwma bilim beriw kursı menen tıǵız baylanıslı. Laboratoriyalıq tájiriyeler óz betinshe jumis

túri bolip, ol sabaqtıń qálegen basqıshında ximiyalıq tájiriýbelerdi orınlaw arqalı materialdı jáne de nátiýjeli ózlestiriw, anıq, sanalı hám bekkem bilimalıwǵa qaratılǵan.

Jaqsılap tańlangan tájiriýbeler teoriya menen eksperiment ortasındaǵı baylanıstı anıq kórsetiwge hám ximiya pánin nizamlarınıń tásirshenligine hám ilimiy aldınnan biliw múmkinshiligine ámelde isenim payda etiw múmkinshilik beredi. Oqıwda laboratoriyalıq jumislardan paydalanıw oqıwshılardı tek ximiyalıq qubılıslardı ǵana emes, al ximiya iliminiń usılları menen de tanıstırıw múmkinshiligini beredi. Sonday-aq, laboratoriya jumısı empirik bilimlerdi iyelew deregi sipatında bilimlerdi isenimge aylandırıwdıń isenimli quralı bolip hám dúnyaǵa kózqarasın qalıplestiriwge xızmet etedi [1].

Ximiyanıń ulıwma bilim beriw kursınıń teoriyalıq baǵdarınıń kúsheyiw sebebi menen tájiriýbelerdiń roli arttı, sonlıqtan tájiriýbeler baqlanıp atırǵan qubılısqa qızıǵıwshılıq tuwdırıp ǵana qoymastan, tábiyattıń sırların ashıwda, predmetke qızıǵıwshılıqtı oyatıw ushın baslama bolıp xızmet etiwı kerek. Baqlanıp atırǵan qubılıslardı oqıwshılar tek formal emes, al tereń bilimge erisiw múmkinligin túsiniwi kerek. Durıs qoyılǵan laboratoriya tájiriýbesi hám onnan kelip shıǵatuǵın anıq juwmaqlar oqıwshılardıń ilimiy dúnya qarasın qalıplestiriwdiń eń áhmiyetli quralı esaplanadı [2-3].

Mámleketlik standartqa muwapıq, ximiya pánin úyreniw kursında oqıwshılar hár qıylı tájiriýbeler ótkeriw arqalı dúnyanıń bir pütün kórinisin bilip aladı.

Ximiyanı úyreniw procesinde tájiriýbe ózine tán oqıw obyektı, izertlew metodı, jana bilimniń deregi hám quralı bolıp esaplanadı. Demek, oǵan tómendegishe tiykarǵı funkciyalar tán boladı:

- biliwge baylanıslı funkciya oqıwshılar tárepinen ximiya tiykarların ózlestiriwi, ámeliy mashqalalardı qoyıw hám onı sheshiw, zamanagóy turmısta ximiyanıń áhmiyetin anıqlaw ushın zárúr;

- tárbiyalıq funkciya, sebebi, ol ilimiy dúnyaqarastı qalıplestiriwge járdem beredi, sonday-aq, oqıwshılardı tiyisli kásiplerge baǵdarlawda áhmiyetli boladı;

- rawajlandırıwshı, sebebi ol ulıwma ilimiy hám ámeliy kónlikpe hám uqıplılıqlardı iyelew hám jetilistiriwge xızmet etedi.

Eger tájiriýbe mashqalalı jaǵdaylardı jaratıw hám mashqalalardı sheshiw ushın qollanılsa, ol anıq hám este qalarlı, kútilmegen hám isenimli bolıwı kerek. Laboratoriyalıq tájiriýbeni bunday shólkemlestiriwde oqıwshılar tájiriýbelerdiń mazmunına tereń túsiniw baradı, nátiýjeleri ústinde oylanadı, tájiriýbe barısında payda bolǵan sorawlarǵa juwap beriwge háreket etedi. Durıs qoyılǵan tájiriýbe hám onnan anıq juwmaqlar oqıwshılardıń ilimiy dúnya qarasın qalıplestiriwdiń eń áhmiyetli quralı.

Talqılaw hám nátiýjeler. Búgingi kúnde mekteplerde tábiyattı úyreniw ilimleri menen baylanıslı kóplegen mashqalalar bar. Bul mashqala derlik barlıq oqıtıwshılar tárepinen tán alınǵan. Olardıń bar ekenligin birden-bir mámleketlik imtihan nátiýjeleri, mektep pitkeriushileriniń kásip tańlawda ximiyaǵa baylanıslı qánigeliklerdiń salıstırmalı túrde tómek ekenligi de kórsetip tur. Máselen, ximiya pánin (basqa tábiyiy pánlerdi) úyreniwge ajratılatuǵın saatlar sanı qısqaardı; ximiyadan laboratoriya jumisları sanı azayǵan; laboratoriya jumisların ótkeriw ushın sapalı hám jaqsı úskenelerdiń joqlıǵı. Sonıń menen birge, ximiya sabaqlarında laboratoriya jumislarınan payda-

lanıw menen baylanıslı bir qatar unamalı tárepleride bar. Máselen, hár qıylı túrdegi tájiriýbeler (ámeliy, kórgizbeli, laboratoriyalıq) ótkeriledi; IKT texnologiyalarınan paydalanıp, tájiriýbelerdiń túrli videofragmentleri kórip shıǵıladı; hár qıylı processlerdi úyreniw ushın hár qıylı qollanbalar, virtual laboratoriyalar bar; ayırım quramalı bolmagan tájiriýbeler oqıwshılar tárepinen úy sharayatında, qawıp-sizlik qaqıydalarına ámel etken halda ótkeriledi (máselen, 10-klass «Organikalıq ximiya» pánin úyreniw kursında oqıwshılar «Maylardıń qásiyetleri», «Kraxmalǵa sipat reakciyası» hám t.b. IKT texnologiyalarınan paydalanıp hárbir virtual laboratoriyalıq jumıs birden-bir strukturaǵa iye bolıp, jumıstı shólkemlestiriw, tayarlaw hám orınlaw basqıshların óz ishine aladı. Laboratoriyalıq jumıstı shólkemlestiriw barısında jumıs tapsırılǵan oqıwshı jumıstıń atı, onı ótkeriw maqsetleri, qollanılatuǵın ásbap-úskenerler dizimi, sonday-aq, jumıstı orınlaw basqıshları menen tanısadı. Mısalı, mektepte 8-klass ximiya praktikumında tómendegi temalar boyınsha laboratoriya jumisları beriledi:

- Fizikalıq hám ximiyalıq qubılıslardı úyreniw;
- Kislorodtı alıw hám onıń qásiyetlerin úyreniw;
- Vodorodtı alıw hám onıń qásiyetlerin úyreniw;
- Zattıń berilgen massa úlesi menen eritpeler tayarlaw;
- «Anorganikalıq birikpelerdiń tiykarǵı klasları»

temasına tiyisli eksperimental máseleler.

- Ximiyalıq elementler atom yadroları zaryadlarınń artıwı menen gidroksidler qásiyetleriniń ózgeriwı [4].

«Fizikalıq hám ximiyalıq qubılıslardı úyreniw» teması boyınsha laboratoriya jumısı:

1. Jumıstıń teması

Zatlardıń fizikalıq qásiyetlerin úyreniw hám sıpatlaw.

2. Jumıstıń maqseti

Zatlardıń fizikalıq qásiyetlerin úyreniw hám olardı sıpatlawdı úyreniw.

3. Jumıstıń barısı

Qısqaşa teoriya.

Zatlardıń agregat jaǵdayları.

Zatlardıń fizikalıq qásiyetleri.

Interaktiv modelge kórsetpe.

Gipotezanı qalıplestiriw.

Zatlardıń fizikalıq qásiyetleri haqqında gipotezanı qalıplestiriw.

Tájiriýbeni ótkeriw.

Zattıń agregat jaǵdayın, qattılıǵın, reńni, iyisi, plastikliǵı, elastikliǵı, zatlardıń mortlıǵı, suwda eriwshenligi hám elektr ótkizgishligin úyreniw

Gipotezanı tekseriw.

Ótkerilgen tájiriýbelerdiń nátiýjeleri boyınsha aldına qoyılǵan gipotezanıń durıslıǵın bahalaw

Jumıs tapsırmaları.

Plastik hám mort zatlar. Zatlardıń elektr ótkizgishligi. Shiyshe niń mortlıǵı.

Juwmaq shıǵarıw.

Orınlangan jumıs boyınsha juwmaqlardı belgilew

4. Reaktivler.

Alyuminiy (granulalar), mıs (sım), qant-rafinad, suw, uksus kislotası eritpesi (9%), kúkirt (untaq).

5. Ásbap-úskenerler.

Probirkalı shtativ, suwlı stakan, ólshew qasıqları, shiyshe qasıqlar, tayaqshalar, tamızǵısh, shókkish, buyım aynası, zatlardı maydalaw, paydalanılǵan ásbap-úskenerler ushın ıdıs.

Laboratoriyalıq jumıstıń nátiyjeleri oqıtıwshınıń kóriwi ushın arnalǵan bolıp, onda alǵa qoyılǵan gipoteza, tájiriye-beni ótkeriwde oqıtıwshınıń háreketleriniń durıslıǵı, oqıtıwshınıń tapsırmalarǵa bergен juwapları hám qalıplestirgen juwmaqları, tájiriye maǵlıwmatların qayta islew nátiyjeleri haqqında maǵlıwmatı beriledi.

Juwmaq. Ximiya sabaqlarında laboratoriya tájiriye-besinen paydalanıw bilimdegі formalizmge qarsı turadı, fakt hám hádiyselerdi baqlaw, olardıń mánisin úyrenilgen

teoriya hám nızamlar tiykarında túsindiriw kónlikpelerin rawajlandıradı; eksperimental kónlikpe hám uqıplardı qalıplestiredi hám jetilistiredi; óz jumısın jobalastırıw hám ózin-ózi qadaǵalaw kónlikpelerin payda etedi; miynetti húrmet etiw hám súyiwdi tárbiyalaydı. Bul jumıs ulıwma tárbiya, shaxstı hár tárepleme rawajlandırıw, zamanagóy óndiristegi jumısqa tayarlaw, eń tiykarǵısı, mektep oqıtıwshılarınıń tábiyattı tanıw dúnya qarasın qalıplestiriwge xızmet etedi.

Адебиеттер

1. Аршанский Е.Я. О химическом эксперименте в гуманитарных классах. // «Химия в школе». 2012. №2. –С. 63 - 67.

2. Алексинский В.Н. Занимательные опыты по химии. - М.: «Просвещение», 2000. –С. 127.

3. Амирова А.Х. Демонстрационный и ученический эксперимент в практике обучения химии. // «Химия в школе». 2014. №6. -С. 62-66.

4. Onlayn-servisa «Облако знаний» (school.oblakoz.ru).

REZYUME. Maqolada kimyo fanini o'rganishda laboratoriya usullaridan foydalanish zarurati muhokama qilinadi. Shuningdek, tabiatni ilmiy o'rganishda laboratoriya ishlarining alohida hissasi va ahamiyati ochib beriladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматривается необходимость использования лабораторных методов при изучении химии, раскрывается особый вклад и значение лабораторных работ в научном изучении природы.

SUMMARY. The article discusses the need to use laboratory methods in the study of chemistry and reveals the special contribution and importance of laboratory work in the scientific study of nature.

DIQQATNI RIVOJLANTIRUVCHI DIDAKTIK VOSITALAR BILAN ISHLASH METODIKASI (TIBBIY KIMYO FANI MISOLIDA)

N.S.Safarova – *assistent o'qituvchi*

Buxoro davlat tibbiyot instituti

Tayanch so'zlar: diqqat, diqqatni jamlash, diqqatni ushlab turish, diqqat hajmi, diqqatni taqsimlash, didaktik o'yinlar va vositalar, matn bilan ishlash.

Ключевые слова: внимание, концентрация, поддержание внимания, устойчивость внимания, распределение внимания, дидактические игры и средства, работа с текстом.

Key words: attention, concentration, attention maintenance, attention stability, attention distribution, didactic games and tools, work with text.

Kirish. Tibbiy ta'limning asosiy vazifalaridan biri bu yaxshi klinik kompetensiyaga, ijtimoiy aloqalar ko'nikmasiga ega bo'lgan tibbiyot mutaxassisini yetishtirib chiqarishdir. Chunki bu xislatlarning o'zaro uyg'unligi sog'liqni saqlashning murakkab muammolarini yechishda juda muhim o'rin tutadi. Tibbiyot oliygohida o'rganiladigan tibbiy kimyo fani o'zining juda katta informatsion bazasi tufayli talabalarni qo'rqitadigan "yovuz" rolini o'ynab kelmoqda. Fogel (1993) aytishicha oliygohdagi har bir fan o'zini tibbiyotga aloqador eng muhim qismi ekanligini ta'kidlaydi va talabalar oldiga shunday talablar qo'yadiki, oxir oqibat talaba "aslida bu fan menga kerakmi o'zi" degan savolni o'ylab qoladi [1].

Mana shunday muammolar bilan bir qatorda talabalarda so'nggi o'n yillikning eng muhim muammolaridan biri bo'lib qolgan diqqatning yetishmovchiligi "kasalligi" ham ko'ndalang bo'lib turadi. Kognitiv jarayon (biluv jarayoni)-larning asosiy qismi diqqat bo'lib, shubhasiz u bolalarning "atrofdagi voqelikka yo'naltirish va insonning ongli tajribasining mazmunini tanlashni" ta'minlovchi bolalarning bilim faoliyatini tashkil etishda ishtirok etadi [2].

Adabiyotlar tahlili. Diqqat – subyektning asosiy ma'lumotlarini idrok etish va berilgan vazifalarni bajarish uchun tayyorgarlik jarayoni va holatidir [3]. Diqqatning bola tarbiyasidagi o'zmi muammolariga qaratilgan juda ko'p ilmiy ishlar mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan olib borilgan: T.Ribo, B.G.Ananev, A.V.Zaporozhes, A.N.Leontev, S.P.Rubinshteyn, V.Vundt. Rus psixologi N.F.Dobrinin shuni ta'kidlab o'tadiki, diqqat ruhiy faoli-

yatning o'ziga xos turi bo'lib, u yoki bu faoliyatni tanlash va amalga oshirish jarayonida namoyon bo'ladi [4].

Material va metodlar: tibbiyot oliy o'quv yurtlari o'qituvchi va talabari bilan so'rovnomalar o'tkazish; tibbiy kimyo fanini o'qitishda talabalarda turli kimyoviy qonuniyatlar va jarayonlarga doir o'zlashib qolgan xato tasavvurlarni o'rganish va tahlil qilish; talabalarning dars vaqtida didaktik o'yinlarni bajarishining optimal vaqtini aniqlash; topshiriqlar mazmunida integrativ aloqalarni shakllantirish yo'llarini aniqlash.

Muhokama. Diqqatning quyidagi xususiyatlari o'rganiladi:

Diqqatni jamlash – bu odamning o'z faoliyatidagi asosiy narsaga e'tibor qaratish qobiliyati bo'lib, hozirda hal qilinayotgan vazifa doirasidan tashqarida bo'lgan barcha narsalardan chalg'itish.

Diqqatni ushlab turish, jamlangan diqqatni ma'lum bir faoliyat uchun zarur bo'lgan vaqt davomida yetarli darajada ushlab turish va chalg'itish, faoliyatga tasodifiy aralashishga qarshi tura olish qobiliyati.

Diqqat hajmi bir vaqtning o'zida bir xil ravshanlik va aniqlik bilan idrok etilishi mumkin bo'lgan ob'ektlar soni bilan tavsiflanadi.

Diqqatni taqsimlash - bu ikki yoki undan ortiq turli xil faoliyat turlarini (bir nechta harakatlarni) bir vaqtning o'zida muvaffaqiyatli bajarish (birlashtirish) qobiliyati bilan bog'liq xususiyatdir.

Diqqatning ko'chishi subyektning bir faoliyatdan ikkinchisiga, bir harakatdan ikkinchisiga ataylab o'tishida namoyon bo'ladi. Ko'chish ongli xatti-harakatlar dasturi

yoki o'zgaruvchan sharoitlarga muvofiq yangi faoliyat bilan shug'ullanish zarurati yoki dam olish maqsadida amalga oshirilishi mumkin.

Demak, diqqatning har bir xususiyati va o'zgarishi o'ziga xos ruhiy jarayon ekan, ularni o'rganib talabalarning sifatli bilim olishi uchun to'g'ri yo'naltira olishimiz zarur.

Ko'pgina adabiyotlarda bunday qarashlarning tub ildizini o'rganib chiqilgan va ularning optimal yechim sifatida didaktik o'yinlarni qo'llash tavsiya qilingan.

Didaktik o'yinlarning pedagogik usul sifatida rivojlanishi o'yin faoliyatiga qiziqishning paydo bo'lishi, aniqrog'i uning bolalarga ta'siri, o'yin asosida ulkan rivojlanish imkoniyatlarini ko'rgan amaliyotchi o'qituvchilar tomonidan sodir bo'ldi [5].

O'quv jarayoniga didaktik o'yinlarni qo'llash talabalarining fanni o'rganishga bo'lgan ishtiyoqini oshiradi va kimyoni tushunish uchun yangi bosqichdagi sharoitlarni yaratib beradi; didaktik materiallar o'quv fanining mazmuni boyitadi va bunday yondashuv tibbiyot oliy o'quv yurtlarida kimyoviy ta'limni modernizatsiya qilish imkonini beradi va talabalarning kasbiy qobiliyatlarini rivojlantirishni yuqori sifat darajasiga ko'taradi.

Quyida didaktik materiallar vositasida olib boriladigan "Nuklein kislotalar" mavzusidagi mashg'ulot metodikasi keltirib o'tamiz:

Ushbu mashg'ulot turi amaliy – seminar bo'lib unda asosan o'tilgan nazariy mashg'ulotda olingan bilimlar mustahkamlanadi. Bunda talabalarning diqqatini yangilovchi va uning hajmini oshiruvchi usullardan biri "Matn bilan ishlash" dan unumli foydalaniladi.

Matnda qoldirib ketilgan so'zlarni toping.

Hujayralarda ... xil turdagi nuklein kislotalar mavjud. Bu biopolimerlar ... kabi monomerlardan iborat. Har bir monomer ..., ..., lardan iborat. Bu tarkibiy qismlar o'zaro ... bog'lar yordamida bog'langan. DNK molekulasiga quyidagi azot asoslari kiradi ... RNK molekulasiga esa quyidagi azot asoslari kiradi ... Pirimidin asoslari komplementar juft hosil qilishi uchun ... (laktam) tautomer holatida bo'lishi shart, aks holda mutatsiya ro'y beradi. Inson genomini o'rganish proyeksi ... (1990) yilda o'z ishini boshlagan va unga mashhur olim ... (Djeyms Uotson) rahbarlik qilgan.

Shuningdek, "Nima o'zgardi?" savolli jadval tarqatiladi. Unda to'liq ma'lumot berilgan bo'ladi. Talabalar ikki daqiqa davomida undagi ma'lumotlarni eslab qolishga harakat qilishadi. So'ng talabalarga bo'sh jadval tarqatiladi. Talabalar uni esda qolgan ma'lumotlar bilan to'ldirishga harakat qilishadi.

Jadvalni tegishli yozuvlar bilan to'ldiring.

NK turi	Hujayrada joylashuvi	Nukleotidlar	
		Uglevod	Azotli asos

Keyingi vazifada berilgan ikki variantdan to'g'risini tanlash imkoni beriladi:

Tog'ri javob variantini tanlang

1. Nuklein kislotalarning monomerlari (aminokislota, nukleotid)
2. Nukleozid tarkibiga nimalar kiradi? (aminokislota, azotli asos, fosfat kislota, uglevod)
3. Komplementarlik qoidasini kim kashf etgan? (Uotson, Chargaff)

4. DNK qanday tuzilishga ega? (1 ta zanjir, qo'sh spiral)

5. Nuklein kislota zanjirida pirimidin asoslari qanday tautomer holatida bo'ladi? (102actam, laktim)

6. DNK RNK dan qaysi azotli asos bilan farq qiladi? (timin, uratsil)

Yana bir qiziqarli va guruh bo'lib qatnashish imkonini beruvchi "Qopdagi mushuk" didaktik o'yinidir. Bunda har guruh tegishli savollar to'plamidan ma'lum bir murakkablikdagi savolni o'zlari tanlab olishadi. Javob to'g'ri bo'lsa

"Qopdagi mushuk"

Biopolimerlar

Oqsillar	10	20	30
Uglevodlar	10	20	30
Nuklein kislotalar	10	20	30
Biopolimerlar tibbiyotda	10	20	30

Oqsillar:

10. Tirik organizmlarda asosan necha xil aminokislota uchraydi? (Asosan 20 xil)

20. Glitsinning sistematik nomini ayting. (2-aminoetan kislota)

30. Aromatik aminokislotalarga misol keltiring? (Fenilalanin, tirozin)

Uglevodlar:

10. Nima sababdan inson organizmi sellobiozani hazm qila olmaydi? (Chunki inson organizmida sellobiozani hazm qiluvchi ferment – β -glikozidaza mavjud emas)

20. Laktoza molekulasi qanday monosaxaridlardan iborat? (D-galaktopiranoza va D-glyukopiranoza)

30. Poluasetal gidrosil guruhi qanday nomlanadi? (glikozid)

Nuklein kislotalar

10. DNK qo'sh spiralini kim va qachon aniqlagan? (1953 yilda Dj. Uotson va F.Kriklar aniqlashgan)

20. Fosfodiefir bog'lari nuklein kislota zanjirining qanday qismlarini o'zaro bog'laydi? (molekuladagi uglevod qoldiqlarini o'zaro bog'laydi)

30. Timinning qaysi tautomeriyasi adenin bilan komplementar juft hosil qila oladi? (Laktam holati)

Biopolimerlar tibbiyotda

10. Birinchi marta hujayra yadrosida topilgan biopolymer qanday ataladi? (Nuklein kislota)

20. Eng birinchilardan bo'lib laboratoriyada sintez qilingan polipeptid nomini toping. U qonni to'xtatish va bachadon qisqarishi uchun ishlatiladi. (Oksitotsin)

30. Gialuron kislota qanday xususiyatiga ko'ra kosmetologiyada ishlatiladi? (teri namligini saqlaydi, uni bakteriyalar kirishidan to'sadi)

Natijalar. Yuqorida keltirilgan didaktik vositalarning talabalarning diqqatini tortish va uni darsni asosiy mazmunini o'zlashtirishga qarata oladi degan xulosaga keldik. Bu tajriba – sinov testlarida ham o'z natijasini ko'rsatdi [6].

1. Talabalarning dars jarayonida bilimlarni mukammal egallashi va uni amalda qo'llay olish uchun o'qituvchi "axborotni yetkazib berish" usulidan voz kechi kerak;

2. Dars jarayonini to'g'ri tashkillashtirish uchun eng birinchi qilinadigan harakat talabalarning diqqatini jalb qilish va ularning bugungi oladigan bilimlari juda muhim ahamiyat kasb etishini tushuntira olish zarur. Buning uchun mavzu doirasidagi qiziqarli ma'lumotlarni topib talabaga

o'ziga xos tarzda yetkaza olish kerak. "O'z kloningizga ega bo'lishni xohlarmidingiz? (Nuklein kislotalar mavzusida)" yoki "Sizningcha, nima uchun Alyaskada yashovchi aholi yurak-qon tomir kasalliklariga eng kam chalinadi? (Lipidlar mavzusida)".

3. Maktab o'quvchilarining bilimini tekshirish uchun qo'llaniladigan PISA topshiriqlarida matnli savollar juda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki aynan matnli savol diqqatning qanchalik rivojlanganligini belgilab bera oladi. Bu tajribani oliygoh talabalariga qo'llash ham foydadan xoli emas.

Bu xulosalar tibbiy kimyo fanini o'qitishda qo'llaniladigan topshiriqlarni qayta ko'rib chiqish va ularni diqqatni rivojlantirish mazmunini boyitishga undadi.

Xulosa. O'z oldiga talabalarni nafaqat tegishli ko'nikma va malakalar yordamida kompetentligining oshishi, balki kimyo va boshqa klinik fanlar doirasida ijodkorlikning ortishi, tanqidiy fikrlashning rivojlanishini xohlaydigan o'qituvchilar uchun quyidagi yechimlarni taklif qildik.

1. Didaktik o'yinlarni mavzular kesimida tuzib, ularni talabalar ongida shakllangan ba'zi noto'g'ri yondashuvlar (stereotiplar)ni to'g'rilaydigan shaklga keltirish;

2. Bunday mazmundagi topshiriqlarni oddiydan murakkabga qarab saralash va dars jarayonida birdan beshtagacha bo'lgan miqdorda berib borish;

3. Topshiriqlarni bajarishga 10-12 daqiqadan oshmagan holda vaqt belgilash.

Adabiyotlar

1. Rangachari P. K. Basic sciences in an integrated medical curriculum: the case of pharmacology //Advances in Health Sciences Education. – 1997. – T. 2. – C. 163-171.

2. Алеханова Е.М. Развитие произвольного внимания у старших дошкольников// Научное отражение. 2019.№4 (18). - С. 5–6.

3. Большой психологический словарь / под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. 4-е изд., расширенное. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2009. –С. 811.

4. Лебедева М. А., Иванова В. А. Развитие внимания у детей старшего дошкольного возраста //Международный журнал прикладных и фундаментальных исследований. 2015. №. 12-9. – С. 1704-1706.

5. Тупикина Д. В., Мартынова Н. В., Гурьянова И. В. Дидактические игры как средство развития внимания детей старшего дошкольного возраста //Современное педагогическое образование. 2018.– №. 3. – С. 98-102.

6. Safarova N. S. Some ways to increase the educational and conscious activity of students of medical institutes in chemistry classes //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences. 2020. – T. 2020.

REZYUME. Maqolada tibbiyot oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan kimyo fanlari, ayniqsa, tibbiy kimyo fanini o'qitishda didaktik o'yinlarning qo'llanilishi muammolari, ularning talabalarning o'qishga bo'lgan diqqatini oshirib, ularning klinik tafakkurini rivojlantirishiga hissa qo'shishi haqida yoritilgan. Shuningdek, bunday topshiriqlarni tuzish va qo'llash metodikalari ham berib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются проблемы использования дидактических игр в преподавании химии, особенно медицинской химии, в медицинских вузах, а также их вклад в повышение внимания студентов к обучению и развитие их клинического мышления. Также приводятся методы создания и применения таких заданий.

SUMMARY. This article discusses the problems of using didactic games in teaching chemistry, especially medicinal chemistry, in medical schools and their contribution to increasing students' attention to learning and developing their clinical thinking. The methods of creation and application of such tasks are also given.

AKMEOLOGICALIY JANTASIY TIYKARINDA DENE TARBIIYASI OQITIVSHILARININ TALIM-TARBIIYA PROCESIN JOYBARLASTIRIW

A.K.Utepbergenov – *biologiya ilimleriniñ kandidati*
Ajiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so'zlar: akmeologik yondashuv, jismoniy tarbiya, o'qituvchi, ta'lim jarayoni, kasbiy kompetentlik, innovatsion pedagogika, pedagogik texnologiyalar, shaxsiy rivojlanish, ijodiy qobiliyatlar.

Ключевые слова: акмеологический подход, физическое воспитание, учитель, образовательный процесс, профессиональная компетентность, инновационная педагогика, педагогические технологии, личностное развитие, креативные способности.

Key words: acmeological approach, physical education, teacher, educational process, professional competence, innovative pedagogy, pedagogical technologies, personal development, creative abilities.

Kirisiw. Ásirimizdiñ texnologiyalıq rawajlanıwı jedellik penen ótip atrǵan dáwirde hár bir kásip iyesi, sonıń menen birge, jámiyettiń belsendi aǵzası óziniń kásiplik hám jeke pazıyetlerin joqarı dárejede qalıplestiriw hám ayqın kórsetiw qásiyetine iye bolıwı kerek. Zaman da, sociallıq-ekonomikalıq rawajlanıw da sonı talap etpekte. Sebebi, Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2017-jılı 20-aprelde járiyalanǵan «Joqarı bilimlendiriw sistemasın bunnan bılay da rawajlandırıw ilajları haqqında»ǵı qararında: «...pedagog kadrıların kásiplik sheberligi, sapası hám dárejesin úziksiz joqarılatıw,...qánigeligin arttırıw» zárurlıǵı, bul ushın bolsa «...joqarı bilimlendiriwdiń ruwxıy-ádep-ikramlılıq mazmunın arttırıw, student-jaslarǵa ǵárezsizlik ideyalarına,

joqarı ruwxıylıq hám adamgershiliktiń milliy dástúrlerine sadıqlıq ruwxın tereń sındırıw, olarda ideya hám ideologiyalarǵa qarsı immunitet hám sın kózqarastan pikirlewdi bekkemlew boyınsha keń kólemli aǵartıwshılıq hám tárbiyalıq jumislardı alıp barıw» zárurlıǵı biykarǵa atap ótilmegen.

Dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń kásiplik iskerligi nátiyjeliligi kóbirek olardıń pedagogikalıq sheberligi, ilimiy-tájiriye kompetentligi hám jeke kámálǵa erisiw dárejesine baylanıslı boladı. Búgingi kúnde dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń qalıplesiw kreativlik qábiletleri hám kásiplik kompetenciýalarınıń qalıpleskenlik dárejesin anıqlaw úlken áhmiyetke iye. Usı kriteriyalar tiykarında

dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń tálim procesindegi nátiyjeliligi hám rawajlanıw imkaniyatları bahalanadı [1, 3].

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Tájiriye dawamında pedagogikalıq analiz, anketa ótkeriw, ekspert bahalaw hám pedagogikalıq eksperiment, kognitiv-pragmatikalıq klassifikaciyalaw, statistikalıq analiz, intervyu, nátiyjelerdi matematikalıq-statistikalıq analizlew usıllarınan paydalanıldı. Tájiriye obyektı sıpatında dene tárbiya oqıtıwshıları hám pedagogika baǵdarında oqıp bilim alıwshı talabalar tańlap alındı.

Paydalanılǵan ádebiyatlardı analizlew nátiyjeleri, dene tárbiya hám pedagogika tarawındaǵı zamanagóy tájiriyeler akmeologiyalıq jantasıwdıń nátiyjeliligin tastıyıqlaydı. Mısalı, Q.Abdurahmonov [1] miynetinde pedagogikalıq sheberlik hám innovaciyalardıń kásiplik rawajlanıwındaǵı áhmiyeti kórsetip ótilgen. Sonday-aq, Sh.Nasriddinov [2] tárepinen dene tárbiya hám sport pedagogikasına tiyisli tájiriyeler oqıtıwshılardıń kásiplik kompetenciyasın asırıwda hár qıylı innovaciyalıq metodlardan paydalanıw zárúrligin atap ótken.

Bunnan tisqari, T.Pashkova [4] óz miynetinde pedagoglardıń kásiplik rawajlanıwında psixologiyalıq hám pedagogikalıq faktorlardıń roli analizlegen. R.Nazarov [3] bolsa, akmeologiyanıń tiykarǵı principlerin hám olardıń pedagogika tarawında engiziliwi hám qollanılwı haqqında keńnen bayan etken.

Usı analiz nátiyjeleri ótkerilgen tájiriyebeniń teoriyalıq tiykarı sıpatında qabil etilip, dene tárbiyası oqıtıwshılardıń akmeologiyalıq jaqtan jantasıw tiykarında tayarlawda keńnen paydalanıladı.

Talıqlaw. Dúnya júzi boylap bilimlendiriw tarawlarında dene tárbiyası oqıtıwshısınıń kásiplik hám individual rawajlanıwına erisiwine qaratılǵan akmeologiyalıq jantasıw ámelıyatqa keń túrde engizilmekte. AQShtıń Michigan universiteti “K-12 Dene tárbiya standartları”, Singapur Milliy tálim institutınıń “Kásiplik rawajlanıw ushın birgeliktegi video talıqlaw hám analizleniwshi ortalıq” veb-platforması, Qubla Koreya Milliy izertleniw asociaciyasınıń “Kásiplik rawajlanıw dástúrińiń orta arnawlı dene tárbiya oqıtıwshılarınıń turmıs kónlikpelerine úyretiw ámelıyatqa tási” jobası, Ullı Britaniya Birmingem universiteti “Dene tárbiya oqıtıwshılarınıń jaslardıń dóretiwshilik rawajlanıwına baǵdarlanǵan dene tárbiyası hám mektep sportına kómelesiw ushın úzliksiz kásiplik rawajlanıwı” jobası, Finlyandiyanıń Shıǵıs Finlyandiya universiteti “Finlyandiya mekteplerinde fizikalıq iskerlikti oqıtıwǵa integraciyalasıw” boyınsha teoriyalıq bilimler hám oqıtıwshılardıń tájiriyelerin arttırıw dástúrlerinde interaktiv tálim, reflektiv-ámeliy hám innovaciyalıq oqıtıw usılları arqalı óz kásibiniń (“acme” – shoqqı, “logos” – ilim, pán) eń joqarı shoqqısına erisiw, dene tárbiyası arqalı háreket kónlikpeleri, kognitivlik ózlestiriw hám emociyalıq intellekti birlestiriwge baǵdarlanǵan ámeliy proektlerdi qollanıwǵa qaratılǵan sistemalı túrdegi jumıslar ámelge asırılmaqta [4].

Akmeologiyanıń áhmiyetli wazıypası insan rawajlanıwınıń túrli jas dáwirlerinde óz imkaniyatların tolıq kórsete alıw qábiletin anıqlaw hám ilimiy jaqtan tiykarlawdan ibarat.

Atap aytqanda, pedagogikalıq akmeologiya, áskeriy akmeologiya, basqarıw akmeologiyası, medicina akmeologiyası, iskerlik akmeologiyası, ekonomikalıq

akmeologiya, huqıq akmeologiyası sıyaqlı bir qatar baǵdarlar jedel rawajlandı hám rawajlanbaqta.

Akmeologiya – shaxstıń kásiplik hám sociallıq rawajlanıwın úyreniwshi pán sıpatında oqıtıwshılardı tayarlawda áhmiyetli orın iyeleydi.

Akmeologiyalıq jantasıw pedagoglardıń jumıs iskerliginde nátiyjelerge erisiw hám rawajlanıw jolların belgilep beriwge járdem beredi. Akmeologiyalıq jantasıw pedagoglardıń potencialın rawajlandırıw, dóretiwshilik qábiletlerin asırıw hám olardıń jeke hám kásiplik bilimlerin hám tájiriyelerin rawajlandırıwǵa unamalı tásir jasadı [1, 2].

Zamonagóy jámiyette tálim-tárbiya procesine qoyılıp atırǵan jańa talaplar, pedagog kadrlardan joqarı kásiplik kompetentlik hám innovaciyalıq bilimlerde talap etedi. Sonlıqtan, dene tárbiyası oqıtıwshıları tálim-tárbiya procesin joybarlastırıw barısında akmeologiyalıq principlerge ámel etiwleri tiyis. Bunda olardıń pedagogikalıq sheberligi, innovaciyalıq texnologiyalardan paydalanıw qábileti hám dóretiwshilik uqıplılıqları áhmiyetli orın iyeleydi.

Nátiyjeler. Izertlew nátiyjelerine kóre, akmeologiyalıq jantasıw tiykarında dene tárbiyası oqıtıwshılardıń tayarlaw tómendegishe ústinliklerge erisiwge iye ekenligi anıqlandı:

1. **Kásiplik kompetentlikti rawajlandırıw** – oqıtıwshılardıń jeke hám kásiplik rawajlanıwın támiyinlewshi metodlar islep shıǵıladı.

2. **Kreativlik qábiletlerdi qalıplestiriw** – innovaciyalıq hám dóretiwshilik qábiletleri arqalı pedagoglardıń óz betinshe pikirlew qábiletleri jaqsılanadı.

3. **Innovaciyalıq pedagogikalıq texnologiyalardan paydalanıw** – tálim-tárbiya procesinde xabar texnologiyaları hám zamanagóy metodikalıq qollanıladı.

4. **Motivaciyalawshı faktorlardı kúsheytiw** – oqıtıwshılardıń óz ústinde islewleri hám kásiplik kámal tabıwlarına baǵdarlanǵan is-rejeler islep shıǵıladı.

Dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń kásiplik tayarlıqları kollektivlik jumıs usılları hám ámeliy shınıǵıwlar arqalı jáne rawajlanadı hám bekkemlenedi. Sonday-aq, olardıń psixologiyalıq turaqlılıǵın asırıw boyınsha arnawlı treningler ótkerildi. Usılar tiykarında, kásiplik kompetentlik hám dóretiwshilik qábiletlerdi rawajlandırıw boyınsha kriteriyalar islep shıǵıldı.

Juwmaq. Shaxstıń ózin-ózi dóretiwshilik jaqtan kórsetiwın ańlatıwshı akmeologiyalıq túsinik áyyemgi filosof hám oyshılar Platon, Leonardo da Vinchi, Al Xorezmiy, Ibn Sina, Jalaliddin Rumiy, Bahawatdin Naqshband, V.S.Solovev, N.O.Losskoy, N.I.Pirogov, V.M.Bexterev iskerligi menen de tıǵız baylanıslı.

Tájiriye nátiyjeleri boyınsha akmeologiyalıq jantasıw dene tárbiya oqıtıwshılarınıń kásiplik tájiriyelerin asırıwda nátiyjeli metodlardıń biri bolıp esaplanadı. Bunnan tisqari, kreativlik qábiletlerdi qalıplestiriw hám bahalaw kriteriyaları tiykarında oqıtıwshılardıń rawajlanıw dárejesi hám kásiplik kompetentligi anıqlandı. Usı jantasıw oqıtıwshılardıń kásiplik rawajlanıwına kómelesip, tálim-tárbiya procesin nátiyjeli shólkemlestiriw imkaniyatın jaratıp beredi. Ol bilimlendiriw procesin nátiyjeli joybarlastırıw, motivaciyanı rawajlandırıw hám zamanagóy bilimlendiriw talaplarına beyimlestiriwdi támiyinleydi. Dene mádeniyatı qánigelerin tayarlaw sistemasına akmeologiyalıq principlerdi engiziw bilimlendiriwdiń sapasın arttırıwdıń tiykarǵı faktori bolıwı múmkin.

Ádebiyatlar

1. Абдурахмонов Қ. Педагогик маҳорат ва инновациялар. – Тошкент, 2020.
2. Насриддинов Ш. Жисмоний тарбия ва спорт педагогикаси. – Нукус, 2019.
3. Акмеология асослари. Таҳририят: Назаров Р. – Тошкент, 2021.
4. Pashkova T. Psychological and pedagogical aspects of teacher professional development. – Moscow, 2018.

REZYUME. Maqolada jismoniy tarbiya o'qituvchilarini akmeologik yondashuv asosida ta'lim-tarbiya jarayonini loyihalash xususiyatlari tahlil qilinadi. Akmeologiya fanining asosiy tamoyillari va ularning jismoniy tarbiya o'qituvchilari kasbiy kompetentligini shakllantirishdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Shuningdek, innovatsion texnologiyalar va individual yondashuvlar orqali ta'lim jarayonini samarali tashkil etish usullari tahlil etiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются особенности проектирования образовательного процесса учителей физического воспитания на основе акмеологического подхода. Рассматриваются основные принципы акмеологии и их значение в формировании профессиональной компетентности учителей физического воспитания. Также анализируются методы эффективной организации образовательного процесса через инновационные технологии и индивидуальный подход.

SUMMARY. This article analyzes the features of designing the educational process of physical education teachers based on the acmeological approach. The main principles are considered of acmeology and their significance in the formation of professional competence of physical education teachers. Methods of effectively organizing are also analyzed the educational process through innovative technologies and an individual approach.

PSIXOLOGIYA ILIMLERI

БОЛАЛАРДА ХУЛҚ-АТВОР БУЗИЛИШЛАРИНИ КОРРЕКЦИЯ ҚИЛИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВА УЛАРНИНГ САМАРАДОРЛИГИ

К.Я.Бахронова – доцент

Бухоро инновацион таълим ва тиббиёт университети

Таянч сўзлар: когнитив қайта қуриш, когнитив реструктуризация, когнитив-бихевиорал терапия, хулқ-атвор бузилишлари, психологик коррекция, стресс бошқаруви, психотерапия, когнитив ёндашув.

Ключевые слова: когнитивная реструктуризация, когнитивно-поведенческая терапия, поведенческие нарушения, психологическая коррекция, управление стрессом, психотерапия, когнитивный подход.

Key words: cognitive restructuring, cognitive-behavioral therapy, behavioral disorders, psychological correction, stress management, psychotherapy, cognitive approach.

Кириш. Ҳозирги замон жамиятида болалар ва ўсмирлар ўртасида хулқ-атвор бузилишлари кенг тарқалган муаммолардан бири бўлиб, бу нафақат педа-гогик, балки ижтимоий ва психологик нуқтаи назардан ҳам долзарб ҳисобланади. Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти маълумотларига кўра, дунёнинг ҳар тўртинчи боласи ёки ўсири турли даражадаги хулқ-атвор бузилишларидан азият чекади.

Ушбу бузилишлар нафақат боланинг шахсий ривожланишига, балки унинг оиласи ва жамиятдаги муносабатларига ҳам салбий таъсир кўрсатади. Шунинг учун, самарали коррекция технологияларини ишлаб чиқиш ва уларни амалиётга татбиқ этиш муҳимдир. Ушбу муаммони ҳал қилиш, нафақат ижтимоий соҳада, балки психологик ва педагогик тадқиқотларда ҳам долзарб вазифа бўлиб қолмоқда.

Хулқ-атвор бузилишларининг классификацияси ва сабабларига тўхталадиган бўлсак: Хулқ-атвор бузилишлари турли ёшдаги болалар ва ўсмирларда намоён бўлади. Психология ва педагогикада бу бузилишлар турли типларга ажратилади:

1. Агрессив хулқ-атвор – бошқаларга зиён етказишга мойиллик.

2. Гиперактивлик ва диққатнинг тақсимланиши – беқарор ҳаракатлар ва диққат топишда қийинчиликлар.

Ушбу бузилишлар кўпинча генетик, экологик ёки ижтимоий омилларга боғлиқ бўлади. Масалан, оилалардаги психологик иқлим, ўқув муассасаларидаги муносабатлар ёки фарзанд тарбиясида йўл қўйилган хатолар асосий сабаблар сифатида келтирилади.

Хулқ-атвор бузилишлари турли йўналишларда намоён бўлиши мумкин. Улар одатда қуйидаги турларга ажратилади:

1. Ижтимоий-номақбул хулқ-атвор: Жамият қоидаларига зид бўлган хатти-ҳаракатлар (масалан, ўғрилиқ, ўқишга бефарқлик).

2. Агрессия ва таъсирчанлик: Жисмоний ёки вербал агрессия, бошқаларга зарар етказишга мойиллик.

3. Гиперактивлик ва диққатни топлаш муаммолари: Бундай болаларда беқарорлик, вазифаларни ўз вақтида бажаришда қийинчиликлар кузатилади.

4. Эмоционал бузилишлар: Кўрқув, депрессия, ўзини ёлғиз ҳис қилиш, ижтимоий ўйинларда қатнашишдан қочиш.

5. Субординация бузилишлари: Ўқитувчилар ёки катталарга бўйсунмаслик, қоидаларни қасддан бузиш ҳолатлари [2].

Хулқ-атвор бузилишларининг келиб чиқиш сабаблари кўпинча қуйидагилар билан боғлиқ:

Ижтимоий факторлар: оиладаги муаммоли муносабатлар, ижтимоий қийинчиликлар, қашшоқлик.

Биологик омиллар: мия ривожланиши билан боғлиқ патологиялар, генетик ёки неврологик бузилишлар.

Психологик омиллар инсоннинг ҳис-туйғулари, фикрлаш жараёнлари ва руҳий ҳолатига таъсир қиладиган муҳим жиҳатлардан бири ҳисобланади. Бундай омиллар шахснинг қарор қабул қилиш қобилиятига, муомала маданиятига ва атрофдагилар билан муносабатларига таъсир кўрсатиши мумкин.

Психологик омиллар: паст даражадаги эмоционал интеллект, стресс ёки руҳий босим.

Эмоционал интеллект – бу инсоннинг ўз ҳис-туйғуларини англаш, бошқариш ва бошқаларнинг ҳис-туйғуларини тушуниш қобилиятидир. Эмоционал интеллект паст даражада бўлганда, инсон:

Ўз ҳис-туйғуларини бошқара олмаслиги мумкин. Масалан, у осонгина ғазабланиб кетиши ёки қайғуни енгишда қийналиши мумкин. Атрофдагиларнинг ҳис-туйғуларини тушунмаслиги сабабли муомала жараёнида муаммолар юзага келиши мумкин. Иш жойида ёки шахсий ҳаётда стресс ва тушқунлик ҳолатига тушиши мумкин. Низоларни ҳал қилишда қийинчиликларга дуч келиши, ёлғизлик ҳиссини кечириши мумкин.

Стресс – инсоннинг турли муаммоларга ва қийин вазиятларга жавоб реакциясидир. У қисқа муддатли ёки узок муддатли бўлиши мумкин. Жуда катта стресс инсоннинг жисмоний ва руҳий саломатлигига жиддий таъсир кўрсатади [3].

Стрессга олиб келадиган омиллар қуйидагилар бўлиши мумкин:

Катта юкламалар, масалан, ишдаги ёки ўқишдаги талаблар; Шахсий муаммолар, оилавий низолар ёки молиявий қийинчиликлар; Ўзини намоён қила олмаслик, бошқалар томонидан танқид қилиниши; Узлуксиз руҳий босим ва хавотир.

Стресс ҳолатида одамлар турлича ҳаракат қилади. Кимдир уни енгиш учун спорт билан шуғулланса, бошқалар ёлғизликка чек қўйиш учун ижтимоий ҳаётдан узилади. Агар стресс тўғри бошқарилмаса, у депрессия, кўрқув, ишга бўлган қизиқишнинг йўқолиши ва ҳатто жисмоний касалликларга олиб келиши мумкин.

Рухий босим инсоннинг руҳий саломатлигига таъсир этувчи ташқи ва ички факторлардан келиб чиқади. Бундай босим жисмоний ва руҳий чарчашга, асабийликка, ишга бўлган қизиқишнинг йўқолишига ва ҳатто уйқусизликка сабаб бўлиши мумкин [4].

Рухий босимни юзага келтирувчи омиллар қуйидагилар:

Оилавий ва ишдаги юкламалар; Жамиятдаги талабларга жавоб беришга уриниш; Очиқ муносабатларнинг йўқлиги, яъни ҳис-туйғуларни баён қила олмаслик; Катта масъулият ва муваффақиятга эришишга бўлган босим.

Коррекция технологиялари:

Хулқ-атвор бузилишларини бартараф этиш ёки энгиллаштириш учун қўлланиладиган технологиялар турли хил ёндашувларни ўз ичига олади:

Хулқ-атвор бузилишларини бартараф этиш ёки энгиллаштириш учун қўлланиладиган энг самарали усуллардан бири когнитив-бихевиорал терапия (КБТ) ҳисобланади. КБТ – бу психологик муаммоларни ҳал этишга йўналтирилган, илмий асосланган ва мантикий ёндашув бўлиб, у инсон тафаккури, ҳис-туйғулари ва хулқ-атвори ўртасидаги ўзаро боғлиқликни тушунишга қаратилган. Бу терапия турли ёш гуруҳларидаги болаларларга мослаштирилиши мумкин ва айниқса, депрессия, хавотирлик бузилишлари, обсессив-компульсив бузилиш (ОКБ), стресс ва травмадан кейинги стресс бузилиши (ТКСБ) каби ҳолатларни даволашда кенг қўлланилади [1].

КБТ усуллари орқали болалар ўзларининг салбий фикрлаш механизмларини англашни ва уларни ижобий, рационал фикрлар билан алмаштиришни ўрганадилар. Бу усулда болага ўз хатти-ҳаракати учун жавобгарлик ҳиссини шакллантириш ва унинг оқибатларини тушуниш ўргатилади.

жумладан:

1. Когнитив қайта қуриш (когнитив реструктуризация) – бу усул инсоннинг салбий фикрларини таҳлил қилиш ва уларни ҳаққонийроқ, конструктив фикрлар билан алмаштиришни ўз ичига олади.

2. Экспозицион терапия – айниқса, фобиялар ва хавотирли бузилишларни даволашда қўлланилади. Бунда болалар ўз қўруқларига аста-секин дуч келиб, уларга нисбатан чидамликни оширади.

3. Бихевиорал тажриба (поведенческий эксперимент) – болалар ўзининг тасаввурларини амалда синовдан ўтказиш орқали уларнинг ҳақиқийлигини баҳолайди.

4. Релаксация ва диққатни йўналтириш техникалари – стрессни камайтириш ва эмоционал ҳолатни барқарорлаштириш учун махсус усуллардан фойдаланилади [1].

КБТни самарали татбиқ этиш учун доимий равишда мутахассис билан ишлаш ҳамда уйга топшириқлар орқали олинган билимларни амалиётда қўллаш муҳим аҳамиятга эга. Бундай ёндашув болаларларга ўз муаммоларини мустақил равишда енгиш ва ҳаёт сифатини яхшилаш имконини беради.

Қуйида когнитив қайта қуриш (когнитив реструктуризация) усулининг натижалари фоизлар билан тўлдирилган 1-жадвал келтирилган:

1-жадвал

Натижа	Таърифи	Ўртача самардорлик (%)
Салбий фикрлаш даражасининг пасайиши	Болаларлар ўз фикрларини объектив таҳлил қилишни ўрганадилар ва салбий, иррационал фикрларни ижобий, мантикий фикрлар билан алмаштирадилар.	70-80%
Ҳиссий барқарорлигини ошиши	Стресс, хавотир ва депрессия даражаси пасайиб, эмоционал ҳолат барқарорлашади.	65-75%

Қабул қилинган қарорларнинг яхшиланиши	Фикрлаш жараёни танқидий баҳола-ниб, тезкор ва асос-сиз қарорлар ўрнига мулоҳазакор қарор-лар қабул қилинади.	60-70%
Ижтимоий муносабатларнинг яхшиланиши	Одамлар атрофи-дагилар билан самарали мулоқот қилиш ва муноса-батларини яхшилаш имкониятига эга бўладилар.	55-65%
Ўз-ўзини назорат қилиш қобилиятининг кучайиши	Оғир психологик босимда ҳам ҳис-туйғуларни назорат қилиш ва хулқ-атвори бошқариш қобилияти ошади.	75-85%
Даволаниш самарадорлигининг ошиши	КБТ ва бошқа пси-хологик усуллар билан биргаликда қўлланилганда, пси-хик ҳолатни яхши-лашга ёрдам беради.	80-90%

Ушбу фоизлар турли тадқиқотлар ва клиник кузатувларга асосланиб, ўртача натижалар сифатида келтирилган.

Қуйида когнитив қайта қуриш (когнитив реструктуризация) усули қўлланилишидан олдинги ва кейин-гисига нисбатан фоизлар билан солиштирилган 2-жадвал келтирилган:

2-жадвал

Натижа	Коррек-цияга (%)	Коррек-циядан кейин (%)	Ўзгариш (%)
Салбий фикрлаш даражаси	80-90%	20-30%	-60%
Ҳиссий барқарорлик	40-50%	75-85%	+35%
Қабул қилинган қарорларнинг яхшилиги	45-55%	70-80%	+25%
Ижтимоий муносабатлар сифати	50-60%	80-90%	+30%
Ўз-ўзини назорат қилиш қобилияти	30-40%	75-85%	+45%
Умумий психик ҳолат яхшиланиши	35-45%	80-90%	+45%

Салбий фикрлаш даражаси пасайиши мусбат натижа деб ҳисобланади, шунинг учун у камайиши билан баҳоланади.

Бошқа кўрсаткичлар ошиши билан баҳоланади, чунки ижобий ўзгаришлар уларнинг юқори бўлиши билан намоён бўлади.

Когнитив қайта қуриш жараёни ҳар бир шахсга индивидуал таъсир қилиши мумкин, шунинг учун фоизлар тахминий ўртача натижалар асосида келтирилган.

Хулоса. Когнитив қайта қуриш (когнитив реструктуризация) усули хулқ-атвор бузилишларини енгиш ва психик саломатликни яхшилашда самарали ва илмий асосланган методикалардан биридир. Бу усул болаларларга ўзларининг салбий ва иррационал фикрларини танқидий баҳолаш, уларни мантикий ва

ижобий фикрлар билан алмаштиришга ёрдам беради. Шундай қилиб, хулқ-атвор, эмоционал ҳолат ва ижтимоий муносабатлар яхшиланади, стресс, хавотир ва депрессия даражалари камаюди. Даволаниш самарадорлиги юқори бўлиб, болаларларга ўз муаммоларини мустақил равишда ҳал қилишда муҳим кўмак беради. Ушбу психологик усулнинг аниқ натижалари ҳар бир болаларнинг шахсий хусусиятларига қараб ўзгариши мумкин, лекин умумий ҳолда КБТнинг таъсири жуда ижобий ва давомли бўлади.

Куйидагича тавсияларни келтириш мумкин:

1. Когнитив қайта қуришнинг давомийлигини таъминлаш. КБТни самарали татбиқ этиш учун давомий психологик сессиялар муҳим аҳамиятга эга. Болаларлар билан мунтазам равишда ишлаш ва уларга уйга топшириқлар бериш, олинган билимларни ҳаётга татбиқ қилишга ёрдам беради.

2. Оила ва атрофдаги инсонларнинг қўллаши.

Когнитив қайта қуришнинг самарасини ошириш учун болаларнинг оиласи ва ижтимоий муҳити ҳам муҳим рол ўйнайди. Болаларга психологик қўллаш ва унинг ўзгариш жараёнида ёрдам бериш ҳар жиҳатдан фойдали бўлади.

3. Шахсий мониторинг ва ўз-ўзини назорат қилиш. Болаларларга психологик ўзгаришларини

мунтазам кузатиб бориш ва ўз хулқ-атворини самарали назорат қилишни ўрганишни тавсия қиламиз. Бу уларга стресс ёки мушкул вазиятларда ўз хис-туйғуларини бошқаришда ёрдам беради.

4. Психологлар учун касбий ривожланиш. КБТнинг самарали бўлиши психологнинг касбий малакаларига боғлиқ. Шунинг учун психологларга доимий равишда тренинглар ва касбий ривожланиш имкониятларини тақдим этиш зарур.

5. Ранжиган ҳолатлар ва махсус ҳолатлар учун индивидуаллаштирилган ёндашув. КБТнинг баъзи усуллари ҳар бир болаларнинг муаммосига мослаштирилиши керак. Масалан, жуда оғир стресс ёки травмавий ҳолатларда махсус техникалар ва йўналишлар қўлланилиши керак.

Бу тавсиялар КБТнинг самарадорлигини ошириш ва болаларларнинг муаммоларини бартараф этишда уларнинг шахсий хулқ-атвор ва хис-туйғуларини яхшилашга ёрдам беради.

Олинган натижалар когнитив-бихевиорал ёндашувнинг турли психик ҳолатларда самарали эканлигини тасдиқлайди ва унинг хулқ-атвор бузилишларини енгиллаштиришдаги аҳамиятини кўрсатади. Ушбу иш психологлар ва таълим соҳасидаги мутахассислар учун амалий қўлланма сифатида фойдаланилиши мумкин.

Адабиётлар

1. Юсупова Г.Р. Нарратив тузилмаларнинг когнитив шаклланиши ва прагма-когнитив имкониятлари. – Тошкент: «Фан», 2021.

2. Синжапова Р.Р. Когнитив принцип концептуал интеграциянинг лингвистик тадқиқотларда қўлланилиши. – Тошкент: «Университет», 2020.

3. Юлдашев А.Ф. Қўшма сўзларнинг лингвокогнитив аспекти. – Тошкент: «Университет», 2017.

4. Hofmann S.G., Asnaani A., Vonk I.J., Sawyer A.T., & Fang A. The Efficacy of Cognitive Behavioral Therapy: A Review of Meta-analyses. *Cognitive Therapy and Research*, 36(5), 2012.

РЕЗЮМЕ. Ушбу мақолада хулқ-атвор бузилишларини коррекция қилиш технологиялари ва уларнинг самарадорлиги таҳлил қилинади. Хусусан, когнитив-бихевиорал терапия (КБТ)нинг муҳим усулларида бири бўлган когнитив қайта қуриш (реструктуризация) методи ўрганилади. Ушбу метод иррационал фикрларни аниқлаш ва уларни конструктив қарашларга айлантириш орқали шахсий ва ижтимоий мослашувни яхшилашга йўналтирилган. Мақолада хулқ-атвор бузилишлари (депрессия, хавотир, агрессивлик, ижтимоий фобия ва стрессга оид муаммолар) га нисбатан коррекцион ёндашувлар, хусусан, когнитив қайта қуриш усулининг амалий қўлланилиши ва унинг натижалари таҳлил қилинган. Илмий тадқиқотлар ва тажриба асосида коррекция технологияларининг самарадорлиги фоиз кўрсаткичларида берилган.

РЕЗЮМЕ. В данной статье анализируются технологии коррекции поведенческих нарушений и их эффективность. В частности, изучается метод когнитивной реструктуризации, который является одним из ключевых инструментов когнитивно-поведенческой терапии (КПТ). Данный метод направлен на выявление иррациональных мыслей и их преобразование в конструктивные установки, что способствует улучшению личностной и социальной адаптации. В статье рассматриваются коррекционные подходы к поведенческим нарушениям, таким как депрессия, тревожность, агрессивность, социальная фобия и стрессовые расстройства, а также анализируется практическое применение метода когнитивной реструктуризации и его результаты. Эффективность технологий коррекции представлена в процентных показателях на основе научных исследований и экспериментальных данных.

SUMMARY. This article analyzes behavioral disorder correction technologies and their effectiveness. In particular, it examines the cognitive restructuring method, which is one of the key tools of cognitive-behavioral therapy (CBT). This method is aimed at identifying irrational thoughts and transforming them into constructive beliefs, thereby improving personal and social adaptation. The article explores correctional approaches to behavioral disorders such as depression, anxiety, aggression, social phobia, and stress-related issues, as well as analyzes the practical application and outcomes of the cognitive restructuring method. The effectiveness of correction technologies is presented in percentage indicators based on scientific research and experimental data.

QIZLARNI OILAVIY HAYOTGA TAYYORLASHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

A.J.Kossheterova – *stajyor o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: qizlar tarbiyasi, oilaviy hayotga tayyorlash, ta'lim tizimi, psixologik tayyorgarlik, oila, maktab, mahalla, hamkorlik, ijtimoiy tarbiya, gender tengligi.

Ключевые слова: образование девочек, подготовка к семейной жизни, система образования, психологическая подготовка, семья, школа, соседство, сотрудничество, социальное воспитание, гендерное равенство.

Key words: girls' education, preparation for family life, education system, psychological preparation, family, school, neighborhood, cooperation, social education, gender equality.

Oila – har qanday jamiyatning eng muhim va ajralmas bo'g'inidir. Tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan hech bir xalq, millat yoki jamiyat yo'qki, o'z rivojlanish strategiyasini belgilashda oilaga oid qadriyatlar va u bilan bog'liq masalalarni inobatga olmagan bo'lsa. Zero, jamiyat istiqbolini oilaning manfaatlaridan ajratib tasavvur etib bo'lmaydi. Oila inson hayotining boshlanish nuqtasi, shaxs kamolotining ilk manbai va barcha ezgu ishlarining poydevoridir. Har bir inson o'z baxt va farovonligini, eng avvalo, oila muhitidagi tinchlik, mehr-oqibat va totuvlik bilan bog'laydi. O'z uyida, yaqinlari davrasida huzur-halovat topgan kishi chin ma'noda o'zini baxtli va to'laqonli hayot kechirayotgan inson sifatida his qiladi.

O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilning yanvar-fevral oylarida qayd etilgan nikohlar soni 31,8 ming birlikni tashkil etib, 2024-yilning mos davriga nisbatan o'sish sur'ati 90,6 foizni qayd etgan. Ajrashishlar soni 8,0 ming birlikni tashkil etib, 2024-yilning mos davriga nisbatan o'sish sur'ati 98,7 foizni tashkil etdi. Hududlar bo'yicha nikohdan ajrashishlarning eng yuqori ko'rsatkichlari Toshkent shahri, Farg'ona va Andijon viloyatlarida qayd etilgan [5]. Statistik ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki nikohlar sonining oshishi bilan bir qatorda ajrimlaning soni ham oz deb aytolmaymiz.

Nikoh va oilaviy munosabatlarning barqarorligi yoshlarning oilaviy hayotga tayyorligiga bog'liqdir. Bu yerda turmush qurishga tayyorlik, oilaviy hayot tarziga ijiboy hissiy munosabatni belgilovchi shaxsning ijtimoiy-psixologik munosabatlari tizimi sifatida tushuniladi. Zamonaviy oilaning eng muhim ijtimoiy vazifasi kelajak oila boshlig'ini tarbiyalash, ya'ni yosh avlodni nikoh va oilaviy munosabatlarga tayyorlashdir.

Hozirgi kunda salbiy jarayonlarning kuchayishi: oilaviy turmush tarzining tanazzulga uchrashi, nikoh va oilaviy munosabatlarning muqobil shakllarining keng tarqalishi, oila obro'sining pasayishi, farzand ko'rish zarurati, ajralishlar va oila ichidagi zo'ravonliklarning ko'payishi, bu vazifani murakkablashtirmoqda.

Yoshlarning jamiyatdagi mavqei, rivojlanish tendentsiyalari va istiqbollari, avvalambor, uning kelajagini belgilab berishi bilan jamiyat uchun katta qiziqish va amaliy ahamiyatga ega. Bu yerda, yoshlarning nikoh va oilaga, jamiyatning asosiy bo'g'ini sifatida, munosabati muhim o'rin tutadi.

Adabiyotlar tahlili. Qadimda ota-bobolarimizning oila va nikohga bo'lgan munosabatlarni o'rganishda xalqimizning asosiy e'tiqod shakli bo'lib kelgan zardushtiylik dinining muqaddas kitobi Avestoga murojat qilamiz. Sababi Markaziy Osiyo tarixi, o'tmishi, madaniyati, pedagogikasini o'rganishda eng qadimiy manba Avesto hisoblanadi. "Avesto"da oila mustahkamligini saqlash, nikoh tartiblari, er-xotin majburiyati, nikoh tuzish va bekor qilishning qonun-qoidalarini ko'rsatib o'tilgan [1].

Avestoning maxsus boblarida Axura Mazda va Zardushtning yigit qizlarga nikoh masalasidagi murojatlari

keltirilgan. Unda oila qurish, jufti halol tanlashda shoshma-shosharlikka yo'l qo'ymaslik, ota-ona, keksalar maslahatiga quloq tutish kabi maslahatlar haqida qimmatli mulohazalar mavjud. Qadimgi turkiy xalqlarda nikoh qat'iy qonun-qoidalar asosida tashkil etilgan. Oilaviy masalalarda yoshlar keksa avlod o'g'itlariga quloq solganlar.

Zardo'shtiylik tartib-qoidalariga ko'ra, o'z hayotini oila qurmasdan o'tkazish qattiq qoralangan. Qiz bolalar uchun balog'at yoshi 15 yosh hisoblangan. Balog'at yoshidagi qiz ota-ona yoki jamoa ra'yidan yurmay turmushga chiqishni, zurriyot qoldirishni istamasdan umrguzaronlik qilib yursa qopga solinib 25 darra kaltaklangan.

Erkaklar esa, o'n yetti yoshda uylanish huquqiga ega bo'lgan. Agar erkak kishi zurriyod qoldirish qobiliyatiga ega bo'lsa-yu, ammo uylanmasa, unga tamg'a bosilib, badnom qilish maqsadida beliga zanjir bog'lab yurishga majbur etilgan va uyaltirilgan. Islomda oila qurish sunnat hisoblangani kabi Zardushtiylikda ham nasl qoldirish, o'z urug'ini va qavmini ko'paytirish rag'batlantirilgan. "Aveto"da qayd etilishicha, erkak kishi, eng avvalo, uylanish uchun moddiy va ma'naviy tomondan to'q va baquvvat bo'lmog'i lozim, buning uchun o'z vaqtida to'yib ovqatlanishi zarur, aks holda erkak kishi o'z xizmati va axloqiy burchlarini bajara olmaydi [1].

Islom dinida ham bu masalaga alohida e'tibor qaratilgan. Payg'ambarimiz (alayhissalom): "Ilm talab qilish har bir musulmonga farzdir", deb ta'kidlaganlar (Bayhaqiy rivoyati). Zaruriy ko'nikmalarni egallamay, bilim olmay turib turmushga chiqqan qiz ayol, rafiqqa, ona, beka, jamiyat a'zosi sifatidagi vazifalarini to'kis ado etishga qiynaladi.

Kaykovusning "Qobusnoma", Jaloliddin Davoniyning "Axloqi Jaloliy", Muhammad Sodiq Qashg'ariyning "Odob as-solihin" asarlaridan oilalarning shakllanishi jarayonida amal qilinishi lozim bo'lgan muayyan qoidalar xususida so'z yuritiladi.

Chunonchi, Kaykovus o'z asarida qiz bolalarni tarbiyalash ularni mastura doylar, keyinchalik esa muallimalar qo'liga topshirib ularga oila xo'jaligini yuritish, bolalarni parvarishlash, muomala odobini o'rgatish lozimligi ta'kidlangan [2].

Jaloliddin Davoniy esa onaning farzand tarbiyasidagi o'rnini ko'rsatib o'tar ekan, mazkur jarayonda asosiy qiyinchiliklarni boshdan kechiruvchi shaxs deya ta'riflaydi, shuningdek, bolaga oddiy axloqiy qoidalar mazmunini tushuntirish, yurish-turish, ovqatlanish tartibi va qoidasiga rioya etishni o'rgatishi lozimligini ta'kidlaydi.

O'z oilangizni yaratish har bir inson uchun shaxsiy tanlovdir. Ammo bu tanlov yetarli shaxsiy yetuklikni, buning uchun masuliyatni o'z zimmasiga olish qobiliyatini talab qiladi. Shu sababli, inson oilaviy hayotga, xuddi juda murakkab faoliyat uchun psixologik jihatdan alohida tayyorlanishi kerak. Y.L.Kolo-minskiy shunday deb yozadi: "Haydovchilik guvohnomasini olish uchun odam maxsus tayyorgarlikdan o'tadi va u er va xotin rulda ham, kapitan ko'prigida ham bo'lgan eng murakkab oilaviy kemaga

o'tirganda, u o'z arsenalida faqat ota-onasining uyida yashash tajribasiga ega [3].

Oila va oilaviy munosabatlar, yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlash mavzusida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarning mazmunini o'rganish, ularda ilgari surilgan g'oyalar mohiyatini tahlil etish oilada qiz bolalarni mustaqil oilaviy hayotga tayyorlashning yo'nalishlarini belgilab olish imkonini berdi. Qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashda oila va jamoatchilik o'rtasidagi ijodiy hamkorlikni qaror toptirish va ushbu hamkorlik asosida faoliyatni tashkil etish so'z yuritilayotgan muammoning ijobiy yechimga ega bo'lishini kafolatlaydi.

Qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashda oilaviy muammolarni o'rganish maqsadida olib borilgan tadqiqotlardan shu narsa ma'lum bo'ldiki, oilaviy muammolar o'zaro munosabatlardagi kelishmovchilik, o'zini tuta olmaslik, yoshlarda muomala madaniyatini shakllanmaganligi, turmush o'rtog'idan mamnun bo'lmasslik, zerikarli hayot, oilaviy burchlarning taqsimlanishi, janjalkashlik, o'ta manmanlik, xulq-atvordagi nomukamallik, moddiy qiyinchiliklar, jizzakilik kabi oila a'zolariga xos xatti-harakatlar va xarakter xususiyatlaridan kelib chiqar ekan [4].

Tahlil va natijalar. Hozirgi kunda yoshlarni ayniqsa qizlarni oilaviy hayotga tayyorlash borasida bir qator muammo va kamchiliklar bo'lib ularga quyidagilarni misol keltirishimiz mumkin:

1. Ta'lim tizimida oilaviy hayotga tayyorlov yetarli emas:

Maktab dasturlarida oilaviy hayot, turmush qurish, psixologik moslashuv, gender tenglik kabi masalalar chuqur o'rgatilmaydi.

“Hayotiy ko'nikmalar” yoki “ma'naviyat” kabi darslarda bu mavzular yuzaki yoritiladi.

2. Oila va jamiyatdagi qarama-qarshi talablar: ba'zi oilalarda qizlar hali voyaga yetmasdan turmushga tayyorlanadi (uy ishlariga, bo'ysunishga, sabrga o'rgatiladi), biroq bu zamonaviy jamiyatda o'zini ifoda etish, tanlov qilish kabi huquqlar bilan to'qnashadi.

An'anaviy rollar bilan zamonaviy talablarning to'qnashuvi – qizlarda ichki ziddiyat, ishonchsizlik va ruhiy bosimga olib keladi.

3. Axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlarning salbiy ta'siri: qizlar internetda ko'rgan idealizatsiyalangan

Adabiyotlar

1. “Avesto” O'zbekcha tarjima (Asqar Mahkam tarjimon). – T.: 2001.
2. Kaykovus. Qobusnoma/ Kaykovus. Nashrga tayyorlovchilar: Subutoy Dolimov, Ulug'bek Dolimov. – Toshkent: «Yangi asr avlodi», 2019.
3. Коломинский Я.Л. Человек: психология. – М.: «Просвещение», 1980.
4. Дубровина И.В. Подготовка молодежи к семейной жизни, или «Забытое» самоопределение [Электронный ресурс]. // «Вестник практической психологии образования», 2015. – Том 12. № 3.
5. <https://moiti.uz/oz/press-center/news/741>

REZYUME. Ushbu maqolada hozirgi davrda qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashning dolzarb masalalari yoritilgan. Ta'lim tizimidagi kamchiliklar, an'anaviy va zamonaviy qarashlarning to'qnashuvi, psixologik va emotsional tayyorgarlikning yetarli emasligi kabi muammolar tahlil qilinadi. Shuningdek, bu muammolarning yechimlari sifatida oila, maktab va mahalla hamkorligining ahamiyati asoslab berilgan. Maqolada nazariy manbalar tahliliga tayanilgan holda amaliy tavsiyalar keltiriladi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются актуальные вопросы подготовки девочек к семейной жизни. Анализируются такие проблемы, как недостатки системы образования, столкновение традиционных и современных взглядов, недостаточная психологическая и эмоциональная подготовка. В нем также обосновывается важность сотрудничества семьи, школы и общества в решении этих проблем. В статье даны практические рекомендации, основанные на анализе теоретических источников.

SUMMARY. This article addresses the current issues of preparing girls for family life. It analyzes problems such as shortcomings in the education system, the clash of traditional and modern views, and insufficient psychological and emotional preparation. It also substantiates the importance of family, school, and neighborhood cooperation as solutions to these problems. The article provides practical recommendations based on an analysis of theoretical sources.

munosabatlar, to'ylar, turmush tarziga asoslangan noto'g'ri tasavvurlar hosil qiladi. Real hayotdagi muammolarga tayyor bo'lmaydi.

4. Psixologik va emotsional tayyorgarlikning pastligi: ko'pchilik qizlar oilaviy hayotga psixologik jihatdan tayyorlanmagan – nizolarni hal qilish, sabr qilish, fikr almashish, qaror qabul qilishda qiynaladi;

Ruhiy mustaqillik va emotsional barqarorlik ustida yetarli ish olib borilmaydi.

5. Jinsiy tarbiya va reproduktiv salomatlik bo'yicha bilimlar yetishmasligi: ko'p hollarda bu mavzular taqiqlangan yoki “uyat” deb hisoblanadi. Bu esa nikohdan keyingi salbiy holatlarga (sog'liq, tushunmovchilik, hayotdan norozilik) olib kelishi mumkin.

6. Iqtisodiy mustaqillik va kasb-hunar o'rganishning yetarli emasligi:

Ayrim holatlarda qizlar kasbga ega bo'lmay turib, faqat turmushga chiqish orqali hayotini barpo qilishga majbur bo'ladi. Bu esa keyinchalik oilaviy qaramlik, muammoli munosabatlarga tobelikni kuchaytiradi.

Xulosa. Qizlarni oilaviy hayotga tayyorlash – bu faqatgina shaxsiy yoki oilaviy masala emas, balki jamiyat taraqqiyoti, sog'lom avlod va mustahkam oilalar barpo etilishining muhim shartidir. Hozirgi kunda mavjud muammolar – ta'lim tizimidagi yetishmovchiliklar, noto'g'ri ijtimoiy stereotiplar, psixologik tayyorgarlikning sustligi – barchasi tizimli va hamkorlikda hal etilishi zarur bo'lgan masalalardir.

Bu borada oila, maktab va mahalla o'zaro hamkorlikda harakat qilishi lozim. Oila – birinchi tarbiya maskani sifatida qizlarda mas'uliyat, mehr, sabr va qadriyatga sodiqlikni singdiradi. Maktab – nazariy bilim va hayotiy ko'nikmalarni beruvchi muhim maydon bo'lib, bu yo'nalishda psixologik tayyorgarlik, muloqot madaniyati, ijtimoiy rol va funksiyalarni tushuntirish bilan shug'ullanishi kerak. Mahalla esa yoshlarni ijtimoiy hayotga jalb qilish, milliy an'analarni asrash va zamonaviylikni uyg'unlashtirishda vositachilik qiluvchi muhim ijtimoiy institutdir.

Ushbu uchlikning uzviy hamkorligi orqali qizlar hayotga, xususan, oilaviy hayotga ongli, mas'uliyatli va sog'lom ruhda kirib borish imkoniyatiga ega bo'ladi.

**M A Z M U N I
BAS MAQALA**

Ермолич С.Я. Совместные образовательные программы в подготовке педагогических кадров: потенциал межгосударственного партнёрства	3
--	---

PEDAGOGIKA ILIMLERI

Pedagogika teoriyası hám tariyxı

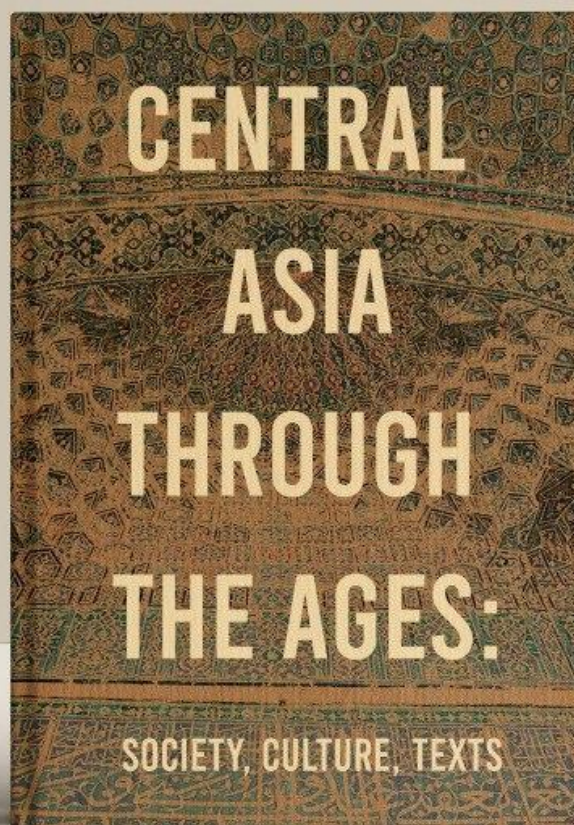
Abdalieva P.I. Boshlang'ich sinf o'quvchilari nutqini o'stirishda ertaklarning ahamiyati	7
Атаджанов Х.Л., Абдуразакова Н.С. Бошланғич таълимда матнни таҳлил қилиш методи самарадорлигини баҳолаш	9
Babasheva G.B., Jiyanbayeva D.Q. Boshlangich sinf o'quvchilarini o'qitishda umummilliy qadriyatlar mohiyati	12
Bazarbaeva A.K. Bo'lajak tarbiyachilarning kognitiv qobiliyatlarini rivojlantirish metodikasini takomillashtirishning didaktik ta'minoti	14
Bekmanova J.A., Tajimuratov A.J. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutq buzilishlarini tuzatish jarayonida logoritmik texnologiyalarni qo'llash	16
Bekniyazov B.S. Umumta'lim maktab direktorlarida taym-menejment ko'nikmalarini rivojlantirish: nazariyadan amaliyotga	18
Davletova A.A. Kattalar ta'limi pedagogik muammo sifatida	21
Djoldasov R.F. O'quvchilarda jismoniy tarbiyadagi estetik xususiyatlar haqidagi nazariy bilimlarini kengaytirish	24
Ембергенова А. Ўрта мактаб ўқувчиларида маданиятлараро мулоқотни ривожлантиришнинг педагогик шартлари	27
Ешбаев А.Ж. Қарақалпақстанда инклюзив тәлимди раъажландырыў мәселелери	30
Ilyasova Z.U. Kitapqumarliq madaniyatni qaliplestirivge qaratilgan kózqaraslar	32
Isnaddinova A. Mektepke shekemgi jastagi balalarda logikalik pikirlewdi rawajlandiriv boyinsha aldingi tajiriybeler (shet el mamlektleri misalinda)	34
Каллибекова Г.А., Рейембаева А.П. Интеграция словесной, игровой и изобразительной деятельности в процессе формирования связной речи младших школьников	36
Камалов А.Б., Аширбекова С.У. Развитие исследовательской компетентности будущих учителей физики на основе STEM-подхода	38
Karimov D.D. Effectiveness of practice in gymnastics and the process of physical education of students	40
Koklenova M.A., Davletmuratov B.K. Texnologik ta'limini sun'iy intellekt bilan integrasiyalash	42
Коцанова Г.К. Использование национальных ценностей как средства мотивации учебной деятельности студентов бакалавриата	45
Kurmanov A.P. Bo'lajak texnologik ta'lim o'qituvchilarida kreativ yondashuvlar asosida tadbirkorlik kompetentlikni shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari	47
Otarbaev A.E. Ekologik ong va fizika: maktab o'quvchilarida ilmiy tafakkur va mas'uliyatli munosabatni shakllantirish	49
Pazilov M.A. Ixtisoslashtirilgan ta'lim jarayonida kognitiv yondashuvning o'quvchilardagi iqtidorni rivojlantirish xususiyatlari	52
Сапарбаева М.А. Бекманова Ж.А. Нейромоторная коррекция в работе с детьми с особыми образовательными потребностями	54
Tajimuratova K. Mektepke shekemgi ham kishi mektep jasindagi tutligip soyleytuvin balardi logopediyaliq tekseriwidin ahmiyeti	56
Tóremuratova D.M. Mektepke shekemgi bilimlendiriv shólkemlerinde bilim beriv oynlari ham olardin ahmiyeti	59
Tuxtaxojayev X.B. Pedagogik oliy ta'lim muassasalarida o'quv faoliyatida tajribalar natijalari tahlili	61
Turegaliyeva N. The main problems encountered in developing students' listening and	

speaking skills and their solutions	64
Turmanov Q.A. Úzliksiz kásiplik rawajlandırıw sistemasında kurs tınlawshılarınıń kásiplik hám testologiyalıq kompetentligin jetilistiriw usılları	66
Umrbekova M.U. Oliy ta'lim muassasalarida analitik kimyo fanini o'qitishning metodik tizimini takomillashtirishning ahamiyati	68
Уразимова Т.В. Педагогикалық жоқары оқыў орынлары талабаларын кәсіплек таярлаў процессинде дүньяға көркемлик көз қарасты раўажландырыў	71
Utemuratov B.K. Oqıwshılarda kommunikativlik procestıń didaktikalıq ózgeshelikleri hám onda qollanılatuǵın dialog texnologiyasınıń quramı hám xarakteri	73
Шамуратова Х.Қ. Мактабгача ёшдағи болаларға риторикани ўргатиш ва ривожлантириш компетенциялари	76
Tálim - tárbiya teoriiyası hám metodikası	
Alaminov M.X. Bo'lajak informatika o'qituvchilarini tayyorlashda fanlararo tarmoq texnologiyalaridan foydalanish	79
Arziev Sh., Kalmuratov I. Jismoniy tarbiya darslarida basketbol elementlarini o'rgatishning metodik yondashuvi	81
Atiyazov S.J. So'z turkumlarini o'rganish metodikasi	83
Batirov B.B. Akademik litsey o'quvchilarining fizika fanidan tanqidiy fikrlashini rivojlantirishda debat metodidan foydalanish	87
Bekmuratova U. Talabalarning mustaqil ishlarda faolligini oshirish ("Optika" bo'limini o'qitish misolida)	90
Григорьева М. Case study как современный метод изучения ситуаций по предмету «Современный литературный русский язык. Лексика»	92
Xalknazarova A.M. Matematika fanini o'qitishda differensial yondashuv samaradorligi	95
Ilyasova Z.K. Raqamli ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning axborot texnologiyalari bo'yicha fundamental bilimlarini orttirish	97
Kabulova L.B., Jumambetova N.A. Ximiyani úyreniwde laboratoriya usıllarınan paydalanıw zárúrligi	99
Safarova N.S. Diqqatni rivojlantiruvchi didaktik vositalar bilan ishlash metodikasi (Tibbiy kimyo fani misolida)	101
Utepbergenov A.K. Akmeologiyalıq jantasıw tiykarında dene tárbiyası oqıtıwshılarınıń tálim-tárbiya procesin joybarlastırıw	103
PSIXOLOGIYA ILIMLERI	
Бахронова К.Я. Болаларда хулқ-атвор бузилишларини коррекция қилиш технологиялари ва уларнинг самарадорлиги	106
Kossheterova A.J. Qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashning psixologik jihatlari	109

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı student jasları 2024-2025-oqıw jılı dawamında Túrkmennıstannıń Ashxabad qalasında ótkerilgen Open Mathematical Olympiad for University Students (OMOUS-2025), Xorezm wálayatınıń Úrgenish qalasında bolıp ótken Ál-Xorezmiy atındaǵı III Xalıqaralıq matematika olimpiadası, sonday-aq, respublikamızdaǵı joqarı oqıw orınları hám institut kóleminde ótkerilgen pán olimpiadalarında joqarı nátiyjelerge eristi.

Fizika-matematika fakulteti matematikanı oqıtıw metodikası kafedrası tárepinen respublikalıq hám xalıqaralıq pán olimpiadalarında joqarı nátiyjelerge erisken student jaslar xoshametlendi.

**"ORAYLÍQ AZIYA ÁSIRLER DAWAMÍNDÁ:
JÁMIYET, MÁDENIYAT, TEKSTLER"**

atamasındaǵı jámiyetlik xalıqaralıq ilimiy joybar monografiyası

Bul basılıım – Oraylıq Aziya civilizaciyasınıń tereń tariyxıy qatlamların, mádeniy miyrasın hám jazba derek kózlerin jańa ilimiy jantasıwlar menen úyreniwge baǵıshlangan.

Dıqqat, jazılıw – 2025!

Hürmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqsı, ózińizdiń usı tarawdaǵı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqsı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2025-jıl ushın jazılıwǵa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ministirler kabineti janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 400.000 (tört júz mıń) swm.

<i>Redaksiya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.</i>	<i>«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:</i>
<i>Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.</i>	<i>BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri</i>
<i>JURNALDÍŇ BASÍP SHÍGARÍLÍWÍNA</i>	<i>Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010</i>
<i>JUWAPKER: Ájiniyaz atındaǵı NMPI baspaxanası.</i>	<i>MFO: 00014; INN: 201 122 919</i>
	<i>Ieke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005</i>

<i>Maqalalardıń mazmunına hám durılıǵına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı</i>	<i>Jurnalǵa jıl dawamında jazılǵan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 6 betten kem bolmaı, 8 betten aspaı kerek.</i>
<i>Jurnal 1992-jıldan shıǵa basladı ISSN 2010-720X Indeksi: Ieke puqaralar ushın — 2101. Mákemeler ushın — 2102.</i>	<i>Basıwǵa ruxsat etildi: 15.08.2025 Buyırtpa: №0248 Format: 60x84 1/8 Kólemi: 14 b/t. Jurnal jılına 8 márte shıǵadı. Reestr № 089632</i>